

49 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Jernej Komac

»SRCE SE MI TRGA OD ŽALOSTI«

Vsakdanje življenje
prebivalstva na
Bovškem med
véliko vojno

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
Ljubljana 2022

INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA KULTURO
ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE

49 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Jernej Komac

**»SRCE SE MI TRGA
OD ŽALOSTI«**

**Vsakdanje življenje
prebivalstva na Bovškem
med véliko vojno**

ZALOŽBA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Odgovorna urednica: dr. Mojca Šorn
Založnik: Inštitut za novejšo zgodovino
Zanj: dr. Andrej Pančur

Sozaložnik: Arhiv Republike Slovenije
Zanj: dr. Bojan Cvelfar

ZBIRKA RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES 49
ISSN 2350-5664

Jernej Komac
»SRCE SE MI TRGA OD ŽALOSTI«
Vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem
med véliko vojno

Recenzenta: dr. Damijan Guštin
dr. Miha Šimac

Jezikovni pregled: Katja Bergles Bricman

Prevod povzetka: Studio S.U.R.

Oblikovanje: Barbara Bogataj Kokalj
Maša Bogataj

Slikovno gradivo Zgoraj: SI AS 1201, p. e. 71, fotografija št. 125
na ovitku: Spodaj: ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Isonzo, Nr. 361

Tisk: Medium d.o.o.

Naklada: 300 izvodov

Izid knjige je Javna agencija za raziskovalno dejavnost
finančno podprla: Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.473)“1914/1918“

KOMAC, Jernej

„Srce se mi trga od žalosti“ : vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med véliko vojno / Jernej Komac ; [prevod povzetka Studio S.U.R.]. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2022. - (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones, ISSN 2350-5664 ; 49)

ISBN 978-961-7104-21-9

COBISS.SI-ID 123241219

VSEBINA

- 7 **UVOD**
- 10 Vélíka vojna in zgodovinoписje
- 16 Zgodoviniti izkušnjo vélike vojne
- 20 Drobci virov v poplavi vélike vojne
- 24 O zamišljenem sestavu dela

- 27 **PRVO LETO VÉLIKE VOJNE NA BOVŠKEM**
- 31 Vse prej kot običajno leto 1914
- 39 Izbruh svetovne vojne
- 43 V vojno
- 62 Slutnje postanejo resničnost: Vojna z Italijo

- 73 **PREBIVALSTVO IZ OČI V OČI Z VOJNO:
BOVŠKO GRE V BEGUNSTVO**
- 79 V notranjeavstrijske dežele
- 114 »I profughi di Plezzo«: Begunci v Italiji

- 131 **VSAKDANJE ŽIVLJENJE V NEPOSREDNEM
ZALEDJU FRONTE**
- 147 »Sir za koruzno moko«: Skromna preskrba tekom vojne
- 165 »Boj proti Veneri«: Interakcije prebivalstva in vojaštva v zaledju
- 174 Duhovna oskrba prebivalcev za frontno črto
- 187 »Bati se je, da otroci skoro podivjajo«: Šolstvo med vojno
- 195 V službi domovine na domačih tleh
- 203 Občinski možje in njih delo v zaledju

211	»VRNEMO SE NA SPOMLAD«: ZADNJE LETO VÉLIKE VOJNE
216	»Laški okopi in žične ograje«: Začetno obdobje po ofenzivi
224	Množično vračanje bovških beguncev v razdejane kraje
238	Zmagovalci vélike vojne ponovno na Bovškem
259	ZAKLJUČEK: VÉLIKA VOJNA IN NJENA ZAPUŠČINA
264	Sklep
267	POVZETEK
273	SUMMARY
279	VIRI IN LITERATURA
301	SEZNAM KRATIC
305	IMENSKO KAZALO
315	O AVTORJU

UVOD

*Nikdar prej ali posej,
kot prestavljeni v preteklost
brez besede – so možje
zapuščali vrtove snažne,
tisoči porok,
ki so trajale malo dlje:
nikdar več takšne nedolžnosti.¹*

Trenutek stoletnih obeleževanj prve svetovne vojne je minil. Obdobje od leta 2014 do leta 2018 je poskrbelo za malo renesanso njene zgodovine, saj so bile oči javnosti in akademskega zgodovinopisja neprestano uprte vanjo. Tudi glavnina tega dela je nastajala v času, ko je bil vonj po prvi svetovni vojni nenehno prisoten v zraku. Od tedaj je besedilo za dobra tri leta obstalo v zaprašenem predalu, od koder sem ga ob začetku novega leta 2022 potegnil na plano z namenom, da ga dopolnim in izpilim za objavo ter s tem dodam še svoj kamenček v mozaik raziskav, ki so nastale v zadnjih letih. O prvi svetovni vojni govorim le v teh začetnih vrsticah in jo bom v nadaljevanju imenoval tako, kot so jo imenovali njeni sodobniki in kot jo v nekaterih zgodovinarskih okoljih imenujejo še danes, velika vojna. Ne pregloboka razmišljanja o veliki vojni, zgodovinopisju, metodologiji ter sami sestavi dela bom strnil na naslednjih straneh uvoda.

* * *

Raziskava o vsakdanjiku med veliko vojno na Bovškem ima že dolgo brado, njeni zametki segajo v leto 2015 z diplomsko nalogo in z nadgradnjo v magistrski nalogi leta 2018, zato gre v prvi vrsti zahvala mentorju dr. Roku Stergarju, ki je poskrbel, da je imela osnova trdne temelje. Zahvala gre tudi obema recenzentoma, dr. Damijanu Guštinu in dr. Mihi Šimcu, ki sta mi pred zaključkom svetovala z morebitnimi popravki in dopolnitvami; slednjemu in tudi dr. Walterju Lukanu gre zahvala za vso pomoč v času mojega raziskovanja v dunajskem Vojnem arhivu. Prav

1 Fussell, *Velika vojna in moderni spomin*, str. 35.

tako iskrena hvala dr. Mojci Šorn, ki me je spodbudila k dopolnitvi raziskave iz magistrske naloge, ki je privedla do tega dela. Nenazadnje hvala vsem, ki so tako ali drugače pripomogli k uspešnemu zaključku raziskave in jih nisem posebej izpostavil, vsi pogovori, nasveti, namigi, mnenja, pripombe in drugo so bili vedno dobrodošli in kolikor mogoče upoštevani, ter vsem, ki so omogočili izdajo dela – Inštitutu za novejšo zgodovino, Arhivu Republike Slovenije ter Javni agenciji za raziskovalno dejavnost.

Hvala Tjaši za vso pomoč, podporo in potrpljenje v trenutkih raziskovalnega brezpotja ter za nesebično prebiranje rokopisa in vse nasvete.

Ljubljana, 24. oktober 2022

Jernej Komac

VÉLIKA VOJNA IN ZGODOVINOPISJE

Ko v času po koncu obdobja stoletnih obeleževanj vélike vojne in v času političnega viharja tridesetletnice slovenske osamosvojitve razmišljam o véliki vojni in njenem pomenu na kratko dvajseto stoletje, kot ga je poimenoval Eric Hobsbawm, imam občutek, da se v zgodovinoisju pomen vélike vojne v večji meri zameji na čas vojaških spopadov, ki so se odvijali od avgusta 1914 do novembra 1918 (seveda na nekaterih območjih evropske celine in na Slovenskem še v kasnejših letih),² in se ne obravnava kot velika sprememba tedanjega vojaškega in civilnega življenja, ki je imela dolgotrajne posledice. Morda je sedaj z distance stotih let to bolj opazno.

Zgodovinoisje ponuja kar nekaj razlag o véliki vojni, ki je bila začetek daljšega nemirnega obdobja v evropski zgodovini. Še za časa svojega trajanja je vélika vojna pomenila vojno, ki bo končala vse vojne in poskrbela za dokončen svetovni mir. V svojem delu o véliki vojni za mir je William Mulligan véliko vojno pojmoval kot del dolge prve svetovne vojne, ki se je začela že leta 1911 z maroško krizo in zaključila v letu 1925 s podpisom pogodb v Locarnu, brez da bi dosegla rešitev vseh problemov, ki so se v tem času nakopičili.³ Vendar če pogledamo na vojno

2 Več Gerwarth, *The Vanquished*.

3 Mulligan, *The Great War for Peace*, str. 8–9.

z drugega zornega kota, so se merila »civiliziranega« bojevanja zabrisala in vojna se je na novo izoblikovala. Vélíka vojna nedvomno predstavlja velik rez na prehodu iz dolgega devetnajstega stoletja v kratko krvavo dvajseto stoletje, prehodu od bojevanja med državami k bojevanju med ljudmi, narodi in civilizacijami, kot piše Ronald Grigor Suny. Vélíka vojna, ki med načine bojevanja potegne brutalna nasilstva nad neoboroženimi civilisti, predstavlja začetek dobe »mednarodne državljanske vojne«. ⁴ Sovražniki v vojni niso več le nasprotnikovi vojaki, marveč v véliki vojni to množično postane tako nasprotnikovo kot domače civilno prebivalstvo. Vojna postane totalna – izraz, ki ga je v tridesetih letih dvajsetega stoletja skoval nemški general vélike vojne Erich Ludendorff. ⁵ Za pojmovanje časa od začetka prve svetovne vojne do konca druge svetovne vojne kot enotnega obdobja sta pomembna predvsem dva zgodovinarja.

Povezava časa obeh vojn in ideje državljanske vojne izhaja iz dela Enza Traversa *Ogenj in kri*. Traverso v véliki vojni vidi začetek obdobja, ki ga utemeljuje kot evropsko državljansko vojno, katere karakter je »mešanica totalnih vojn, revolucij, državljanskih vojn in genocidov.« ⁶ Te značilnosti evropske državljanske vojne se kažejo že v času vélike vojne – prvega od dveh konfliktov totalne vojne, ki je kot državljanska vojna zajela celoten evropski kontinent. ⁷ Ideja totalne vojne, ki je zajela evropsko celino v obdobju tridesetih let, je močno prisotna tudi v delu Erica Hobsbawma *Čas skrajnosti*. V svojem pojmovanju kratkega dvajsetega stoletja vidi v véliki vojni začetek totalnega spopada, ki je svojo brutalnost z vojaškega prenesel na vsa področja življenja. Brutalnost, ki je zajela na desetine milijonov žrtev med vojaki in civilisti, je zaznamovala prvo polovico stoletja z enaintridesetletno »dobo totalne vojne«. ⁸

4 Suny, *Imperial Choices*, str. 13–14.

5 Mulligan, *The Great War for Peace*, str. 6.

Erich Ludendorff (* 9. 4. 1865, Kruszewnia; † 20. 12. 1937, München), nemški general, politik in vojaški teoretik.

6 Traverso, *Fire and Blood*, str. 92.

7 Prav tam, str. 118–119.

8 Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, str. 22–57.

Z današnje več kot stoletne distance lahko pritrdimo ugotovitvi, da je čas prve polovice kratkega dvajsetega stoletja doba vojne, doba bojevanja, doba totalne vojne, čeprav mogoče težko vidimo povezavo, ki se vleče med eno in drugo vojno. Hobsbawm tu meni, da zato, »ker obstaja enovito obdobje vojne samo v perspektivi zgodovinarja. Tisti, ki so živeli v tem obdobju, so ga doživljali kot dve različni, četudi povezani vojni, ki ju je ločevalo ‚medvojno‘ obdobje brez odkritih sovražnosti«. ⁹ In ko pomislimo na medvojno obdobje, je bila totalna vojna le prikrita. ¹⁰

Z gotovostjo lahko pritrdim temu, da je vélika vojna kot uvertura v to dobo v primeru te raziskave na Bovškem izkazovala svojo totalnost tudi v vsakdanjem življenju prebivalstva na Slovenskem. S tem uvodom sem želel le orisati vpliv vélike vojne na dogajanje v prvi polovici dvajsetega stoletja, ki se kaže v zgodovinarski ideji o dobi totalne vojne oziroma evropske državljanske vojne, vendar bom na tem mestu uvodna razmišljanja zaključil, saj bi podrobnejša analiza zahtevala poglobljeno raziskavo, kar pa ni namen tega dela.

* * *

Zgodovinopisje se z véliko vojno ukvarja v izjemno širokem obsegu, malodane brezbrežno. Lahko bi rekli, da v takšnem obsegu, kot je bila obsežna vojna sama. Zgodovinarji vélike vojne, kot tudi zgodovinopisje na splošno ne bomo nikoli dospeli do njenega konca, saj se nam odpirajo vedno nova in nova vprašanja ter raziskujemo vedno nove in nove teme. Prednost zgodovine, in za nekatere tudi slabost, je v njeni kompleksnosti, saj za na videz lahka vprašanja ne more ponuditi lahkega odgovora, kar je glede vprašanja vzrokov za vojno dobro ubesedil Hobsbawm: »Da bi odgovorili na to vprašanje, je bilo brzkone porabljeno več črnila in traku za pisalne stroje in za izdelavo papirja posekano več dreves kakor za katero koli drugo vprašanje

9 Prav tam, str. 56.

10 Gl. npr. Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, str. 62–124, 354–402. Kacin-Wohinz in Verginella, *Primorski upor fašizmu*, str. 17–31. Kirchner Reill, *The Fiume Crisis*, str. 1–22.

v zgodovini.«¹¹ Enako bi lahko rekli za kar nekaj zgodovinskih vprašanj o véliki vojni. Zgodovina vélike vojne namreč ni le vojaška ali politična, čeprav se veliko zgodovinarjev ukvarja ravno s tema področjema. Zgodovinopisje se v zadnjih desetletjih z novimi pristopi spušča tudi na druga področja.¹²

V času stoletnega obeleževanja je na spletu zaživela enciklopedija vélike vojne, ki združuje veliko število svetovnih zgodovinarjev, zaslužnih za objavo več kot 1.500 prispevkov, ki odgovarjajo na različne teme vélike vojne z različnih območij sveta. Spletna enciklopedija nam ponuja tudi pregled različne literature s celega sveta, ki obsega več kot 11.000 enot, kar kaže na prej omenjeno obsežnost.¹³ Kljub temu je spletna enciklopedija pomemben vir za pridobivanje osnovnih informacij ter za seznanjanje z izbrano literaturo na določeno temo. Ko govorimo o tujem zgodovinopisju in véliki vojni, je za območje nekdanje habsburške dvojne monarhije delo Manfreda Rauchensteinerja osnova,¹⁴ ki sem jo uporabil pri svojem delu. Poleg tega je za raziskovanje civilne izkušnje, begunstva in vsakdanjega življenja relevantnih in inovativnih kar nekaj avtorjev in avtoric. Rudolf Kučera je v svojem raziskovanju izbral zanimiv pristop, s katerim se je na primeru delavskega prebivalstva Češke posvetil predvsem različnim tipom racionaliziranja vsakdanjega življenja med véliko vojno.¹⁵ Vsakdanjemu življenju med véliko vojno znotraj Avstro-Ogrske sta se posvetili še dve avtorici. Maureen Healy je vsakdanje življenje na Dunaju inovativno raziskala v okviru politike in njenega vpliva na hrano in informacije ter z vidika družine in njene mobilizacije znotraj države.¹⁶ Gabirela Dudeková Kováčová se je v svoji raziskavi posvetila različnim strategijam preživetja na Slovaškem med véliko vojno, ki so bile

11 Hobsbawm, *Čas imperija*, str. 378.

12 Raziskovalna vprašanja in teme so odvisne od zgodovinarja samega in od časa, v katerem živi. Več gl. Kalela, *Making History*.

13 Bibliography, 1914–1918–Online.

14 Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg*.

15 Kučera, *Rationed life*.

16 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*.

tudi pomemben del vsakdanjega življenja v zaledju.¹⁷ Nenazadnje bi izpostavil še doktorsko disertacijo Francesca Frizzere, ki je podrobno raziskal begunsko problematiko na Trentinskem, kjer so se prebivalci tako kot na Bovškem znašli na obeh straneh fronte. Njegovo delo zelo dobro pokaže teoretične in praktične vidike obravnave evakuacije prebivalstva in obravnave beguncev v zaledju.¹⁸ Na koncu seveda svoje k tej raziskavi pridajo tudi različne krajše študije v mnogih zbornikih; eden takih je nedolgo nazaj izšel v uredništvu Étiennea Boisseria in Marca Mondinija.¹⁹

Tudi slovensko zgodovino je vse od začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja vse bolj bogato z deli o zgodovini vélike vojne, kot je pokazala Petra Svolfjšak v enem od svojih prispevkov.²⁰ V obdobju po letu 2018 se je število raziskav o véliki vojni še konkretnjeje povečalo, predvsem je dobrodošlo, da je v sodelovanju Petre Svolfjšak in Gregorja Antoličiča izšlo delo, ki kot celoto obravnava véliko vojno na Slovenskem.²¹ V slovenskem zgodovino so se zgodovini vsakdanjega življenja in vojni izkušnji posvetili predvsem Mojca Šorn,²² ki je podrobno obdelala problematiko prehrane in preskrbe v Ljubljani, Miha Šimac,²³ ki je z lokalnozgodovinskim pristopom raziskal Šentrupert na Dolenjskem med véliko vojno, ter Marko Štepec, ki je v doktorski disertaciji raziskal civilno prebivalstvo v véliki vojni.²⁴ Vsakdanje življenje civilnega prebivalstva med véliko vojno je vse pogosteje raziskovana tema v slovenskem zgodovino, ki se ji posvečajo tudi mlajše generacije zgodovinarjev.²⁵

Novosti so se v zadnjih letih pokazale tudi pri raziskovanju Bovškega, ki je za zgodovinarje zanimivo predvsem zaradi poteka frontne linije. Ta ni samo povzročila katastrofalnega

17 Dudeková Kováčová, *Človek vo vojne*.

18 Frizzere, *I profughi trentini nella Grande Guerra*.

19 Boisserie in Mondini, ur., *I disarmati = The disarmed*.

20 Svolfjšak, Prva svetovna vojna in Slovenci: 1994–2014, str. 151–170.

21 Svolfjšak in Antoličič, *Leta strahote*.

22 Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*.

23 Šimac, *Pod cesarskim orlom*.

24 Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*.

25 Gl. Rejc, »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta«. Batič, Vsakdanje življenje v občini Črni Vrh, str. 95–112. Grahelj, *Idrija med prvo svetovno vojno*.

razdejanja in številnih vojaških žrtev, ampak je na različne načine vplivala tudi na medvojno usodo tamkajšnjih prebivalcev. Potem ko je Vasja Klavora leta 1991 zaoral zgodovinopisno ledino z delom *Plavi križ*,²⁶ je do stoletnice raziskovalna tema vélike vojne ostala nekje v ozadju. Dobrodošlo je bilo leta 2004 izdano delo Lovra Galića in Darje Pirih *Od Krna do Rombona*,²⁷ ki mu je spet sledil večleten raziskovalni premor. Poleg tega sta bili obe deli v večji meri posvečeni vojaški zgodovini in se le bežno dotikata problematike civilnega prebivalstva, z izkušnjo vélike vojne med civilnim prebivalstvom se ni nihče konkretno ukvarjal. Prvi korak k tej tematiki sem skušal narediti leta 2015 v svojem diplomskem delu *Občina Soča med prvo svetovno vojno: vojaško in civilno dogajanje v neposrednem zaledju prve frontne linije*,²⁸ čeprav bi rekel, da je bil poskus le delno uspešen. Drugi poskus je sledil tri leta kasneje z magistrskim delom »*Eno pa bomo lahko rekli: doma smo!*«: *prebivalstvo Bovškega in njegova izkušnja vélike vojne 1914–1918*,²⁹ ki sem ga izrecno usmeril v izkušnjo vélike vojne civilnega prebivalstva na Bovškem in ki služi za osnovo tega dela. V zadnjem letu stoletnice je s strani več avtorjev nastal še zbornik, posvečen vsem, ki jih je vélika vojna na Bovškem prizadela,³⁰ sam sem še pridal krajši prispevek o preskrbi v vsakdanjem življenju na Bovškem.³¹

Zgodovinopisje, tako tuje kot slovensko, je v zadnjem desetletju pomembno pridalo k razumevanju vélike vojne in njenega vpliva na civilno prebivalstvo, vsakdanje življenje, vojno izkušnjo, preskrbo in druga področja, ki jih je v svoji totalnosti zajela.

26 Klavora, *Plavi križ*.

27 Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*.

28 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*.

29 Komac, »*Eno pa bomo lahko rekli: doma smo!*«.

30 Avsenak et al., ur., *Kje je moj dom*.

31 Komac, »Pošteni možje, ali vam prinesemo čompe ali polento?«, str. 51–61.

ZGODOVINITI IZKUŠNJO VÉLIKE VOJNE

Izraz »zgodovinjence« ni neka *res nova*, čeprav se v slovenskem zgodovinopisju izraz redko uporablja. Izhaja iz nemškega zgodovinopisja – *Historisierung*, kjer so se mu tudi bolj teoretsko posvetili. V osnovi opisuje proces, s katerim zgodovinar pozabljenе dele preteklosti postavi v zgodovino in jih predstavi v strnjeni in jasni razlagi.³² Tudi zgodovina vélike vojne prinaša nove načine zgodovinjence. Tu v fokus zgodovinarjevega zanimanja namesto vojaških operacij in političnih odločitev vstopajo ljudje. Teh ne predstavljajo le veliki odločevalci, ampak tudi mali deležniki, vojaki v prvih bojnih linijah in preprosti civilisti na begu pred vojnim kaosom. Ljudje so, kot je že dolgo nazaj opozoril francoski zgodovinar Marc Bloch, predmet zgodovine in zgodovinar je »podoben ljudožercu iz pravljice. Kjer zavoha človeško meso, ve, je njegov plen.«³³ Razlog temu lahko iščemo tudi v tem, da je kratko dvajseto stoletje doba pripovedi prič, katerih množičnost se je pričela z véliko vojno.³⁴ Doba totalne vojne je povzročila veliko število žrtev, ki so zapustile svoja pričevanja. Traverso zato opozarja, da so priče dandanes postale sinonim za žrtve, zato mora biti zgodovinar pozoren na

32 Kolař, *Historisierung*.

33 Bloch, *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*, str. 57.

34 Wieviorka, *The Era of the Witness*, str. XI.

subjektivnost pričevanj ter na svojo empatijo do žrtev ali krvnikov, »sposoben mora biti, da zavzame določeno kritično distanco; poleg tega se mora zavedati, kaj ga veže na predmet njegovega raziskovanja.«³⁵

Pisati zgodovino ljudi v veliki vojni je mogoče na veliko načinov, saj je polje socialne zgodovine, ki se ukvarja z različnimi družbenimi sloji, široko. A v kolikor se želimo posvetiti predvsem malim ljudem in njihovem doživljanju, njihovi izkušnji velike vojne, k čemur to delo nedvomno stremi, potem je izbira zgodovine vsakdanjega življenja (zgodovine vsakdanjika) – *Alltagsgeschichte* – ena izmed boljših možnosti. Zgodovina vsakdanjega življenja izhaja iz nemškega zgodovinopisja, ki se je razvilo po drugi svetovni vojni. Ne smemo je zamenjati za zgodovino vsakdanjega življenja, kot jo imenuje Laura Carter, ki je bila med neakadetskimi zgodovinarji – predvsem učiteljicami – popularna v angleškem izobraževanju v času po veliki vojni in je imela določen vpliv tudi na akademsko zgodovino vsakdanjega življenja.³⁶ Zgodovina vsakdanjega življenja je ena izmed zgodovinskih metod, ki so se razvile v obdobju »kulturnega obrata« in so v osemdesetih letih dvajsetega stoletja dosegle svoj vrhunec, njihova značilnost pa je ravno ukvarjanje z vsakdanjim življenjem – poleg *Alltagsgeschichte* so to še italijanska mikrozgodbina, angleška nova socialna zgodovina in francoska kulturna zgodovina. Za vse je značilno, da se ukvarjajo z zgodovinjenjem »tistih, ki so bili prej ‚skriti‘ pred zgodovino.«³⁷ Alf Lüdtke, ki je med prvimi posegel po tej metodologiji, zanjo pravi, da se osredotoča na dejanja in trpljenje tistih, ki so pogosto označeni kot navadni ljudje, in v ospredje postavlja »njihov svet dela in brezdelja. Raziskave razlagajo domove in brezdomce, oblačila in goloto, prehranjevalne navade in lakoto, človeške ljubezni in sovraštva, njihove spore in sodelovanja, spomine, strahove, upanja za prihodnost.«³⁸ Čeprav je bila zgodovina vsakdanjega življenja

35 Traverso, *Fire and Blood*, str. 3–4, citat str. 19.

36 Carter, *Histories of Everyday Life*, str. 1–4.

37 Brewer, *Microhistory and the Histories of Everyday Life*, str. 90–91.

38 Lüdtke, *Introduction*, str. 3.

v začetku deležna kritik, da si zaradi svojega pristopa k raziskovanju, ki je po naravi podobno mikrohistoričnemu, ne zasluži mesta v zgodovinopisju, se je uveljavila. Njena dobra lastnost je predvsem to, da uspe zgodovino pisati z majhnim številom virov, ki so jih obravnavni ljudje pustili za seboj, in se zato mora posluževati drugačnih pristopov k raziskovanju.³⁹ Čeprav zgodovina vsakdanjega življenja ni unikatna pri svojih interpretacijah zgodovine, pa s svojo posebno kombinacijo metodoloških tehnik vendarle omogoča kritično, polemično in svojevrstno zgodovinjenje.⁴⁰

Dandanes je zgodovina vsakdanjega življenja prisotna že skoraj pri raziskovanju vseh zgodovinskih obdobjih,⁴¹ a je v večini primerov ta pristop povezan z obema svetovnima vojnama, torej z dobo totalne vojne, kjer so med pogostejšimi temami vsakdanje izkušnje predvsem doživljanja oblasti, migracij in vojne.⁴² Na podlagi vsega povedanega ni težko razumeti, zakaj ravno zgodovina vsakdanjega življenja predstavlja način zgodovinjenja, ki sem ga izbral v tem delu. Ko pogledamo zgodovino prebivalstva na Bovškem med veliko vojno, se pokaže prej omejeno, da nam nasproti stoji omejeno število virov, s katerimi bi lahko prikazali njegovo izkušnjo velike vojne. Zgodovinarjevo delo, kot pravi Bloch, izbirati in odbirati,⁴³ je v takem primeru postavljeno pred veliko preizkušnjo, saj se mogoče izkaže, da v zgodovinski pripovedi nastane luknja, ki jo je težko zakrpati. Lukenj v pripovedi sem se skušal izogibati.

Poleg tega skušam v vsakdanji izkušnji prebivalcev z Bovškega med veliko vojno prikazati njihovo različno spopadanje z vojno, težave, ovire in rešitve, s katerimi so se srečevali iz dneva v dan, hkrati pa želim tudi opomniti na nesmisel vojne kot take, ki je v svoji totalnosti posegla v vse pore takratnega vsakdanjega

39 Prav tam, str. 10–14.

40 Steege et al., *History of Everyday Life*, str. 361.

41 V slovenskem zgodovinopisju je v zadnjih letih naraslo zanimanje za zgodovino vsakdanjega življenja v socializmu. Več gl. Petelin, *Živeti v socialistični Ljubljani*. Piškurič, »Bili nekoč so lepi časi«.

42 Lüdtkke, *Alltagsgeschichte*, str. 283–289.

43 Bloch, *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*, str. 132.

življenja. To predvsem zato, kot je zapisal Edward Hallett Carr, ker ima zgodovinska raziskava vedno »dvojno nalogo, saj človeku omogoča razumevanje družbe preteklosti, po drugi strani pa mu pomaga obvladovati družbo sedanjosti.«⁴⁴ Naj zato tudi to delo prida svoj vpliv na razmišljanje v sodobnem času.

Ob vsem povedanem je pomembno, da se bralke in bralci seznanijo tudi z načinom, s katerim sem skušal karseda popolno prikazati zgodovino vsakdanjega življenja bovškega prebivalstva med véliko vojno. S t. i. lokalnim pristopom, kar v praksi pomeni, da sem glede na raziskovalno vprašanje (ki ni vedno izpostavljeno) skušal najti čim večje število virov, ki zadevajo Bovško ali njegovo prebivalstvo. S kritičnim pretresom in njihovo interpretacijo sem potem odgovarjal na zastavljena vprašanja ter s pomočjo relevantnih raziskav drugih avtoric in avtorjev odgovore skušal vključiti tudi v širšo sliko zgodovine vélike vojne. Lastne ugotovitve tudi primerjam z ostalimi kraji ob fronti ali v zaledju, pri čemer se pokažejo podobnosti ali razlike med raziskavami istih vprašanj na drugih območjih, v tem primeru znotraj habsburške monarhije. A takšno primerjavo je vseeno treba uporabljati premišljeno, saj je ni mogoče aplicirati na vsako raziskovalno vprašanje: prebivalci Dunaja so se na primer z begunsko izkušnjo soočili kot opazovalci, prebivalci Bovškega kot akterji.⁴⁵

44 Hallett Carr, *Kaj je zgodovina?*, str. 57.

45 Poskus aplikacije komparativne metode v tako zastavljeni študiji ne bi prišel do izraza in bi moral samo zasnovno raziskave spremeniti, da bi ustrezala tej metodi, čeprav je bila raziskava v magistrski nalogi zastavljena v tej smeri – umanjkala je predvsem raziskava izbranega drugega območja, ki bi služila za primerjavo vseh obdelanih tem.

DROBCI VIROV V POPLAVI VÉLIKE VOJNE

Raziskovanje vsakdanje izkušnje vélike vojne je na primeru bovškega prebivalstva oteženo z obsegom dosegljivih virov, ki jih je le-to zapustilo. Temu nista botrovali samo dve svetovni vojni, ki sta, ena bolj, druga malo manj, prizadeli območje Bovškega, temveč tudi naravne nesreče, ki so poskrbele za uničenje marsikaterega družinskega arhiva. Pomanjkanje arhivskih virov je razvidno predvsem v množini arhivskega gradiva bovških županstev ter župnij, ohranjenega v javnih arhivih. V Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici tako lahko opazimo pomanjkanje arhivskega gradiva pri vseh bovških občinah – izjema je le občina Trenta, kjer je ohranjena večja količina občinskih dokumentov iz let 1916–1918. Prav tako ne moremo upati na gradivo višjih oblasti, tj. Okrajnega glavarstva Tolmin, ki je najverjetneje izgubljeno ali uničeno. Tudi šolske kronike iz obdobja vélike vojne, ki so dober vir za zgodovino vsakdanjega življenja,⁴⁶ za Bovško niso ohranjene. Kljub temu je del arhivskega gradiva, ki se nanaša na Bovško, mogoče najti drugod. Tu sta predvsem pomembna Zgodovinski arhiv Ljubljana z izpostavo v Kranju, kjer hranijo gradivo gorenjskih občin, ter Arhiv Republike Slovenije, kjer je na voljo gradivo Okrajnega glavarstva Radovljica

46 Gl. Langthaler, Schulchroniken als Quellen zur Alltagsgeschichte, str. 97–111.

ter gradivo kranjskih deželnih oblasti. Omenjeni arhivski fondi so pomembni predvsem za raziskovanje bovškega prebivalstva v begunstvu, ki je tudi čez Kranjsko bežalo v notranjost dvojne monarhije.

Nepričakovano se je za izredno ugoden vir arhivskega gradiva, ki se je nanašalo tudi na civilno prebivalstvo, izkazal Avstrijski državni arhiv na Dunaju (Österreichisches Staatsarchiv), kjer na oddelku Vojnega arhiva (Kriegsarchiv) hranijo zajetno količino gradiva vojaških poveljstev, ki so bila med vojno prisotna na Bovškem. Predvsem znotraj fondov zalednih vojaških poveljstev – divizijske in armadne – je mogoče najti veliko različnih dokumentov, s katerimi lahko s pomočjo drobcev izrišemo vojno izkušnjo zalednega življenja tistega bovškega prebivalstva, ki ni bilo prisiljeno v begunstvo. Se pa obenem zavedam, da se v treh raziskovalnih mesecih nisem uspel posvetiti vsemu arhivskemu gradivu, ki je še na voljo predvsem v arhivih Generalnega poveljstva v Gradcu (*Generalkommando Graz*), Ministrstva za notranje zadeve in drugih državnih organov (gradivo znotraj oddelka Občega upravnega arhiva – *Allgemeines Verwaltungsarchiv*), zato sem te luknje skušal zakrpati z drugimi arhivskimi viri.

Za z viri bogatega se je izkazal tudi Nadškofijski arhiv v Gorici (Archivio storico dell'Arcidiocesi di Gorizia), kjer hranijo zapuščino tedanjega goriškega nadškofa Frančiška Borgie Sedeja,⁴⁷ ki je med vojno od številnih goriških duhovnikov prejemal pisma, v katerih opisujejo stanje v svojih župnijah ali v begunstvu. Nekaj uporabnih pisem iz nadškofove zapuščine se nanaša tudi na življenje na Bovškem ali na njegovo prebivalstvo.

A kompleksnosti vojne izkušnje ni mogoče prikazati le s pomočjo arhivskih virov, zato so v veliko pomoč predvsem egodokumenti. Tu mislim predvsem na dnevnike, spomine, pisma ali dopisnice ter druge osebne dokumente, ki so jih ustvarili in

47 Frančišek Borgia Sedej (* 10. 10. 1854, Cerkno; † 28. 11. 1931, Gorica) je bil v času vojne goriški nadškof. Zaradi vojne nevarnosti je sedež nadškofije prenesel najprej v Vipavo, zatem v Cerkno in končno v Stično.

posedovali prebivalci ali vojaki, ki so se med vojno zadrževali na Bovškem. Čeprav slednjih za tako omejeno geografsko območje ni veliko, so predvsem vojaki zabeležili marsikatero uporabno podrobnost. V veliko pomoč pri reševanju raziskovalnih vprašanj je bilo tudi dnevno časopisje na Slovenskem, v katerem so objavljali pisma ali dopise, saj pošiljatelji velikokrat zaradi razseljenosti prebivalstva niso poznali njihovih naslovov ali pa so s pismi želeli doseči večjo skupino znancev naenkrat.

Določeno vrednost so k raziskavi dodali še intervjuji oziroma spominski zapisi tistih, ki so vojno doživeli, v svojih tekstih pa so jih objavili drugi raziskovalci bovške zgodovine med véliko vojno. Sam sem poskušal k temu dodati še intervjuje tistih, katerih starši so vojno doživeli, čeprav se zavedam, da stopam s tem v polje »pospomina«, ki se je kot del kolektivnega spomina ohranil pri osebah, ki vojne niso osebno izkusile.⁴⁸ Iz pripovedovanj v družinskem krogu ali od znancev so ti pripovedovalci in pripovedovalke izvedeli prenekatero zanimivosti in podrobnosti iz medvojnega časa, četudi je kateri od spominov sedaj že popačen in z raziskavo postavljen pod vprašaj. A osebna pričevanja so tudi pomemben del zgodovine, predvsem zgodovine vsakdanjega življenja. Konec koncev uspešnost zgodovinarjevega dela ni odvisna le od vrste in količine virov, temveč prav tako od »zmožnosti, da zavzame določeno kritično distanco; a se mora tudi zavedati, kaj ga veže na predmet raziskovanja«.⁴⁹

In nenazadnje, kjer niso govorili niti pisni niti ustni viri, so na pomoč priskočile fotografije, s katerimi sem si pomagal že pri pisanju diplomskega dela. Véliko vojno namreč zaznamuje tudi množični pojav vojne fotografije (poleg ostalih medijev) in vojnih fotografov, ki so ovekovečili dogajanje na fronti in v zaledju.⁵⁰ V Avstro-Ogrski je za vojno propagando skrbel Vojni tiskovni urad (*Kriegspressquartier*), ki je zaposloval številne fotografe.⁵¹ Fotografije tega urada so ohranjene v fotografskih

48 Povzeto po Traverso, *Fire and Blood*, str. 12.

49 Prav tam, str. 19.

50 Roberts, *Photography*.

51 Tepperberg, *War Press Office*.

zbirkah Avstrijske nacionalne knjižnice (Österreichische Nationalbibliothek) in Vojnega arhiva na Dunaju ter digitalizirane dostopne na spletu. Kot sem že zabeležil v diplomskem delu, je »fotografija iz tega časa pravi mali zaklad, saj lahko na njej majhni detajli povedo veliko zgodbo, če jih le znamo ,prebrati'«. ⁵²

52 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 3.

O ZAMIŠLJENEM SESTAVU DELA

Raziskava je sestavljena iz treh večjih sklopov, ki se nanašajo na izkušnjo civilnega prebivalstva med veliko vojno in si sledijo v kronološkem zaporedju. V prvem sklopu je obravnavano dogajanje v prvem letu velike vojne, od konca julija 1914 do maja 1915, ki je prelomnica za Bovško. Drugi sklop, ki ga sestavljata dve poglavji, obravnava izkušnje v letih 1915–1917, ko je na področju Bovškega divjala velika vojna. Prvo od poglavij je zato posvečeno begunski izkušnji tako tistih ljudi, ki so morali v begunstvo v Avstro-Ogrsko, kot tistih, ki so morali v Italijo. Drugo poglavje pa je namenjeno izkušnji tistega dela prebivalstva, ki je ostalo naseljeno v zaledju frontne črte v treh občinah: Log, Soča in Trenta. Zadnji, tretji sklop, se kronološko razteza od konca leta 1917, ko se je po uspešni nemško-avstro-ogrski ofenzivi fronta odmaknila z Bovškega, do prvih let po koncu velike vojne. To je bilo namreč obdobje, v katerem se je moralo prebivalstvo Bovškega soočiti z vrnitvijo domov, s povojno obnovo prizadetih krajev ter s prehodom pod drugo državno oblast. V okviru teh treh sklopov sem skušal obravnavati kar največje število različnih tem, ki so zadevale vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem.

Čeprav na koncu vsa širina obdelanih tem in dogodkov pre-sega pomenskost vsakdanjega,⁵³ sem v podnaslovu obdržal termin »vsakdanje«. Predvsem sem se za to odločil, ker je življenje prebivalstva nakljub vojnim spremembam postalo vsakdanje. Tekom vojne je prihajalo do ostrih pretresov, ki so v določenem časovnem obdobju nepredvideno vplivale na vsakdan, vendar se je med temi cezurami z določenimi spremembami ponovno vzpostavilo vsakdanje življenje.

Ob zaključku uvoda še dodajam, da so kljub širokemu naboru dogajanja med veliko vojno nekatera vprašanja ostala neodgovorjena, saj so nekateri viri za vedno izgubljeni, spet drugi so mogoče še neodkriti. Poleg tega vsi zgodovinarji na preteklost ne gledamo z enakimi očmi, zato se morda za vprašanja, ki jih sam nisem opazil, odprejo oči drugega zgodovinarja ali zgodovinarke.

53 Zahvaljujem se recenzentu dr. Damijanu Guštinu za utemeljeno pripombo glede vsakdanjega življenja v samem naslovu dela.

**PRVO LETO
VÉLIKE VOJNE
NA BOVŠKEM**

*Matere so se jukale,
k so soje sinke ne vejsko dale;
pa saj je še te star buog,
k nem buo pumau z nedlog.⁵⁴*

Bovško je bilo v času pred véliko vojno najsevernejši okraj kronovine Avstrijsko primorje, znotraj avstrijske polovice habsburške dvojne monarhije, poimenovane Avstro-Ogrska, ki ji je vse od leta 1848 vladal cesar Franc Jožef.⁵⁵ Vse od avstrijskega poraza v avstrijsko-pruski vojni leta 1866 je Bovško postalo del obmejnega območja s Kraljevino Italijo, kar je vplivalo na razvoj področja. Upravne spremembe, ki so se zgodile sredi 19. stoletja, so pred vojno še veljale. Bovško je na deželni ravni sodilo v deželo Goriško in Gradiško. Političnoupravni center je za Bovško predstavljalo Okrajno glavarstvo Tolmin, medtem ko je bilo od leta 1854 celotno Bovško zaobjeto v Sodni okraj Bovec, ki je imel sodne in davčne pravice. Znotraj tega okraja so kot samoupravne enote delovale občine, najprej leta 1850 ustanovljene občine Bovec, Log, Soča in Trenta, kasneje še Srpenica in Žaga (1867) ter Čezsoča (1872).⁵⁶

Habsburška dvojna monarhija je v obdobju pred véliko vojno doživljala obsežne spremembe na političnem, upravnem, gospodarskem in socialnem področju – bolj kot ne na vseh življenjskih področjih. Življenje se je v urbanih središčih izboljšalo in moderniziralo; število prebivalcev dvojne monarhije je naraščalo. Prebivalstvo je postalo bolj vključeno v vsakdanjik na političnem in gospodarskem področju. Občinska avtonomija je imela pozitiven vpliv na razvoj podeželskih področij.⁵⁷ Dežele na Slovenskem so prav tako doživljale politični, gospodarski in

54 [Matere so jokale / ko so svoje sinove na vojsko dale / pa saj je še ta stari bog / ki nam bo pomagal iz nadlog.] Ljudska pesem, Vojaška. – Dolenc, ur., *Tolminski zbornik 1975*, str. 196.

55 Franc Jožef I. Habsburško–Lotarinški (* 18. 8. 1830, Dunaj; † 21. 11. 1916, Dunaj), predzadnji avstrijski cesar in ogrski kralj.

56 Rutar, *Zgodovina Tolminskega*, str. 203–206. Klavora, *Ampletium, Vliz, Plez, Flitsch, Plezzo, Belc*, str. 161–166.

57 Judson, *The Habsburg Empire*, str. 333–384.

socialni razvoj. Kmetijsko gospodarstvo, gozdarstvo in rudarstvo se je izboljšalo; napredek se je kazal v industriji znotraj dežel. Industrijski napredek je spremljala elektrifikacija. Modernizacija na Slovenskem je odločneje vplivala na industrijske kraje, katerih prebivalstvo je hitreje naraščalo, vendar pa se je napredek kazal v vseh krajih.⁵⁸

Pozitivne spremembe so v obdobju pred veliko vojno zajele tudi Bovško. Po zadnjem ljudskem štetju pred vojno leta 1910 je v sedmih občinah živelo 5.621 prebivalcev (2.705 moških in 2.916 žensk), ki so bili skoraj v celoti rimokatoliške vere ter so primarno govorili slovenski jezik. Center uradovanja je bil v Bovcu, kjer so delovali vsi pomembnejši uradi, kot na primer davčni, sodni, notarski. Tudi šolstvo je bilo dobro razvito, saj so šole stale skoraj v vsaki vasi. Cerkev ali kapela je bila zgrajena v vsakem večjem kraju, razen na Žagi, in vsi verniki so bili zbrani znotraj bovške dekanije. Poleg tega so delovali številni poštni uradi, telegraf, postaja finančne straže, tri orožniške postaje ... Tu je bila stalno nameščena tudi skupina 89 vojakov (85 v Klužah in štiri na Predelu), ki je skrbela za vojaške obrambne objekte v dolini.⁵⁹ Gospodarstvo na Bovškem ni šlo tako v korak s časom kot v industrijskih krajih, a v obdobju pred vojno je prišlo do načrtovanja pri izgradnji gospodarske infrastrukture, izboljšale so se cestne povezave, tudi elektrika je prišla na Bovško. Večji napredek je zajel kulturno področje, kjer so bila ustanovljena številna društva in narodna čitalnica.⁶⁰ Modernizacija življenja se je kazala predvsem v zagotavljanju oskrbe s pitno vodo po občinah. V letu 1912 je bil zgrajen vodovod v srpeniški občini.⁶¹ Tudi v drugih občinah so delovali v tej smeri. Bovško županstvo

58 Fischer, Zagate v kmetijstvu, str. 72–74. Kresal, Gozdarstvo in rudarjenje, str. 75–77. Fischer, Razvoj obrti, industrije in trgovine, str. 77–83. Lazarevič, Razmah finančnih ustanov, str. 83–86. Studen, Revolucija v prometu, str. 86–90. Kresal, Začetna doba elektrifikacij, str. 90–92. Studen, Iz avanturizma v turizem, str. 92–94. Kresal, Socialna politika, str. 98–101. Studen, Modernizacija načina življenja, str. 104–122.

59 *Spezialortrepertorium der Österreichischen Länder*, str. 24.

60 Klavora, *Ampletium, Vliz, Plez, Flitsch, Plezzo, Belc*, str. 178–204.

61 *Primorski list*, 14. 3. 1912, str. 2, Zasedanje goriškega deželnega zbora. *Soča*, 30. 1. 1912, str. 1, Iz bovškega okraja. *Soča*, 3. 2. 1912, str. 2, Iz bovškega okraja.

si je v začetku leta 1914 prizadevalo za izgradnjo vodovoda, ki bi olajšal življenje prebivalcem Plužen ter Bovca, in tudi na Žagi so se nadejali gradnje novega vodovoda.⁶²

Čeprav s počasnejšimi koraki kot drugod v habsburški dvojni monarhiji je življenje prebivalstva na Bovškem v desetletjih pred veliko vojno sledilo splošnemu napredku. Leto 1914 je prav tako obetalo ustaljen življenjski vsakdan.

62 *Dan*, 24. 2. 1914, str. 1, Goriški deželni zbor. *Dan*, 1. 3. 1914, str. 1, Goriški deželni zbor. *Soča*, 24. 2. 1914, str. 1, Deželni zbor.

VSE PREJ KOT OBIČAJNO LETO 1914

Življenje na Bovškem je potekalo v slogu kmečkega vsakdana, v skrbi za polja, travnike in živino. Živinoreja je bila toda ena najpomembnejših dejavnosti, ki je velikemu delu prebivalstva zagotavljala preživetje.⁶³ Tega leta so bili predvsem kozjerejci, ki so se očitno požvižgali na državne ukaze, brez skrbi, saj je avstrijsko ministrstvo za notranje zadeve začasno ustavilo vse izterjave neplačanih kazni zaradi neupoštevanja prepovedi kozje paše v bovškem sodnem okraju.⁶⁴

Začetek leta je zaznamovalo politično ogreto ozračje zaradi občinskih volitev, ki so jih izvedli v treh bovških občinah. Politično življenje znotraj dvojne monarhije je bilo od šestdesetih let 19. stoletja precej burno, saj se je začelo navezovati na nacionalne ideje, ki so zajele široke skupine prebivalstva.⁶⁵ Tudi v deželah na Slovenskem je bilo politično življenje izredno pestro. Poleg nasprotovanj znotraj slovenskih političnih taborov med konservativnejšimi in bolj liberalnimi predstavniki, so se nasprotja pojavljala še med narodnimi skupinami slovenskih,

63 Pomen živinoreje na Bovškem kaže občinski leksikon iz leta 1900, ki navaja več kot 1.800 glav govedi in 10.000 ovc, kar je še enkrat toliko kot je bilo takrat prebivalcev. Gl. *Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, zv. VII*, str. 38–39.

64 *Novi čas*, 19. 6. 1914, str. 4, Pregarjanje kozá na Tolminskem.

65 Judson, *The Habsburg Empire*, str. 269–332.

Pogled s pobočja Svinjaka na bovško kotlino in Bovec
Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr.
WK1/ALB032/08943c

nemških in italijanskih politikov. Politična nasprotja so zajela politiko na državni, deželni in tudi občinski ravni.⁶⁶ Bovško v tem oziru ni bilo nič manj politično aktivno; boji med predstavniki slovenske katoliške politike in slovenskega liberalizma so bili prisotni, včasih tudi v bolj nasilni obliki. Kot se je spominjal Hinko Klavora, je okoli leta 1900 prišlo do držanja za vrat med duhovnikom Josipom Abramom⁶⁷ in Ivanom Ivančičem st. ter

66 Pančur, *Politično življenje*, str. 28–42.

67 Josip Abram (* 2. 2. 1875, Štanjel; † 22. 6. 1938, Ljubljana), duhovnik, pisatelj, publicist, prevajalec, kaplan v Bovcu in vikar v Trenti.

do krajšega spopada med predstavniki obeh taborov v Huberjevi gostilni v Bovcu.⁶⁸ A ozračje v času občinskih volitev leta 1914 ni bilo tako razgreto.

Občinske volitve so znotraj goriške dežele zadevale vse tiste, ki so v občini plačevali direktne davke, brez cenzusa na višino plačanega davka. Vsi volilni upravičenci, naj so to bili moški, ženske ali otroci, so bili razdeljeni v tri volilne razrede glede na višino plačanega davka, kjer so bili tisti z največ plačanega davka v bolj privilegiranem položaju. Kljub temu da je volilna pravica zajemala tako širok del prebivalstva, je pravica do glasovanja bila dana le moškim predstavnikom, ki so kot pooblaščenci glasovali za ženske in otroke.⁶⁹ Volilni upravičenci so bili najprej na vrsti v srpeniški občini. Volivci, ki so v burnih predvolilnih dnevih obljube poslušali od treh strank, so na odločilni dan volili predstavnike le ene stranke, ki je nastala po izstopu tretje stranke iz preostalih dveh. Novi srpeniški župan je postal Jožef Logar.⁷⁰ Tudi v Bovcu se je na volitve pripravljalo več strank, ki so jih predstavljali vodilni bovški možje (Cezar Ostan, Leopold Jonko, Melevš, Rejder ...), a so se tudi tu obetale združitve.⁷¹ Predvsem bovške volitve so bile stvar polemike med volivci, ki so na koncu izbirali med takratnim županom Leopoldom Jonkom z ljudsko stranko in združeno Cezarjevo in Rejderjevo (Adolf Anton Mlekuž)⁷² stranko. Predvsem z uspehi Jonka in ljudske stranke nekateri niso bili zadovoljni, saj naj bi se pri volitvah dogajale nepravilnosti, ker »so smeli za njih kandidate voliti mrtvi in različni nevolilci«,⁷³ medtem ko so v ljudski stranki proslavljali zmago v vseh razredih in ponovno izvolitev župana Leopolda Jonka.⁷⁴ Da so bili bovški predvolilni dnevi burni in bi se lahko

68 Klavora, *Čez drn in strn skozi življenje*, str. 231–232.

69 Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 115–121.

70 *Soča*, 10. 3. 1914, str. 3, Iz bovškega okraja.

71 Prav tam.

72 Ime ugotovljeno iz osmrtnice Josipine Gruntar, Rejderjeve tašče. Josipina je bila iz Ostanove rodbine, zato je tudi razumljiva predvolilna politična združitvev Ostanove in Mlekuževe stranke. Gl. *Soča*, 25. 12. 1914, str. 3, Domače vesti.

73 *Soča*, 9. 4. 1914, str. 3, Iz bovškega okraja.

74 *Goriški list*, 2. 4. 1914, str. 4, Bovški okraj.

za nekatere zaključili pred sodiščem, kaže tudi opravičilo, ki ga je javno podal Anton Novic ponovno izvoljenemu županu Jonku.⁷⁵ Čeprav so zadnje občinske volitve, ki so jih izvedli v Trenti, potekale brez polemik med konservativno in liberalno stranjo, je izvolitev župana naletela na negativen odziv z nacionalnega vidika. Novemu trentarskemu županu Antonu Zorču – Čotu je neznani pisec očital, da bo v Trento zanesel nemške nacionalne politične vplive, ker je deloval kot vodnik za nemško planinsko društvo.⁷⁶ Občinska politika je vsekakor popestrila vsakdan v spomladanskih mesecih leta 1914, a pomembnejših sprememb ni prinesla.

Vse od osemdesetih let 19. stoletja vsakodnevna prisotnost vojaštva na Bovškem ni bila nenavadna; kljub temu da je šlo za območje na robu dvojne monarhije, je z vidika državne obrambne politike imelo strateško pozicijo. Bovško, ki je mejilo na Kraljevino Italijo, je bilo vključeno v obrambno linijo utrdb, kjer so bile stalno nameščene vojaške posadke. Poleg tu nameščenih trdnjavskih enot v Kluzah so v bovške gore zahajale tudi planinske enote. Konec aprila 1914 je čez Bovec v Kobarid primarširal I. bataljon ljubljanskega 27. domobranskega pehotnega polka, ki si je pot utrl čez zasnežen prelaz Vršič. Njegov prihod na Bovško je povezan z vojaškimi vajami v visokogorju, ki jih je načrtovalo poveljstvo 28. pehotne divizije za planinski polk na Bovškem in Kobariškem in bi morale potekati v drugi polovici avgusta.⁷⁷ A kot vemo, so bili vsi vojaški načrti kmalu spremenjeni.

V sklopu vojske so vsakdanjik popestrili vojaški nabori – šte-lunge, kot so jih imenovali prebivalci, ki so predstavljali vsakoleten pregled za vojsko sposobnih moških in konj. Preglednemu delu je po dopolnjenem osemnajstem letu sledil vpoklic primer-nih kandidatov na služenje vojaškega roka. Služenje vojaškega roka je bila svojevrstna izkušnja za vpoklicane, ki so tako za dobo treh let zapustili dom in služili skupaj z vrstniki z drugih področij

75 *Slovenec*, 11. 4. 1914, str. 9, Poslano.

76 *Novi čas*, 8. 5. 1914, str. 5, Novice. *Soča*, 9. 5. 1914, str. 4, Dopisi.

77 *Slovenec*, 6. 5. 1914, str. 4, Ljubljanske novice. *Novi čas*, 17. 7. 1914, str. 7, Novice.

države v različnih krajih monarhije. Vojska je imela velik pomen pri oblikovanju patriotičnega občutka za lastno državo, poleg tega je služenje prinašalo ugodnosti, ki jih predvsem kmečki fantje niso poznali (redno plačo, zdravstveno oskrbo, redno hrano, namestitvev ...).⁷⁸ Potrditev na naboru je tako lahko pomenila zahtevno, a ugodno spremembo v vsakdanjem življenju fantov. Leta 1914 so se konec maja nabori izvajali po številnih krajih na Slovenskem.⁷⁹ Na Bovškem so se najprej v nabor podali lastniki konj iz bovških občin, ki so 1. maja privedli konje v Bovec.⁸⁰ Nekaj tednov kasneje, 20. maja, je v Bovcu potekal še nabor moških iz vseh okoliških vasi.⁸¹ Kot je bilo v navadi, so se ob dnevu nabora vedno zbrale skupine fantov iz posameznih vasi po bovških gostilnah. Pitju, petju in vriskanju je ob določeni uri sledil odhod pred naborno komisijo, ki je imela svoj sedež v Kobarežovi hiši v centru Bovca. Po opravljenem naboru je prišlo tudi do preprirov in pretepev med skupinami iz posameznih vasi.⁸² Težko je reči, ali je bil zadnji redni nabor pred vojno kaj drugačen.

Vsakdan na Bovškem je v obdobju do začetka vojne zaznamovalo kar nekaj izgub pomembnejših članov lokalne skupnosti. V marcu je prispela vest, da je zaradi posledic obolelosti za tuberkulozo v Gorici umrl Adolf Klavora, komaj štiriindvajsetletni bovški učitelj, ki je še nedolgo predtem poučeval na domači šoli v Bovcu.⁸³ Nekaj tednov kasneje je Bovško ponovno pretresla vest, da jih je zapustil pomemben član skupnosti. Na stavbi bovške čitalnice je bila slovenska trobojnica spuščena na pol droga. Prizadevni član Dragotin Ostan – Luti, komaj petindvajsetletni študent farmacije, je prav tako zaradi bolezni nenadoma umrl v Pragi. Družina je poskrbela za njegov prevoz v rodni Bovec in pogreb, ki se ga je udeležila množica ljudi od blizu in daleč.⁸⁴ Tik pred vojno je umrl še Matija Pirc, dolgoletni član občinskega sveta v Bovcu in

78 Judson, *The Habsburg Empire*, str. 363–370.

79 Gl. npr. Šimac, *Pod cesarskim orlom*, str. 24–27.

80 *Goriški list*, 30. 4. 1914, str. 4, Tolminski okraj.

81 *Edinost*, 16. 4. 1914, str. 3, Domače vesti.

82 Komac, *Zakladnica bovške preteklosti*, str. 91.

83 *Učiteljski tovariš*, 10. 4. 1914, str. 2, Adolf Klavora.

84 *Slovenski narod*, 28. 5. 1914, str. 3, Primorsko. *Edinost*, 28. 5. 1914, str. 3, Vesti iz Goriške.

vojni veteran, ki se je pod Radetzkyjevim⁸⁵ vodstvom boril v Italiji in pod Jelačićevim⁸⁶ na Ogrskem. Njegovega pogreba se je častno udeležilo vse vojaštvo na Bovškem.⁸⁷ V bovški vsakdan je zarezal tudi kakšen nesrečen dogodek, med njimi recimo smrt deklice Marije Klavora, ki jo je na poti po soški dolini na Malniku pičil gad, ali smrt loškega rudarja Gašperja Venclja, ki ga je zasulo v rabeljskem rudniku, in smrt finančnega stražnika Loganica, ki ga je ob kopanju v Soči pri Žagi vrtinec potegnil pod vodo.⁸⁸ Nekaj je bilo tudi nesrečnih dogodkov zaradi požara, ki so bili vsi brez človeških žrtev. Ognjeni zublji so spomladi leta 1914 trikrat prizadeli domačine. Začelo se je s požarom gospodarskega poslopja Josipa Mrakiča v Bovcu. Sledil je katastrofalni požar na Žagi, kjer so pogorele štiri hiše, preden so bovški in srpeniški gasilci s pomočjo mnogih domačinov iz okoliških vasi ukrotili ogenj. Komaj nekaj dni zatem je še tretjič zagorelo. Ogenj je zajel hišo Antona Strausgitla v Bovcu in jo popolnoma uničil. Le s hitrim nastopom so domači gasilci preprečili, da bi se požar razširil na druge stavbe.⁸⁹ O požaru na Žagi so Žagarji poslali obsežno poročilo in zahvalo:

»Dne 31. marca ob 10. uri dopoldne je pričelo goret v podstrešju Antona Pičulina na Žagi. Ogenj se je razširil na sosednje hiše in v teku ene ure vpepelil štirim posestnikom domove.

Po telefonu, ki je zvezan od c. kr. finančne straže k orožništvu na Srpenico in v Bovec, se je obvestilo o požaru ondotne požarne brambe. Kot najbližja na Srpenici je bila v teku pol ure na licu mesta, katera je z največjo požrtvovalnostjo in naporom delala, da se je omejil ogenj, in je s tem rešila domove nad 20 posestnikom.

Koj za njo pa je prihitela iz Bovca ondotna požarna bramba, katera je z nepričakovano brzino razvila svojo plodonosno akcijo na kraju nesreče.

85 Josef Radetzky von Radetz (* 2. 11. 1766, Třebnice; † 5. 1. 1855, Milano), avstrijski feldmaršal.

86 Josip Jelačić (* 10. 10. 1801, Petrovaradin; † 20. 5. 1859, Zagreb), general, hrvaški ban in politik.

87 *Edinost*, 14. 7. 1914, str. 4, Vesti iz Goriške. *Novi čas*, 17. 7. 1914, str. 7, Novice.

88 *Novi čas*, 12. 6. 1914, str. 5, Novice. *Slovenski dom*, 20. 6. 1914, str. 8, Novice z Goriškega. *Novi čas*, 24. 7. 1914, str. 7, Novice. *Soča*, 9. 4. 1914, str. 4, Domače vesti.

89 *Soča*, 25. 4. 1914, str. 4, Iz bovškega okraja.

Ko smo videli obe požarni brambi, c. kr. orožništvo s Srpenice, c. kr. finančno stražo z Žage in mnogo drugih vrlih ljudij iz sosednih vasi, ki so z vso vnemo delali za omejitve, nam je zopet vzrastlo že vničeno upanje na preprečenje velikega požara, zlasti ko smo videli, kako plodonosno je njih delo.

Hvala Vam vsem, ki se niste bali tvegati življenje za svojega bližnjega, ker niste štedili svojih moči in niste zgubili poguma spričo nevarne situacije.«⁹⁰

Navkljub nekaterim žalostnim in nesrečnim dogodkom je z bližanjem poletja marsikdo na Bovškem že razmišljal o prihajajoči turistični sezoni. Že ob koncu devetnajstega stoletja je to območje zajel val gorskega turizma, ki so ga v največji meri izvajali gorski vodniki iz Trente – tudi že omenjeni trentarski župan Zorč.⁹¹ Prvi planinci so na Bovško prispeli za binkoštno praznike. Pot so iz Kranjske Gore opravili čez Vršič in Trento.⁹² Z iskanjem prenočitve verjetno ni bilo težav. Najbolj podjetni so že ponujali počitniške nastanitve za letovanja.⁹³ Stalno odprte kočje na Vršiču je v prihajajočih mesecih gotovo obetalo večji dotok turistov s Kranjske,⁹⁴ a je razplet junijskega dogodka v Sarajevu šel v drugačno smer.

Dnevi pred usodnim sarajevskim dogodkom so potekali v kulturnem duhu druženja in veselja. V začetku junija so se ljudje zbrali v Bovcu na ogledu komedije *Zmešnjava na zmešnjavo*, ki so jo priredili igralci Rokodelskega bralnega društva Tolmin. Predstava je bila množično obiskana od bovških in okoliških prebivalcev, ki so se ob komediji dobro zabavali.⁹⁵ V nedeljo, 28. junija, so bovški šolski otroci v dvorani gasilskega doma priredili zabavo ob koncu šolskega leta »z zelo zanimivim sporedom«, ki je vseboval deklamacije, pevske točke in predstavo. Na predstavi zbrani denar je bil namenjen za šolske potrebščine revnih otrok.⁹⁶ Za kulturne vsebine

90 *Soča*, 7. 4. 1914, str. 3, Iz bovškega okraja.

91 Klavora, *Ampletium, Vliz, Plez, Flitsch, Plezzo, Belc*, str. 193–194.

92 *Sava*, 30. 5. 1914, str. 5, Dnevne vesti.

93 Gl. npr. *Edinost*, 25. 6. 1914, str. 4, Vesti iz Goriške.

94 *Edinost*, 18. 6. 1914, str. 3, Domače vesti.

95 Bovčan, *Edinost*, 14. 6. 1914, str. 3, Vesti iz Goriške.

96 *Slovenec*, 26. 6. 1914, str. 4, Primorske vesti. *Soča*, 27. 6. 1914, str. 4, Dopisi.

je bilo veliko zanimanja med prebivalstvom, kar kaže tudi namera o postavitvi novega stalnega odra v Bovcu, saj je bil stari oder povsem dotrajan in prava umetnost je bila, da so igralci na njem uspeli izvesti predstavo.⁹⁷ A so morebitno veselje ob tej nameri skalile slabe novice iz Sarajeva, ki so naslednjega dne zajele celotno državo.

97 Bovčan, *Edinost*, 14. 6. 1914, str. 3, Vesti iz Goriške. Tminc, *Edinost*, 28. 6. 1914, str. 3, Vesti iz Goriške.

IZBRUH SVETOVNE VOJNE

Bila je nedelja dopoldne, 28. junija 1914. Po predhodnih deževnih dneh je v Sarajevu nastopil jasen in sončen dan. Po ogledu vojaških manevrov v bosanskih gorah je bil to za habsburškega prestolonaslednika nadvojvodo Franca Ferdinanda⁹⁸ in njegovo ženo vojvodinjo Sofijo Hohenberško⁹⁹ zadnji uradni dan obiska v Sarajevu. Po obilnem zajtrku, ki pritiče tako visokemu obisku, je bil čas za ogled sarajevskih znamenitosti.¹⁰⁰

Med vožnjo kolone avtomobilov vzdolž reke Miljacke po Appelovem nabrežju proti mestni hiši je iz množice gledalcev proti avtomobilu prestolonasledniškega para priletela ročna bomba, se odbila in eksplodirala za avtomobilom. V sledečem avtomobilu sta bila dva ranjena, atentator Nedeljko Čabrinović¹⁰¹ je bil ujet med neuspešnim poskusom samomora. Delegacija je nadaljevala pot proti mestni palači, kjer je sledil krajši sprejem. Načrtovano nadaljevanje poti so spremenili in prestolonaslednik je želel pred kosilom obiskati ranjena v bombnem

98 Franc Ferdinand Habsburški (* 18. 12. 1863, Gradec; † 28. 6. 1914, Sarajevo), nadvojvoda, nečak cesarja Franca Jožefa, od leta 1889 prvi prestolonaslednik dvojne monarhije.

99 Sofija Chotek (* 1. 3. 1868, Stuttgart; † 28. 6. 1914, Sarajevo), vojvodinja Hohenberška.

100 Dedijer, *Sarajevo 1914*, str. 15–17.

101 Nedeljko Čabrinović (* 2. 2. 1895, Sarajevo; † 20. 1. 1916, Terezin), atentator, član organizacije Mlada Bosna in tajne organizacije Črna roka.

napadu. Oskar Potiorek,¹⁰² deželni guverner Bosne in Hercegovine, je za pot k bolnišnici določil traso, po kateri so prišli. Kolona vozil se je vračala po Appelovem nabrežju, ko sta prva dva avtomobila napačno zavila proti ulici Franca Jožefa, kot je bilo predvideno v načrtu pred Potiorekovo spremembo. Sprevod se je moral ustaviti, da bi prva dva avtomobila obrnili. Nenadni postanek se je pripetil ravno na mestu, kjer je stal še en atentator, Gavrilo Princip.¹⁰³ Ko je zagledal prestolonaslednika, ni okleval in je proti njemu sprožil nekaj strellov. Preden so ga ustavili, je bilo prepozno. Franc Ferdinand in Sofija sta bila usodno zadeta. Avtomobil je odbrzel proti Konaku, palači guvernerja Bosne in Hercegovine. Sofija je zaradi rane umrla že med potjo, Franc Ferdinand pa kmalu zatem v palači. Zvonovi po Sarajevu so zvonili mrtvima.¹⁰⁴ Pot je bila končana.

Naslovnica časopisa *Edinost* »Zločinski atentat na prestolonaslednika« je naslednjega dne tragično vest ponesla med prebivalstvo habsburške dvojne monarhije.¹⁰⁵ Čeprav z Bovškega nimamo direktnih virov, kako so se odzvali na atentat, je bilo verjetno vzdušje enako kot drugod. Župani so sklicevali občinske seje, da bi izrazili sožalje cesarski rodbini. Na sejah »so odborniki vstali in enoglasno obsojali ta grozni zločin«.¹⁰⁶ Na Goriškem in Tržaškem so bile prekinjene vse prireditve, na stavbah so bile razobešene črne zastave in zastave z žalnimi trakovi, duhovniki so darovali maše zadušnice v spomin na prestolonasledniški par.¹⁰⁷ Ljudje so bili pretreseni in so svoje sožalje izražali tudi z množično udeležbo ob mimohodu vlaka s krstama

102 Oskar Potiorek (* 20. 1. 1853, Plajberk pri Beljaku; † 17. 12. 1933, Celovec), general, guverner Bosne in Hercegovine.

103 Gavrilo Princip (* 25. 7. 1914, Obljaj pri Grahovem; † 28. 4. 1918, Terezin), atentator, član organizacije Mlada Bosna in tajne organizacije Črna roka.

104 King in Woolmans, *Umor Franca Ferdinanda*, str. 205–216. Dedijer, *Sarajevo 1914*, str. 18–24.

105 *Edinost*, 29. 6. 1914, str. 1, Zločinski atentat na prestolonaslednika.

106 SI ZAL JES/0004, t. e. 17, knjiga »Zapisnik sej občine Kranjska gora letnik 1908 do 1923«, zapisnik 30. 6. 1914.

107 Prim. *Edinost*, 30. 6. 1914, str. 3–4, Domače vesti. *Edinost*, 1. 7. 1914, str. 4, Vesti iz Goriške. *Edinost*, 4. 7. 1914, str. 4, Vesti iz Goriške. *Novi čas*, 1. 7. 1914, str. 3, 7, Na Goriškem; Novice.

pokojnikov. Politiki so dejanje obsojali na različne načine, a veliko jih je krivca našlo v sosednji državi Srbiji, njihove poglede pa so med ljudi prenesli časopisi.¹⁰⁸ Protisrbski klici demonstrantov, kot so »Doli s Srbi! Proč s srbskimi morilci! Ubijmo jih!« ali »Maščujmo se! Pobijmo Srbe!«,¹⁰⁹ so preplavili prve strani časopisov, od koder so se širili naprej. Vladalo je splošno vznemirjenje in ljudje so se spraševali, kot je zapisal tolminski dekan Ivan Rojec,¹¹⁰ kakšne bodo posledice atentata v Sarajevu.¹¹¹

Srbija je bila že leta trn v peti avstro-ogrskemu zunanji politiki in atentat na prestolonaslednika ji je prinesel zadosten razlog, da srbski problem tudi vojaško odpravi. Znotraj avstro-ogrskemu politike sta bila oblikovana dva tabora, prvi okoli poveljnika generalštaba Franca Conrada von Hötzendorfa,¹¹² ki je že leta zagovarjal preventivno vojno proti Srbiji, drugi protivojni okoli zunanjega ministra Leopolda Berchtolda,¹¹³ ki je imel delno naklonjenost cesarja Franca Jožefa. V nekaj dneh sta v Conradov provojni tabor prestopila tudi Berchtold in Franc Jožef, edini osamljeni mirovnik je še nekaj časa ostal ministrski predsednik ogrske polovice monarhije István Tisza.¹¹⁴ A tudi slednji je na koncu pritrđil vojni proti Srbiji. Edini, ki bi še imel večjo vlogo pri zagovarjanju mirnega reševanja problema, je bil v Sarajevu ustreljeni prestolonaslednik Franc Ferdinand.¹¹⁵

V sledečih tednih t. i. julijske krize se je evropska politika držav velesil, ki je temeljila na zavezništvu držav, zbranih v dveh taborih, začela usodno zapletati. Zvezo centralnih sil so predstavljale Nemčija, Avstro-Ogrska in Italija, v antantnem zavezništvu

108 Rahten, *Prestolonaslednikova smrt*, str. 107–119.

109 Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 112–113. *Edinost*, 30. 6. 1914, str. 1, Protisrbske demonstracije posledice atentata. *Edinost*, 3. 7. 1914, str. 1, Divje protisrbske demonstracije na Dunaju.

110 Ivan Rojec (* 26. 3. 1866; † 2. 9. 1928 [kraja rojstva in smrti nista znana]), tolminski dekan.

111 Tolminska župnijska kronika, str. 335.

112 Franz Conrad von Hötzendorf, (* 11. 11. 1852, Dunaj; † 25. 8. 1925 Bad Margentheim), general, vodja avstro-ogrškega generalštaba.

113 Leopold Berchtold (* 18. 4. 1863, Dunaj; † 21. 11. 1942, Peresznye), grof, politik, diplomat, avstro-ogrski zunanji minister.

114 István Tisza (* 22. 4. 1861, Budimpešta; † 31. 10. 1918, Budimpešta), grof, politik, ogrski ministrski predsednik.

115 Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 68–72.

pa so se v ločenih sporazumih povezale Francija, Rusija in Velika Britanija. Avstro-ogrski poslanik v Beogradu je 23. julija predal demaršo, zasnovano tako, da so bili zahtevani pogoji neizpolnljivi za Srbijo. Predsednik srbske vlade Nikola Pašić je osebno predal avstro-ogrskemu poslaniku odgovor, da Srbija ne more sprejeti vseh zahtevanih pogojev. Poslanik je zapustil Beograd in diplomatski odnosi so bili prekinjeni.¹¹⁶ Z nemško podporo je Avstro-Ogrska 26. julija stopila v mobilizacijo vojske in 28. julija Srbiji napovedala vojno. Efekt domin se je sprožil, ko sta 30. julija Rusija in Avstro-Ogrska odredili polno mobilizacijo vojske. Sledil je ultimat Nemčije Rusiji in kmalu zatem nemška mobilizacija ter vojna napoved Rusiji. Italija je razglasila nevtralnost. V podporo Rusiji je mobilizacijo razglasila tudi Francija. Nemčija je zatem napovedala vojno Franciji in na zavrtni ultimat, ki ga je postavila Belgiji za prehod svoje vojske, slednjo napadla, kar je v vojno potegnilo še zadnjo evropsko velesilo, Veliko Britanijo. Četrtega avgusta je po zavrnitvi ultimata slednja napovedala vojno Nemčiji.¹¹⁷ »Niti v sanjah bi si takrat ne mogli misliti, da bo eno strto življenje zahtevalo sto in sto tisoče drugih,« je razplet dogodkov komentiral svetolucijski župnik Ciril Munih.¹¹⁸

V manj kot tednu dni je balkanski spor narastel v evropski spopad, ki je kmalu prerasel v svetovno vojno. Zapletenost vzrokov, ki so botrovali izbruhu vélike vojne, je izredna, vendar lahko izpostavimo, da so se tisti, ki so v teh odločilnih tednih vlekli politične poteze, zavedali nevarnosti, ki je pretila evropski celini. Kljub vsemu zavedanju so bili kot mesečniki »slepi za resničnost groze, v katero bodo pravkar potegnili svet«¹¹⁹

116 Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg*, str. 93–118.

117 Podrobneje Tuchman, *The Guns of August*, str. 79–146. O dogajanju v italijanski notranji politiki gl. Wilcox, *The Italian Empire and the Great War*, str. 41–47.

118 Munih, *Leta strahu in trpljenja*, str. 5.

Ciril Munih (* 6. 9. 1893, Most na Soči; † 21. 9. 1963, Most na Soči), župnik v Sv. Luciji – Mostu na Soči, po véliki vojni župnik v Soči.

119 Clark, *The Sleepwalkers*, str. 562.

V VOJNO

Potem ko se je že 26. julija po celotni državi razširila vest o delni mobilizaciji vojske proti Srbiji,¹²⁰ je bil 1. avgusta objavljen uraden ukaz za splošno mobilizacijo, po katerem so se morali vsi s pozivnicami, vsi neaktivni črnovojniki, mlajši od 42 let, ter vsi »za posebno službovanje v vojne namene« v 24 urah zglašiti na najbližjem poveljstvu domobranskega dopolnitvenega okraja. Poleg teh je mobilizacijski poziv zajel tudi vse tiste, ki so jih komaj par mesecev predtem potrdili kot sposobne za vojsko. Mobilizirani so bili še vsi vojaški konji v zasebni uporabi ter prevozna sredstva tistih, ki jih bodo občinski predstavniki določili.¹²¹ Okrajna glavarstva so prejela cesarjev manifest, ki so ga morala razposlati vsem svojim občinam, da ga takoj razglasijo na način, kot je v kraju v navadi.¹²² Istočasno so v pripravi na vojno izšli še drugi ukazi, s katerimi naj bi prehod v vojno stanje gladko stekel. Civilne oblasti so pristale pod vojaškimi oblastmi, civilno prebivalstvo pa je bilo za določene prestopke in zločine podrejeno vojaškemu sodstvu – za disciplino prebivalstva so z dnevom vojnega stanja začela skrbeti vojaška sodišča.¹²³ V ob-

120 *Slovenec*, 27. 7. 1914, str. 1–2, Presvetli cesar kliče nas ...

121 SI AS 16, Mobilizacijski spisi, fasc. 1, p. e. 660/Mob 1914. *Edinost*, 1. 8. 1914, str. 1, Mobilizacijski razglas.

122 SI AS 16, Mobilizacijski spisi, fasc. 1, p. e. 246/Mob 1914.

123 Svolfjšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 116–117. *Edinost*, 26. 7. 1914, str. 1, Razne misterijalne odredbe. Komac, »V imenu Njegovega Veličanstva cesarja avstrijskega ...«, str.

A

Mobilizacijski razglas.

Njegovo e. in kr. Apostolsko Veličanstvo je Najviše blagovolilo zapovedati

občno mobilizacijo

in sklicati vso e. kr. in kr. ogr. črno vojsko.

I. Neaktivne in črni vojski zavezane osebe.

1. Ofrnili v službovanje morajo:

- a) vsi, katerim so **podleženc namembolice**, ter s pozitivnimi sklicane neaktivne in črni vojski zavezane osebe po naročilu svoje namembolice, oziroma pozitivce;
- b) vse **druge neaktivne**, ter vse **druge 45 letne in mlajše črni vojski zavezane osebe**, ki so služile v vojski, vojni mornarici, delovali brnili ali pri uradnihi, po naročilu svoje vojaške prehodnice (vojaškega lista), domobranske prehodnice (domobranskega lista), oziroma črnotojne prehodnice;
- c) za **posobno službovanje v vojnac namembolice** dolženi črnotojni zavezanci po naročilu svojega občinskega predstojnika.

2. Vsi v tem letu **potjejeni, toda še ne uvrščeni vojaški novinci in nadomestni rezervisti** te vrste s tem po Najvišjem povelju.

Od teh vojaških novincev in nadomestnih rezervistov morajo oditi listi, ki bivaajo ali so pristajali na Trudskem, Koroskem, Kranjskem, v Štiriji, v pokrajinski groviji Goriški in Krnšičinski, v Trstu (vsega in okolici), v Dolnogradu, Nizji Štiriji, Goriški in Bukovinski, ali pa v kantonalih Berzge, Miranovcu, Ligozcu, Abad-šolci, Beozterzcu-Napred, Bresscu, Caku, Fajzancu, Hlramovcu, Hrnzcu, Kio-Kikališki, Kulecu, Marus-Fordu, Nagy-Kikališki, Szelen, Sillagy, Szobak-Deboku, Turdu-Kranycu, Udrzalecu, Biers-Bodrucu, Krasod-Salovecu, Temcu in Torontu, na Reki ter na Hrvaškem in Slavoskem ter v Bosni in Hercegovini, **najkasneje v 24 urah** po izvešeni objavi tega razglasa in prihi kolikor mogoče hitro k poveljstvu dopolnitvenega okraja svojega bivališča, Oni, katerim je znano, da spadajo k delalni brnili, odzraajo k poveljstvu domobranskega dopolnitvenega okraja svojega bivališča.

Vsi ostali morajo potiskati poziva v službovanje.

II. Konji.

1. Konje (tivarne živali) vojsva in delalne brnili, ki so v **privatni uporabi**, je odpustiti **takoj** na tista postaja, kjer so bili oddani.

2. Na podlagi zakona z dne 21. decembra 1912, drž. zak. št. 225, v **razvidnični** opremljene konje je prigajati **takoj** na oddajno mesto (prejemaio mesto), označeno v razvidnici.

III. Prevozila.

Na podlagi zakona z dne 21. decembra 1912, drž. zak. št. 225, od občinskega predstojnika parovni posesniki, naj preprišate prevozila, imajo pripeljati ali dati pripeljati za prevozila s pripadajočo opremo po naročilu občinskega predstojnika.

IV. Vojne dajatve.

Za večak dolžnosti vojnih dajatev se je razglasi v državnem zakoniku. Varnu zahtevam, ki se stavijo na podlagi zakona o vojnih dajatah z dne 26. decembra 1912, drž. zak. št. 226, je ustreei.

Nepopolnjevanje teh ukazov se po obstoječih zakonih strogo kaznuje.

Od e. kr. okrajnega glavarstva

... dne ... 19...

Prilski prilož.

Mobilizacijski razglas

Vir: SI AS 16, Mobilizacijski spisi, fasc. 1, p. e. 660/Mob 1914

dobju, za katerega se je uveljavil izraz vojni absolutizem, je življenje postalo podrejeno vojaški oblasti in njeni zakonodaji, ki je zadeve reševala precej strožje kot civilna. Sodnemu pregonu niso ubežali politično aktivni, duhovniki, niti mladoletniki, ki so mogoče izrekli žaljivko zoper državo ali cesarja.¹²⁴

265–266, 272–273. Moll, Österreichische Militärgerichtsbarkeit im Ersten Weltkrieg, str. 301–314.

124 Gl. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 248–250. Rejc, »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmetov«, str. 60–64. Moll, »Župnik smrdi po srbski krvi«, str. 21–36.

Več o preganjanju oseb iz Avstrijskega primorja v medvojnem času gl. Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji*, str. 82–89.

Tudi na Bovškem so se morali odzvati mobilizacijskemu ukazu cesarja. V vseh občinah so imeli pripravljene sezname črnovojnikov, ki so bili v preteklih letih potrjeni za vojaško službo, zato ni bilo težko sklicati zahtevanih ljudi v omenjenem časovnem roku ter jih prepeljati na zahtevano mesto. Poleg seznama črnovojnikov so vodili še priročen seznam mobiliziranih moških, ki je bil sestavljen po letnici rojstva.¹²⁵ S priročnega seznama, ki je ohranjen v arhivu Občine Log, je razvidno, da je največ moških moralo v tržaški 97. pehotni polk.¹²⁶ Vsak mobilizirani je prejel pred zglasitvijo izkazni list, poleg pa je moral dodati še pregledni list nabora.¹²⁷ Na Goriškem je mobilizacija potekala gladko in brez težav, vsi vpoklicani so se odzvali v najkrajšem času, kar naj bi dokazovalo, da »je prebivalstvo Goriške zvesto udano cesarski hiši in da tudi v najhujših časih ne pozablja na svoje dolžnosti.«¹²⁸ A po drugi strani lahko ta složnost in množičen odziv pomenita predvsem zavedanje, da bi v primeru neodzivnosti posamezniki pristali pred vojaškim sodiščem zaradi dezertacije. Tu je bil vojaški kazenski zakonik glede kazni jasen – smrt.¹²⁹

Predstavniki bovških občin so še istega dne po razglasitvi mobilizacije na razglasna mesta nabili mobilizacijske razglase in obvestili vse vpoklicane rezerviste ter tiste s pozivnicami. Naložena jim je bila skrb za nadzor, da so vsi mobilizirani odrinili na zbirno mesto. V kolikor se kdo ni odzval na mobilizacijo, so ga bili občinski predstavniki dolžni prijaviti okrajnemu glavarstvu v Tolminu.¹³⁰ Vsi pozvani možje in fantje so se zbrali v vaških središčih, da so jih odpeljali na zbirno mesto vojaškega poveljstva, ki je bilo v Bovcu. To lahko sklepam iz dejstva, da so v Soči tega dne opravil kar štiri prevoze vpoklicanih. Za prevoz mobiliziranih so bili zadolženi župani ali njihovi namestniki, pomagali

125 Rejc, »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta«, str. 29–30.

126 SI PANG/0043, t. e. 1, p. e. 4, Črnovojniški imeniki po letih rojstva.

127 Rejc, »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta«, str. 30.

128 *Edinost*, 30. 7. 1914, str. 3, Vesti iz Goriške.

129 *Militärstrafgesetz über Verbrechen und Vergehen*, str. 75, čl. 191.

130 SI AS 16, Mobilizacijski spisi, fasc. 2, 180/M 1914, priloga k Präs. Nr. 3736–XVII.II.Expedition.

so lahko tudi tajniki in občinski slugе.¹³¹ Za dodaten nadzor pri izpolnjevanju mobilizacijskega ukaza so se po vseh vaseh nastanili še okrajni orožniki s postaj v Bovcu, na Srpenici in v Logu.¹³² Kot se je spominjal eden od kasnejših vpoklicanih, je proces mobilizacije ponekod izgledal tako, da so na oglasno desko nabili poziv za mobilizacijo,¹³³ v nekaterih primerih je celo orožnik vstopil v »hišo, pozdravil očeta in mu izročil cegelc, poziv na vojno. Naročil je še, da mora oče takoj izvršiti povelje in se javiti na zbornem mestu«.¹³⁴

Če so na začetku na vpoklic odhajali le do Bovca, so bila zbirna vpoklicna mesta v kasnejših primerih od domov oddaljena dlje. Ko so v decembru vpoklicali moške letnikov 1878–90, je bilo zbirno mesto določeno v Tolminu (enako tudi dvakrat v začetku leta 1915), medtem ko so morali moški letnikov 1892–1894 iz vseh bovških občin na pregled za vojsko sposobnih oditi celo v Opčine pri Trstu.¹³⁵ Tako je vojni stroj samo v letu 1914 v svoje kolesje vključil vse moške do dvajsetega leta starosti, kar kaže na hitro potrebo po novih in novih močeh, ki jih je bilo mogoče vključiti v obsežno vojaško kolesje. Poleg tega ni bilo posebnih omejitev, v kolikor se je nekdo odločil za prostovoljen vstop v vojsko, še preden bi bil vpoklican.¹³⁶ V oktobru 1915 so tako po navodilih vojnega ministrstva prostovoljno lahko vstopili v vojsko letniki 1897, ki so že imeli opravljeno službo enoletnih prostovoljcev.¹³⁷ Poskusi tistih, ki so želeli izprositi oprostitev vojaške službe, so ostali neuspešni, saj je vojska potrebovala vse.¹³⁸

131 Rejc, »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta«, str. 31.

132 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 40. SI PANG/0052, t. e. 1, p. e. 8/2, Denarčni dnevnik, zap. št. 43–45.

Iz dnevnika ni mogoče povsem jasno razbrati, ali je občina opravila vožnje ali je le plačala za vožnje, ki so jih opravili orožniki. V vsakem primeru so bile tega dne opravljene štiri vožnje.

133 Razglasni plakat je ohranjen v SI AS 16, Mobilizacijski spisi, fasc. 1, p. e. 660/Mob 1914.

134 Zlobec, *V viharju soške*, str. 11.

135 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 40. Rejc, »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta«, str. 31–35. *Edinost*, 27. 9. 1914, str. 2, Razglas. *Edinost*, 29. 12. 1914, str. 2, Pozivni razglas.

136 Gl. npr. SI AS 33, t. e. 20–1 1915, p. e. 18322/1915, Freiwilliger Eintritt in die bewaffnete Macht. SI AS 33, t. e. 20–1 1915, p. e. 21476/1915, Weisungen für freiwilligen Eintritt.

137 SI AS 33, t. e. 20–1 1915, p. e. 27356/15, Bedingte Zuerkennung der Begünstigung des Einj. Präsenzdienstes. Več o enoletnih prostovoljcih *Der Einjährig–Freiwillige*, str. 7–21.

138 Rejc, »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta«, str. 35.

Takšne fotografije v spomin na véliko vojno so domov pošiljali vojaki.
S + označen avtorjev praded Andrej Hosner – Kurtle
Vir: Zasebna zbirka avtorja

Možje in fantje z Bovškega so odhajali v vojsko, brez da bi vedeli, ali se bodo srečno vrnili domov. »S solzami v očeh so se možje poslavljali od svojih žena in otrok, fantje pa so s težkimi srci odhajali od doma. Velikega navdušenja ni bilo videti, saj ni bil nihče prepričan, če bo še videl domače kraje. Pili so ,na žive in mrtve'. Oni pa, ki so ostali doma, so žalostno gledali za odhajajočimi. Matere so se zbrale in skupaj jokale po vasi.«¹³⁹ Takšne prizore je bilo mogoče videti po številnih podeželskih krajih na Slovenskem, saj je odhod na vojno predstavljal veliko možnost, da se svojci vidijo zadnjič v življenju. Manjše upanje je predstavljalo le mišljenje, da bo vojske hitro konec, do božiča.¹⁴⁰

Slikovit je bil dan odhoda na fronto. Ob prihodu na železniško postajo so vpoklicane fante in može pričakale množice ljudi, ceste in vlakovne kompozicije so bile okrašene s cvetjem in zastavami. Pred vkrcanjem vagonov in odhodom na fronto je

139 Malgaj, *Vojni spomini*, str. 75.

140 Bobič, *Vojna in vera*, str. 39–41.

duhovnik izvedel še slovesno mašo. Vzdušje na železniški postaji je bilo evforično. Ljudje, ki so odhode spremljali, so vojakom prinašali mnoga darila ter se od vseh poslavljali. Vlak je odsopihal proti fronti, takšni prizori pa so vojake spremljali v številnih slovenskih krajih.¹⁴¹ Slavko Moravec, vojak 97. pehotnega polka, ki je avgusta tudi s številnimi mobiliziranci z Bovškega odrinil proti vzhodni fronti, se je odhoda iz Trsta spominjal: »'Živijo, živijo, zbogom, zbogom!', vmes pa jok in kričanje, šopki in darila letijo v vozove, robci se vihtijo v zraku, z rokami in klobuki še zadnji pozdrav, vojaki odgovarjamo: ‚Zbogom, zbogom!‘ dokler nas ni vlak zapeljal v ovinek.«¹⁴² Živahnost prvih dni mobilizacije se je kmalu umirila in življenje v Gorici se je vrnilo v običajen vsakdan, ljudje so mirno in z velikim zanimanjem spremljali vojne dogodke. Le občasno so jih vznemirile kakšne nepreverjene novice, ki so hitro zaokrožile po mestu.¹⁴³

Duhovniki so med prebivalci skrbeli za nudenje tolažbe ob odhodu domačih v vojsko in za ohranjanje upanja na njihovo srečno vrnitev, ko so za vojake darovali številne maše in zanje zbirali denarne prispevke. V kolikor so imeli možnost, so vernike peljali na romanja, skupaj z njimi molili in jim zagotavljali vsakršno obliko pomoči v stiski.¹⁴⁴

Veliko moških je vojna odpeljala iz domačih krajev na fronto, a tudi tisti, ki so ostali doma, so bili vključeni v vojno kolesje. V okviru septembrskega razglasa deželnih oblasti so morale orožniške postaje znotraj posameznih občin, ki so jih pokrivale, sestaviti sezname moških, ki še niso bili vpoklicani v vojsko ter so bili primerni in zaupanja vredni za občinske stražnike. Sezname ustreznih moških so vsebovali ime in priimek, kraj bivanja, hišno številko, poklic, letnico rojstva, podatke o predhodnem vojaškem urjenju ter dodatne opombe. Ker za Bovško tak seznam ni ohranjen, lahko na primeru sosednje Kranjske Gore vidimo, da so na

141 Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 113–115. Štepec, *Vojne fotografije*, str. 35–36.

142 Cit. po Štepec, *Vojne fotografije*, str. 36.

143 *Edinost*, 1. 8. 1914, str. 3, Vesti iz Goriške. *Edinost*, 8. 8. 1914, str. 2, Vesti iz Goriške.

144 Gl. Šimac, Oris vpliva prve svetovne vojne, str. 114–116. Tolminska župnijska kronika, str. 336–339. Aljaž, *Dovška župnijska kronika*, str. 31.

ta seznam vključili vse vojaške veterane – najstarejši Ivan Volc je bil rojen leta 1837, a po mnenju orožniške postaje zaradi starostne oslabeledosti neprimeren –, potem člane strelskega društva in že delujoče člane občinske straže; skupno 94 moških, ki naj bi bili primerni in katerih najstarejši je imel 77 let, najmlajša pa sta bila člana strelskega društva, stara sedemnajst let.¹⁴⁵ Vključenost moških v neke vrste obrambno dejavnost, ki ni bila striktno vojaška, a je kljub temu skrbela za varnost v občini, je bila v vojnem času nova stalnica vsakdana. Čeprav seznammi še ne dokazujejo dejanske vključitve v to službo, kažejo na to, da je bila oblast pripravljena, najverjetneje v primeru pomanjkanja orožnikov ali zaostritve razmer, v službo vpoklicati tiste, ki jih je orožništvo označilo kot primerne in zaupanja vredne ter ki so bili na koncu tudi pripravljene to službo izvajati. Nedvomno tudi na Bovškem takih kandidatov ni manjkalo, konec koncev sta bili ravno v letu 1914 ustanovljeni strelski društvi v Čezsoči in na Srpenici, v Bovcu pa je že delovalo vojaško veteransko društvo.¹⁴⁶

Smrt grofice Christalnigg

Vojno stanje je prineslo spremembo pri potovanju po soški dolini. Vsa vozila so se morala na določenih točkah ustaviti in se tamkajšnjemu stražniku legitimirati. Podoben sistem je deloval tudi kasneje v frontnem zaledju, ko je na Bovškem že divjala velika vojna. Takšna orožniška kontrolna točka je bila na poti iz Bovca v Kobarid na Srpenici, najverjetneje pa tudi v ostalih dveh krajih na Bovškem, kjer so imeli sedež orožniki. Tu je že kmalu po nastopu vojnega stanja prišlo do tragičnega dogodka, ki je zahteval eno od prvih civilnih žrtev prve svetovne vojne na Slovenskem.¹⁴⁷ V noči z 9. na 10. avgust 1914 je bila pri Srpenici ustreljena grofica

145 SI AS 16, Konvoluti, t. e. 141, p. e. 41a, 1786/Mob. 1914, seznam imen občine Kranjska Gora.

146 Gl. npr. *Goriški list*, 1, št. 17, str. 5, Bovški okraj. *Edinost*, 23. 7. 1914, str. 3, Zahvala.

147 Dovški župnik Jakob Aljaž je že 2. 8. 1914 v župnijski kroniki zabeležil primer civilne žrtve zaradi spremenjenih vojnih okoliščin: »Vojaška straža na železnici ob mostovih je strogo postopala. Pod mostom proti Kranjski gori je ustrelila enega kmeta, ki na klic 'Stoj!' ni obstal.« Gl. Aljaž, *Dovška župnijska kronika*, str. 31.

Lucy Christalnigg,¹⁴⁸ žena grofa nadporočnika Oskarja Christalnigga in vestna odbornica Rdečega križa.¹⁴⁹ Slednja je namreč bila na poti iz Celovca v Gorico, kjer je želela Rdečemu križu v uporabo predati svoja dva avtomobila. Kot izkušena voznica je prvi avtomobil vozila sama, drugega je vozil njen voznik v spremstvu Ane Steiner. Pri Srpenici, kjer je bila postavljena orožniška cestna zapora, se grofica ni odzvala na klice »Halt!« tamkajšnjega orožnika Petra Fona, ki je imel nalogo zaustaviti vsa vozila v dolini Soče. Pot je nadaljevala, najverjetneje v prepričanju, da ji potna dovolilnica omogoča prosti prehod brez ustavljanja. Orožnik Fon je zato moral streljati za groficihim avtomobilom. Po nesrečnem naključju ali pa, »ker je dobro meril in ker je tudi dobro zadel«, je krogla zadela grofico v glavo. Grofici ni bilo več pomoči in je na kraju umrla, kar sta potrdila tudi zdravnika dr. Pontoni in dr. Weinlechner, ki sta prispela iz Gorice po prijavi nesreče.¹⁵⁰

Naslednjega dne je do Srpenice prispel tudi grof Christalnigg, verjetno prevzet ženino truplo. Grof se je tudi srečal z orožnikom Fonom in naj bi mu za vestno opravljanje službe celo plačal pet kron, čeprav je bila cela orožniška postaja na Srpenici v strahu, da bodo tamkajšnji orožniki zaradi smrti grofice kazensko premeščeni.¹⁵¹ Vendar se prav v tej nesrečni situaciji kaže novo razmerje oblasti, ki je nastalo zaradi vojne, ko je bil vojaški ukaz nad vsem. V časniku *Slovenec* so v ta namen zapisali: »Nesrečno grofico, katere smrt je povzročila veliko izgubo glede na karitativna stremeljenja monarhije, vse obžaluje, a ta slučaj dokazuje, da se mora v teh razburjenih časih vsak najnatačnejše pokoriti poveljem, ki jih izda vojaška oblast, ker to zahteva tudi korist vsakega posameznika.«¹⁵² Vojna je odpirala nova razmerja v vsakdanjem življenju, ki se jih je bilo treba še navaditi.

148 Lucy Christalnigg (* 24. 6. 1874, Klingenstein; †10. 8. 1914, Srpenica) je bila v Celovcu živeča avtomobilistka in odbornica Rdečega križa, ki je pogosto zahajala na posest v Gorico.

149 *Slovenski narod*, 11. 8. 1914, str. 4, Grofica Lucija Christalniggova ustreljena.

150 Krivec, *Srpenica skozi čas*, str. 39–40. *Slovenec*, 14. 8. 1914, str. 4, Tragična smrt grofice Christalnigg.

151 Krivec, *Srpenica skozi čas*, str. 40.

152 *Slovenec*, 14. 8. 1914, str. 4, Tragična smrt grofice Christalnigg.

Kontrola prometa v zaledju

Vir: SI AS 1201, p. e. 70, fotografija št. 5

»Tople nogavice in štrikana kapa«: Vsakdan v pomanjkanju

Dinamika življenja se je zaradi vojne spremenila, saj so morali moški oditi v vojno prav v času številnih kmetijskih opravil. Na Bovškem je to čas, ko se začne postopna priprava živeža za zimo. Spravila poljskih pridelkov, ki potekajo tja do konca septembra, so bila otežena, saj je bilo veliko delovnih rok v vojaški službi. Enako je bilo pri pripravah krme za živino, ki je bila v poletnem času še na gorskih planinah. Z odhajanjem moških pod orožje je vse več kmečkih opravil padlo na ramena žensk, otrok, hlapcev in dekel (v kolikor so jih imeli) ter starejših družinskih članov, kar pa je močno zmanjšalo njihovo dejansko zmožnost, da bi v običajnem času poskrbeli za vse. Čeprav do zime, ko so bili ponovni vpoklici, pomanjkanje delovne sile ni bilo še tako opazno, se je vsako pomanjkanje delovnih rok v kmečkem okolju poznalo. Lahko so seveda računali na pomoč sosedov ali sorodnikov. Nekoliko lažje je bilo malomeščanskim družinam,

ki niso bile odvisne od kmetijstva.¹⁵³ Na Bovškem bi v to skupino lahko uvrstili družine uradnikov, trgovcev, gostilničarjev in drugih podjetnikov, za katere kmetijstvo in živinoreja nista bila poglavitna za preživetje.

Po delovni jeseni se je življenje ljudi čez zimo ustalilo pri domačih opravilih, molitvah, prebiranju prejetih pisem s fronte in časopisja, v katerem so lahko spremljali potek vojne, preverjali sezname izgub, iz njega so izvedeli o dodatnih omejitvah ali bili obveščeni o novih vpoklicih, ki so klestili domačo delovno silo. Le-ta se je čez zimo še zmanjšala, saj so bili s koncem decembra vpoklicani obvezniki letnikov 1878–1890, ki so jih med 8. in 18. decembrom v Tolminu spoznali za sposobne vojaške službe.¹⁵⁴ Z vsakim vpoklicem so se razmere slabšale, saj je bilo ne samo doma, temveč v celotnem kraju vedno manj delovne sile, kot je župnik Alojzij Novak¹⁵⁵ slikovito opisal stanje na Goriškem: »Danes se res ne najde med civilnim prebivalstvom doma družega kot otroke, žene in starčke. Od III. poziva (43.–50. leta) so ostali doma le dva podžupana in par očitno nesposobnih.«¹⁵⁶

Vse večja zaposlitev otrok se je kazala v izostanku od šolskega pouka. Na Bovškem je bilo že pred začetkom vojne v navadi, da so nekateri otroci manjkali na učnih urah v začetnih tednih pouka, saj so bili tedaj še prisotni kot pomoč na planinah,¹⁵⁷ zato ni bilo nič nenavadnega, da je zaradi tega tudi šolski pouk zaostal ali se prej končal, »[k]er je večina staršev potrebovala otroke pri poljskem delu.«¹⁵⁸ Tudi tolminski šolski svet je zaradi izrednih razmer ob vojni sklenil, da začetek šolskega leta 1914/15 odloži na nedoločen čas.¹⁵⁹ To je bila tudi posledica tega, da je zaradi vpoklica učiteljev prišlo do pomanjkanja učnih moči. France Belin, učitelj na šoli v Soči, ki je služil na

153 Stekl in Hämmerle, *Kindheit/en im Ersten Weltkrieg*, str. 17–26.

154 *Edinost*, 29. 12. 1914, str. 2, Pozivni razglas. *Novi čas*, 12. 11. 1914, str. 3, Prebiranje črnovojniki.

155 Alojzij Novak (* 28. 6. 1881, Trnovo pri Ilirski Bistrici; † 30. 8. 1967, Gorica).

156 Novak, *Črniška kronika*, str. 79.

157 Gl. SI PANG/0602, t. e. 1, p. e. 1/2, Razrednica za šolsko leto 1901/1902.

158 SI ZAL JES/0060, t. e. 1, knjiga Kronika od 1911 do 1928, str. 23.

159 *Soča*, 4. 9. 1914, str. 4, Domače vesti. Gl. tudi Tolminska župnijska kronika, str. 337.

vzhodni fronti pri 97. pehotnem polku, je bil 19. oktobra 1914 težko ranjen v levo roko in je bil na zdravljenju v eni od ogrskih bolnišnic. V istem času je bil ranjen tudi Josip Kalan, vodja šole v Bovcu, ki je služil v 47. pehotnem polku.¹⁶⁰ Poleg splošnega pomanjkanja učiteljev na Bovškem je v decembru 1914 zaradi bolezni umrl Josip Guanin, ki je bil iz Kala poslan za pomožnega učitelja v Sočo namesto Belina.¹⁶¹ Na učitelje, ki bi zamenjali manjkajoče, ni bilo mogoče računati v vojnem času. Andrej Flaš iz Soče in Stanko Žagar z Žage sta bila takoj po opravljenem izpitu na učiteljišču v Gorici poslana v vojsko, še preden bi svoje izkušnje uporabila pred katedrom.¹⁶²

A tudi potem, ko se je v omejenem obsegu ali z omejenim številom učiteljev pouk začel, je vojna postala del šolskega vsakdana in otroci so bili »vojaki« na »šolski fronti«. Del šolskega pouka so nadomestile različne nabiralne in dobrodelne akcije, namenjene vojski, ki so jih izvajali otroci,¹⁶³ v pouk so vstopali herojske bitke avstro-ogrske vojske in vojni heroji, med drugimi tudi pogumne zgodbe o otroških herojih.¹⁶⁴ Učitelji in učiteljice, ki so redno spremljali časopisje, so herojske zgodbe lahko vključili v šolski pouk in z njimi spodbujali otroke pri patriotičnem delu. V oktobru 1914 so tudi slovensko časopisje preplavile novice in fotografije o herojinji Rozi Zenoč iz Rave-Ruske, ki jo je zaradi pogumnega delovanja in pomoči vojakom na bojišču odlikoval in obdaroval sam cesar. Po celotni monarhiji se je s pomočjo številnih časopisov razširila zgodba, ki jo je propaganda dobra patriotično obarvala, o deklici, ki »je s svojimi z vodo napolnjenimi vrči letala v strelno linijo. [...] Ko je Roza, bosa, zasopljena in hropeča, letala med vrstami borilcev, je pač vedela, kaj dela, si je bila tudi v svesti, da nevarnost, ki tuintam ruši k tlom može, grozi tudi njej. In zgrudila se je v krvi, položili

160 *Slovenec*, 27. 10. 1914, str. 3, Dnevne novice. *Učiteljski tovariš*, 6. 11. 1914, str. 5, Goriške vesti.

161 *Učiteljski tovariš*, 18. 12. 1914, str. 2, Josip Guanin.

162 *Učiteljski tovariš*, 9. 4. 1915, str. 3, Srednješolske vesti.

163 Hämmerle, An der »Schulfront«, str. 114–119.

164 Več o otrocih v vojni Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 226–235.

so jo na nosilnico ter jo odnesli na obvezovališče«. ¹⁶⁵ Kljub temu da je Roza zaradi rane izgubila nogo, je postala vzor mnogim otrokom.

Vojna je postopoma poskrbela za pomanjkanje hrane, ki so jo najprej občutili tisti, ki so bili vpoklicani v vojsko. Težave, ki jih je imela vojska z oskrbo enot na fronti, so vojaki občutili že po prvih mesecih spopadov na vseh bojiščih. ¹⁶⁶ Kmalu je pomanjkanje živil prizadelo tudi civilno prebivalstvo po nekaterih krajih avstrijske polovice monarhije, kljub temu da je bila država še pred vojno prepričana, da za pomanjkanje ni treba skrbeti. Država je zato morala zagotoviti nadzor nad količinami in kakovostjo zalog različnega blaga – aprovizacijo – ter urediti maksimalne cene blaga. Oderuštvo je postalo prekršek ali v določenih primerih celo zločin. Do pomladi 1915 so okrajne oblasti že pozivale, naj zaradi pomanjkanja nekaterih žit ljudje varčujejo z moko, ter racionalizirale njeno uporabo. Že oktobra 1914 je stopila v veljavo naredba, s katero je bilo za kruh dovoljeno uporabljati le mešanico mok, katere sestava se je s časom spreminjala. Naloga varčevanja z živili je prešla tudi na šolske otroke v upanju, da bi ti z varčevanjem vplivali na starše. ¹⁶⁷ Dodaten pritisk pri varčevanju je država ustvarjala s poudarjanjem »vojne izstradanja«, ki naj bi jo izvajale države nasprotnice nad njenim prebivalstvom, ter pozivi ženskam k pametnemu ravnanju z živili, da bi lahko skupaj premagali nasprotnika. ¹⁶⁸ Žrtvovanje doma z varčevanjem hrane je postalo prav tako pomembno kot žrtvovanje na fronti.

Težko je sicer oceniti, v kolikšni meri je to pomanjkanje prizadelo prebivalstvo na Bovškem, ki je s poljedelstvom in živinorejo poskrbelo za lastno preživetje. Pomanjkanje so v začetnem letu vojne na Bovškem bolj občutili trgovci kot ostali prebivalci. V prvi zimi vojne se je v Bovcu pokazalo pomanjkanje

165 *Učiteljski tovariš*, 9. 10. 1914, str. 3, O junaškem dekletcu pri Ravi Ruski.

166 Stergar, *Hrana na bojiščih 1. svetovne vojne*, str. 30–32.

167 Himmelreich, *Namesto zemlje črni kruh*, str. 15–17. Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*, str. 39–46, 50–52. Kučera, *Rationed Life*, str. 18–19.

168 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 36–38.

moke, saj je ni bilo mogoče najti v nobeni od trgovin, ker je bil uvoz prepovedan.¹⁶⁹ Zima 1914/15 je bila vse prej kot prijetna, v Trenti so namerili več kot tri metre snega, zaradi tega so se sprožali številni plazovi, ki so povsem onemogočili povezavo z Bovcem, ki je bila edina pot za transport živil. Kljub temu so nekateri domačini takšne razmere znali izkoristiti. Plaz, ki se je sprožil blizu trentarske domačije, je s seboj prinesel tri gamse, od katerih je eden pobegnil, drugega so ujeli in redili, tretji je poginil in najverjetneje končal v družinskem loncu.¹⁷⁰

Za tistih nekaj revnih posameznikov, ki so živeli v večjem pomanjkanju, in za morebiten izpad zaradi vpoklica moških v vojsko so poskrbele domače občine z izplačilom finančnih podpor – t. i. vojaških preskrbnin.¹⁷¹ Finančna pomoč je bila določena s posebnim državnim zakonom, ki je kot upravičene do te pomoči obravnaval le tiste družinske člane, ki so bili bistveno odvisni od finančnega dohodka vpoklicanega.¹⁷² Višina finančne podpore se je razlikovala med mesti in podeželjem ter tudi med deželami. Za Avstrijsko primorje je bila na osebo določena na 1,20 krome dnevno (60 vinarjev za otroke pod osem let), vendar pa skupni znesek ni smel preseči povprečnega dnevnega zaslužka vpoklicanega.¹⁷³ Za finančno podporo so morale družine zaprositi na občini, kar je bilo zapleteno opravilo, zato so tu ljudem pri izpolnjevanju obrazcev poleg občinskih predstavnikov pomagali tudi duhovniki.¹⁷⁴ Finančnim podporam navkljub so se morali ljudje zaradi zimskih razmer in pomanjkanja nekaterih živil v trgovinah zanašati na lastno ozimnico.

Zaradi pomanjkanja, ki je državo zajelo prvo zimo vojne, je z začetkom februarja izšla odredba, s katero so lahko občine

169 *Edinost*, 9. 2. 1915, str. 2, Vesti iz Goriške.

170 *Slovenec*, 11. 3. 1915, str. 5, Dnevne novice.

171 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 39–40.

172 Svolfjšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 118.

173 *Slovenec*, 30. 7. 1914, str. 1, Preskrbnina za družine vpoklicancev.

Informativni izračun vrednosti krome v današnjih evrih za leto 1914 znaša 3,8 evra za 1 krono. Gl. Valutna primerjava.

174 Šimac, *Pod cesarskim orlom*, str. 42–43. Rejc, »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta«, str. 74–75.

posejale vsa zemljišča, ki so do sredine aprila 1915 ostala neobdelana. Pridelke s teh zemljišč so občine lahko uporabile za ljudsko hrano ali za živinsko krmo. V kolikor občine tega niso izkoristile, je pristojno okrajno glavarstvo to pravico dalo drugi občini ali tretji osebi. Poleg tega je bilo treba z ukazom poljedelskega ministrstva od maja 1915 vse pašnike in travnike uporabiti za pašo ali za spravilo krme za »koristno« živino.¹⁷⁵ Dodatno je bila spomladi tudi na Goriškem organizirana deželna aprovi-zacijska komisija, ki je občinam poslala navodila za oblikovanje občinskih komisij, ki bi skrbele za blaženje posledic vojne v preskrbi, za pravično razdeljevanje živil in podpor revnim družinam ter za organizacijo obdelovanja kmetijskih površin.¹⁷⁶ A še preden bi na Bovškem sploh dobro začeli izvajati te uredbe, je vojna z Italijo prekinila takšne namene.

Dobrodelnost se je zelo hitro po začetku vojne razširila med ljudmi, saj so jih lokalne oblasti in Cerkev pozvale, da s prispevki pomagajo svojim ranjenim ali bolnim vojakom na fronti. S pomočjo Rdečega križa so razdelili nabrane prispevke. Ob določenih zbiralnih akcijah so vsi dobrodelniki v zameno za prispevek prejeli značko ali razglednico s propagandno vsebino. Z nabranimi prispevki so tako lahko opremili bolnišnice s posteljami, perilom, sanitetnim materialom in drugimi potrebnimi pripomočki.¹⁷⁷ Tudi prebivalci Bovškega so se pridružili nabiralni akciji za Rdeči križ, ki je potekala že v avgustu 1914. Darovalce z zneski so objavili v časopisju in med njimi lahko najdemo posameznike iz občin Bovec, Soča, Log, nabirke duhovnikov iz cerkev v Bovcu, Čezsoči, Trenti in na Srpenici ter nabirke posameznikov in skupin iz Koritnice, Srpenice in Žage.¹⁷⁸ Poleg denarja so Rdečemu križu darovali tudi perilo, liker in žganje.¹⁷⁹ Seveda je bilo treba paziti, kakšno perilo se daruje. Vojni oskrbovalni urad na Dunaju je izdal podrobna

175 Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*, str. 51–52.

176 Rejc, »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta«, str. 76.

177 Eržen Podlipnik, *Dobrodelnost in pomoč*, str. 61–63.

178 *Soča*, 4. 9. 1914, str. 6, Darovi za 'Rdeči križ'. *Soča*, 18. 9., 1914, str. 6, III. izkaz darov za 'Rdeči križ'. *Soča*, 25. 9. 1914, str. 5–6, IV. izkaz.

179 *Novi čas*, 8. 10. 1914, str. 8, Rdečemu križu v Tolminu.

navodila, da ljudje vojakom ne bi pošiljali neprimerne perila, čepic, rokavic in podobnega.¹⁸⁰ Dober odziv bovškega prebivalstva lahko pripišemo posledici zavedanja, da s tem pomagajo tudi svojim moškimi, ki so bili ali bodo ranjeni ali oboleli. Na prošnje svojih sokrajanov iz vojske, ki so ob bližajoči se zimi potrebovali oblačila, so lahko naleteli ob branju časopisa. Alojzij Berginc s Srpenice je tako večkrat prosil, da mu od doma pošljejo tople spodnje hlače in visoke nogavice, a odgovora od domačih ni prejel.¹⁸¹

Za pomoč vojakom na bojnem polju so bili aktivirani tudi otroci, ki so že od začetka vojne svoje prispevali z rednimi molitvami za očete na fronti in za zmago domovine, s pisanjem pisem vojakom na fronti in s pošiljanjem daril.¹⁸² Zaradi pomanjkanja učiteljskega kadra se je spremenil šolski pouk in med nadomestne šolske aktivnosti so med drugimi že v prvem letu vojne vključili izdelavo potrebnih oblačil za vojake. Bovško šolsko vodstvo se je decembra 1914 zahvalilo bovškemu županstvu in bovški hranilnici, ki sta skupaj darovali 80 kron za nakup surovin za izdelavo oblačil.¹⁸³ Kako uspešno je bilo takšno izdelovanje oblačil, kažejo poslani darovi Katarine Kosmač (Komac?) iz Soče, ki je s pomočjo šolarjev in šolark izdelala »30 p[arov] nogavic, 2 p[ara] kolenic, 8 p[arov] zapestnic in 4 čepice«, ter bovškega šolskega vodstva s »40 p[ari] nogavic, 12 p[ari] zapestnic«, ki so jih izdelale učenke 4., 5. in 6. razreda.¹⁸⁴ Delo za vojne namene je tako zapolnilo učne vrzeli v šolskem vsakdanu.

Vrli Tona in drugi bovški vojaki

Številni moški z Bovškega so bili po vpoklicu razvrščeni v enote tržaškega 97. pehotnega polka, ki je bil skupaj z ostalimi polki iz slovenskih dežel v sklopu III. korpusa poslan na vzhodno

180 *Novi čas*, 12. 11. 1914, str. 5, Kako in kaj se dela za vojake?.

181 *Novi čas*, 12. 11. 1914, str. 6, Iz gališkega blata.

182 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 223, 243–244.

183 *Edinost*, 19. 12. 1914, str. 2, Vesti iz Goriške.

184 *Novi čas*, 21. 1. 1915, str. 4, Darovi.

fronto proti Rusiji, kjer je skoraj v celoti ostal tekom vojne, saj ga zaradi številnih italijansko govorečih vojakov kasneje niso poslali na fronto proti Italiji. Vojska je na vzhodni fronti že konec avgusta 1914 doživela hude poraze in večina polkov iz slovenskih dežel je bila zdesetkana. Tržaški pehotni polk je bil sicer ob prvih bojih v rezervi, vendar pa je bil ob umiku povsem razbit.¹⁸⁵ »Take vojne si nismo predstavljali [...] V nekaj urah je bil razdejan naš polk in razrahljan ves tretji kor,«¹⁸⁶ je med drugim o prvih boji zapisal Ivan Matičič, ki se je kasneje skupaj z nekim Bovčanom bojeval na soški fronti.

Redki so bili z Bovškega, ki so svoje vojne doživljaje podelili z drugimi, a se najdejo izjeme. O tem so ljudje lahko brali v časopisu, ki je tako postalo posredna vez med domačimi in vpoklicanimi, čeprav zaradi cenzure o realnosti bojevanja ni bilo mogoče poročati. Decembra 1914 je vrli Tona (kot ga je imenovalo uredništvo) z Bovškega, vojak 27. domobranskega pehotnega polka (mogoče Bovčan, ki ga omenja Matičič), poslal pismo z doživljaji na uredništvo *Novega časa*, ki ga je tudi objavilo. V bojih na vzhodni fronti se je dvakrat skoraj srečal s smrtjo, kakor je zapisal:

»Med dežjem sovražnih krogel sem se napatil kar skozi bližnji gozd. Ko korakam tako dalje, stopi k meni stotnik, ki je z daljnogledom opazoval sovražnika, ter me vpraša, kam grem. V tem hipu, ko sva menjala vprašanje in odgovor, prileti le par korakov pred naju granata, ki naju je oba pošteno z zemljo poškopila. Ako bi me ne bil ustavil stotnik, bi bila granata zadela ravno mene. Šel sem hitro naprej, hvaleč Boga, da me je varoval gotove smrti. In srečno sem izročil polkovniku važno pismo.

[...]

Dne 19. oktobra, ko smo se ravno z bajoneti hoteli vreči nazaj sovražnika, ki se že 3. dan ni hotel umakniti, sem bil ranjen. Šli smo proti Rusom, kar prileti krogla, ki me je težko ranila. Izgubil sem takoj zavest. Ko se zavem, vidim, da me nesejo z bojišča. Pozneje sem prišel na Ogrsko v bolnišnico, sedaj sem pa za nekaj časa doma na dopustu.«¹⁸⁷

185 Guštin, »Slovenski polki« na vzhodni fronti, str. 128–130.

186 Matičič, *Na krvavih poljanah*, str. 17.

187 *Novi čas*, 10. 12. 1914, str. 6, Iz junaških bojev 27. dom. polka.

Kdo bi zagotovo vedel, ali je vrli Tona dočakal konec vélike vojne ali je eden izmed tistih Antonov z Bovškega, ki le-tega niso dočakali. Morebiti je bil to Anton Mlekuž ali Anton Ivančič,¹⁸⁸ a najverjetneje Anton Čopi, ki je v začetku marca 1915 pošiljal pozdrave z bojišča, kjer je bil že drugič.¹⁸⁹ In morebiti je konec vojne srečno dočakal, vsekakor je bil eden redkih, ki so bili za božič doma.

Nekateri vojaki z Bovškega so bili ob začetku vojne poslani tudi na balkansko fronto proti Srbiji. V kratkem časopisnem poročilu dopisnik sporoča, da je število slovenskih vojakov ob Drini pičlo, da pa je tam s Cirilom Prestorjem tudi Adolf Sovdat iz Bovca.¹⁹⁰ O tamkajšnji vojni izkušnji je Prestor v svojem dnevniku zapisal, da hitre zmage ni bilo na vidiku, enote so bili v stalnem begu pred srbsko vojsko, vladala je lakota in tudi stalna nevarnost s strani civilnega prebivalstva, saj so »[s]rbski kmetje na nas streljali iz hiš. Veliko hiš vsled tega zažganih«.¹⁹¹

Vez z vpoklicanimi fanti in možmi so družine in prijatelji ohranjali s pisemsko korespondenco. Dopise s krajšimi pozdravi s fronte, pod katere so se vojaki množično podpisali, so, morebiti zato, da bi se izognili pošiljanju pisem več naslovnikom, pošiljali kar na uredništva časopisov, ki so jih dala v objavo.¹⁹² Vendar od začetka vojne pretok slednjih ni bil več tako prost kot pred vojno. Ob nastopu vojnega stanja je znotraj države začela delovati cenzura, ki je nadzirala vse od tiska in korespondence do telegrafa in radia ter druga področja, da bi preprečila širjenje neugodnih informacij znotraj in zunaj države. Cenzura pisemske korespondence, ki jo je izvajal Skupni centralni poizvedovalni urad, je v največji meri obsegala korespondenco v in iz tujine, poleg te je bila sistematična še cenzura pošte vojnih ujetnikov, saj so s tem ugotavljali način prehoda v vojno ujetništvo – prebeg je družini vojaka odvzel socialno podporo. Na-

188 *Vojaške žrtve 1. svetovne vojne na Slovenskem*, s. v. Bovec.

189 *Novi čas*, 24. 3. 1915, str. 4, Naš Orel na severnem bojišču.

190 *Slovenec*, 25. 11. 1914, str. 4, Dnevne novice.

191 Cit. po Luthar, »*O žalosti niti besede*«, str. 131.

192 Gl. npr. *Slovenec*, 30. 1. 1915, str. 2, Slovenci pozdravljajo svoje domače iz obleganega Przemysla.

29/6 1916

... Tomaž Kavsa

Zena dom hi vedeti desom
 Prišel krabi doli na našo mesto
 ker so doma sicer vstabilij in nje
 sta dvoje padobanj in vam vosem
 vse dobro da bli krabi vsi do mo
 Kakor sem jaz in denar sem pa se
 Demenci med Paduljo in vsi met
 v huj in Te Srečo praznikov

Dopisnica Tomaža Kavsa, ki obvešča ženo o srečnem prihodu na novo lokacijo.

Vir: Zasebna zbirka avtorja

ključne cenzurne preglede so izvajali tudi pri notranji korespondenci med prebivalci ter s tem ugotavljali stanje duha v državi. Na Slovenskem je cenzurni urad ugotavljal pozitiven odnos do vojne in cesarske hiše.¹⁹³

Novice o ranjenih, ujetih in tudi umrlih so s pismi, časopisjem in uradnimi sezname izgub (*Verlustliste*) kmalu po začetku vojaških spopadov prišle na Bovško. Zagotovo lahko rečemo, da so ljudje s tesnobo in strahom prebirali rubriko »Mrtvi in ranjeni domačih polkov«, ki so jo objavljali časopisi, v kolikor je bilo na seznamu zapisano ime svojca.¹⁹⁴ S seznama padlih vojakov za Bovško je razvidno, da je samo do začetka vojne z Italijo umrlo kar 38 moških, prvi žrtvi sta bila Tomaž Marka iz Bavšice in Alojz Zdravljje iz Žage, ki sta na ruskem bojišču padla že 26. avgusta 1914. Veliko je tudi takšnih, za katere datum smrti do danes ni bil ugotovljen in so morda padli v prvih mesecih

¹⁹³ Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 255–260.

¹⁹⁴ Kot primer *Novi čas*, 19. 11. 1914, str. 3–5, Mrtvi in ranjeni domačih polkov.

vojne.¹⁹⁵ V olajšanje so bila obvestila o prihodu ranjencev s fronte v zaledne vojaške bolnišnice. Prihod vojakov Andreja Kavsa, Frana Brauna, Antona Dornje, Karla Mrakiča in Matevža Kravanje iz Bovca v tržaško bolnišnico ali Andreja Kavsa iz Koritnice in Andreja Mlekuža iz Trente v ljubljansko bolnišnico¹⁹⁶ je družinam predstavljal možnost za obisk in ponovno snidenje, preden bi bili spet poslani na fronto. Sploh potem, ko je bila z 11. septembrom uvedena linija za prevoz potnikov med Bovcem in železniško postajo pri Mostu na Soči, je bilo obiskovanje ranjenih še lažje.¹⁹⁷

Za iskanje pogrešanih in ranjenih so se ljudje posluževali časopisja, kot Marija Kavsa iz Soče, ki je poizvedovala za pogrešanim Jožefom, ki je bil vpoklican k 27. črnovojniškemu pehotnemu polku, ali Zofija Ivančič, ki je izgubila sled za ranjenim možem Ivanom, vojakom desete stotnije 27. pehotnega polka. Poleg tega so se z objavami v časopisju javljali tudi ranjeni in ujeti vojaki, morebiti kot rezervni načrt, v kolikor njihova pošta ne bi dospela do domačih. Med njimi sta bila Josip Kašca iz Bovca, ujetnik v ruskem mestu Atkarsk, ter Josip Kravanja iz Soče, ki je bil kot ranjenec v ruskem mestu Volsk. Kot ranjenec se je spomladi 1915 javil tudi Alojz Mlekuž iz Trente, ki je služil v 20. lovskem bataljonu.¹⁹⁸

S prvim božičem na bojišču in za domačim ognjiščem je izgubilo upanje na to, da bi bilo vojne konec. Življenje v vsakdanji negotovosti, kdaj bo družina prejela novice o ranjenem, bolnem, mrtvem ali ujetem očetu, sinu, fantu, prijatelju zagotovo ni bilo prijetno. Novo leto 1915 pa tudi ni prineslo olajšav, saj je vojni stroj požiral nove in nove moške ter jih spreminjal v vojake.

195 Seznam padlih, umrlih in pogrešanih v: Galič in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 411–424.

196 *Edinost*, 11. 9. 1914, str. 2, Domače vesti. *Edinost*, 14. 9. 1914, str. 2, Domače vesti. Soča, 13. 11. 1914, str. 4, Domače vesti.

197 *Edinost*, 19. 9. 1914, str. 2, Vesti iz Goriške.

198 Komac, »Hudič vzemi vojske in politiko!«, str. 219. *Soča*, 18. 12. 1914, str. 3, Domače vesti.

SLUTNJE POSTANEJO RESNIČNOST: VOJNA Z ITALIJO

Po razglasitvi nevtralnosti se je Italija soočala z razdelitvijo med nevtralisti, ki jim je pritrjevalo javno mnenje, in intervencionisti, ki so imeli svoje podpornike tudi v vrhu države. Predvsem italijanska notranja politika in njena vlada sta na poti k vojni igrali pomembno vlogo.¹⁹⁹ Njeni tedanji zaveznici Nemčija in Avstro-Ogrska sta vseeno skušali Italijo pripraviti do vstopa v vojno na strani centralnih sil. Obljube o ozemeljskih pridobitvah na račun Francije in Albanije je Italija zavrnila, medtem ko se Avstro-Ogrska ni želela pogajati za ozemlje na območju južne Tirolske ter Srbije. Vendar je obstajala bojazen o italijanskem napadu, zato se je poleg opazovanja meje in obrambnih ukrepov cenzuriralo vse žaljivo javno govorjenje o Italiji. Tudi časopisje je sledilo državnemu interesu in se je izogibalo vsakršnih negativnih mnenj.²⁰⁰ Na drugi strani je antantno zavezništvo prav tako želelo za vojne namene na svojo stran pridobiti Italijo. V zimi 1914/15 je Italija stopila v pogajanja tako z antantnimi zaveznicami kot s centralnima silama. Italijanske zahteve za ozemlje Avstro-Ogrske so bile povsem nerealne; čeprav je cesar Franc Jožef pristal na predajo južne Tirolske s Trentom, je italijanska

199 Več gl. Wilcox, *The Italian Empire and the Great War*, str. 48–56.

200 Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg*, str. 372–374. Stergar, »Lahu niti pedi naše zemlje«, str. 70.

politika zahtevala več. Njihove zahteve so bile, tako kot zahteve Avstro-Ogrske proti Srbiji pred začetkom vojne, za drugo stran nesprejemljive. V marcu 1915, ko je že bilo jasno, da bo Avstro-Ogrska težko sprejela italijanske zahteve, je Italija vstop v vojno ponudila še antantni strani, seveda pod določenimi pogoji po ozemlju.²⁰¹

Kljub poskusom, da bi v korist srbskih interesov antantne zaveznice italijanske zahteve nekoliko omilile, je bila Italija nepopustljiva in 26. aprila 1915 so antantne zaveznice in Italija podpisale tajni sporazum – t. i. londonski pakt, ki je obsegal tri dokumente. Eden od teh je bil sporazum o delitvi ozemelj, ki je Italiji med drugim obljubil naslednje dele Avstro-Ogrske:²⁰² Avstrijsko primorje, velik del Dalmacije, celotno južno Tirolsko, Trbiž, Gradiško in Goriško ter seveda Trst z okolico. Meja pridobljenega ozemlja je bila povlečena po liniji Trbiž–Predel–Mangart–Triglav–Podbrdo–Idrija–Snežnik–Kvarner.²⁰³ Vse, kar je bilo Italiji še treba storiti, je bilo dati vojno napoved centralnima silama. Bovško je tako postalo del zagotovljenega območja Italije ter zaradi svoje obmejne lege neposredno ogroženo. Le še vprašanje časa je bilo, kdaj bodo italijanske vojaške enote vkorakale čez državno mejo. Spopad na Bovškem je bil neizbežen.

»Flitscher Sperre«

Avstro-ogrsko vojska je že z začetkom vojne leta 1914 zaujala generalu Franzu Rohru²⁰⁴ nadzor nad pripravami za vojno proti Italiji, a je s pripravami za utrjevanje obrambne linije na območju od Tolmina proti Devinu začela šele v začetku leta 1915.

201 Lipušček, *Sacro Egoismo*, str. 174–185.

202 Zahteve Italije po avstro-ogrskem ozemlju so bile podane v prepričanju, da bodo po koncu vojne sledila trda pogajanja z Avstro-Ogrsko o predaji ozemelj. Njenega razpada ob koncu vojne italijanska politika tedaj ni predvidevala. Gl. Wilcox, *The Italian Empire and the Great War*, str. 51–51.

203 Lipušček, *Sacro Egoismo*, str. 243–244.

204 Baron Franc Rohr von Denta (* 30. 10. 1854, Arad; † 9. 12. 1927, Rodaun pri Dunaju) je bil do sredine leta 1916 zadolžen za obrambo frontne linije v Julijskih in Karnijskih Alpah. Tekom vojne je napredoval od čina generala do čina feldmaršala.

Vsa dela v prednji liniji so potekala le z namenom začasne zauzavitve italijanske vojske pred utrditvijo glavne obrambne linije pred Savo. Šele nekaj tednov pred vojno napovedjo, najverjetneje ko se je izkazalo, da z Italijo ne bo mogoče doseči sporazuma, so se konkretnejša utrjevalna dela začela na glavni obrambni liniji med Tolminom in Devinom.²⁰⁵ Poveljstvo balkanskih oboroženih sil je 2. maja ukazalo vsem poveljnikom in častnikom, da morajo avstro-ogrske obrambne enote brezpogojno braniti zasedeno linijo in je njihov umik izrecno zaukazan le z višjega poveljstva.²⁰⁶ Tik pred začetkom vojne z Italijo je bil general Rohr obveščen, da bo v primeru vojne prevzel vodenje obrambe na predvideni liniji, dokler ne bo ustanovljeno poveljstvo jugozahodne fronte pod poveljstvom tedanjega poveljnika balkanskih oboroženih sil nadvojvode Evgena.²⁰⁷ V poveljniških krogih pa se je glede same obrambe pojavljalo vprašanje, kje se bo fronta vzpostavila, v kolikor nezadostne obrambne enote ne bi uspele zadržati italijanskih sil do prihoda okrepitev.²⁰⁸

Na Bovškem so z utrjevanjem obrambnih položajev še dlje odlašali. Tu se je namreč krajša utrjena obrambna linija že pred vojno začela s trdnjavsko zaporo v Klužah, ki pa za tedanje načine bojevanja ni bila več primerna. Bovško je že od druge polovice devetnajstega stoletja spadalo v sistem obrambnih utrd na Koroškem, znotraj katerega je bila t. i. bovška zapora (*Flitscher Sperre*). V ta namen je bila v letih 1881 in 1882 obnovljena trdnjava Kluže (*Flitscher Klause*) ter ob koncu 19. stoletja zgrajeni še dodatna trdnjava Hermann (*Fort Hermann*) in utrdba na prelazu Predel (*Batterie Predilsattel*).²⁰⁹ V letu pred začetkom vojne sta bili v bližini trdnjav zgrajeni še dve topniški opazovalnici: prva na koti 1313 na pobočju Rombona, druga na koti 1127 na

205 Galić, ur., *Priprave Kranjske dežele in obalne pokrajine*, str. 10–13. Svöljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 178–180.

206 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 14, Op. Nr. 1655/15.

207 Nadvojvoda Evgen Avstrijski (* 21. 5. 1863, Židlochovice; † 30. 12. 1954, Merano) je bil feldmaršal avstro-ogrske vojske, med vojno pomemben kot poveljnik jugozahodne fronte.

208 Svöljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 180–181.

209 Več o trdnjavskem sistemu na Bovškem gl. Simić, *Utrdbi pod Rombonom*, str. 104–177.

General Franc Rohr von Denta, poveljnik 10. armade
Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918,
Inv. Nr. WK1/ALB028/07746

pobočju Svinjaka.²¹⁰ Mogoče je to delni razlog za pozen začetek izgradnje obrambne linije na Bovškem, ki bi morala služiti predvsem za začasno preprečitev prodora italijanske vojske v notranjost države čez prelaza Predel in Mojstrovka (Vršič), zato so očitki, da je avstro-ogrsko vojska izbrala napačno obrambno linijo,²¹¹ povsem neutemeljeni, saj so najprej pri izgradnji obrambne linije upoštevali ukaz višjega vojaškega poveljstva z dne 17. aprila, da »zavlačujejo napredovanje sovražnika v dolino Drave in v Ljubljansko kotlino, da se zavaruje zbiranje drugih

210 Prav tam, str. 192–194.

211 Galič in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 18–19.

moči v ozadju«. ²¹² Poleg tega dolgo ni bil izdan ukaz o konkretni liniji obrambe; čeprav je bil prej omenjeni ukaz o brezpogojni obrambi zasedene linije izdan že 2. maja, ga je general Rohr šele 25. maja, torej po začetku vojne, prenesel na podrejena poveljstva. ²¹³ Tri dni kasneje je z nadaljnjim ukazom general Rohr določil, da je brezpogojno treba zadržati italijanske enote na liniji koroških utrdb ter na drugi obrambni liniji, ki je veljala na prelazu Mojstrovka ter na prehodu Luknja v dolino Vrat. ²¹⁴ Torej avstro-ogrska obrambna linija, kot se je razvila kasneje, pred in v tednu po začetku vojne ni veljala za nosilni steber obrambe. Glavna obrambna linija bi prav lahko nastala po naravnih prehodih čez Predel, pod Mojstrovko in čez Luknjo.

Obramba pred prodorom v notranjost Avstro-Ogrske je bila dodeljena poveljstvu bovške zapore (*Kommando der Sperre Flitsch*) z nadrejenim brigadnim poveljstvom v Trbižu (pod divizijskim poveljstvom v Beljaku). Za utrditev obrambne linije je bila zadolžena Inženirska direkcija v Celovcu (*Geniedirektion in Klagenfurt*). Na Bovško je direkcija sredi aprila 1915 poslala en vojaški delovni oddelek, en vojaški delovni oddelek s civilnimi delavci ter si na Bovškem pridobila še en oddelek, sestavljen iz prostovoljnih delavcev. ²¹⁵ Do 20. aprila 1915 so bila dokončana dela na obrambnem sistemu na Čelu nad vasjo Kal, kamor so zaradi boljše učinkovitosti prestavili dva topova iz trdnjave Hermann. ²¹⁶ V poročilu z dne 27. aprila, poslanem na vojaško poveljstvo v Gradcu, so iz direkcije sporočili informacijo o dokončanju načrtov, zavarovanju elektrarne v Spodnjem Logu in poteku del na obrambnih točkah od Kala proti Kršovcu; dodali so še, da je bil na prelazu Predel eden od dveh topov na položaju nad trdnjavo pripravljen za obrambo, na prelazu Mojstrovka pa so bili topniški položaji še v izgradnji. ²¹⁷ Poleg tega

212 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 12, spis »Kriegsfall I.–ÖU 1915.«, dokument SAMMLUNG der vom AOK für die Reichsverteidigung erhaltenen Befehle.

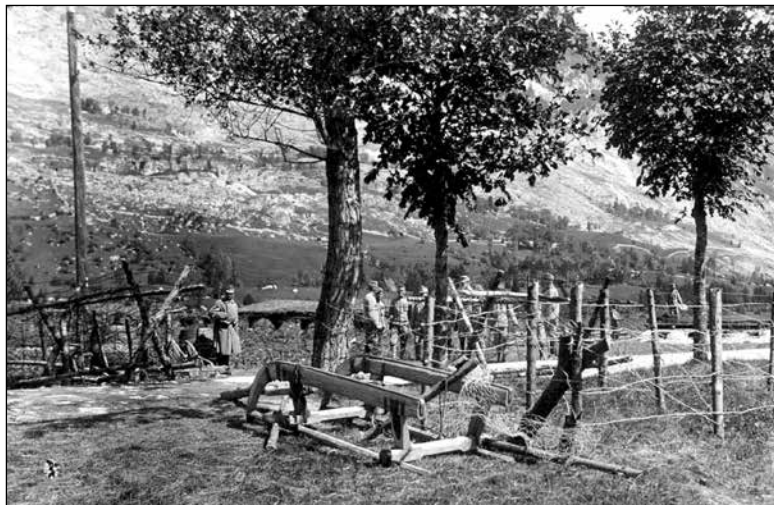
213 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 14., Op. Nr. 1655/15.

214 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 14., Op. Nr. 1703/15.

215 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 12, Op. Nr. 1008/15 (zemljevid v prilogi).

216 Simić, *Utrdbi pod Rombonom*, str. 237–239.

217 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 13, Op. Nr. 1120/15.

Žičnate ovire na bovškem polju pred začetkom spopadov

Vir: ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Isonzo, Nr. 7019

je tu nameščeni oddelek za razstreljevanje (*Sprengdetachment*) za primer vojne moral poskrbeti za namestitve razstreliva na treh mostovih in komunikacijskih povezavah na zahodu bovške kotline.²¹⁸ Po navodilih vojaškega poveljstva v Gradcu so morali eksploziv namestiti na gornji strani kamnitega loka, kar naj bi omogočilo lažja popravila v primeru proženja.²¹⁹ Do 18. maja je bila obrambna linija za preprečitev prodora končana in obrambne pozicije zasedene.²²⁰ Ker sta bila oba prelaza pomembna za obrambo, je bil 12. maja v Kranjsko Goro poslan inženir Anton Dollenz, da bi začel z izgradnjo ceste za lažji prehod čez prelaz Mojstrovka. Za dela je divizijsko poveljstvo namenilo polovico delovnega oddelka ter 100 vojnih ujetnikov za transport materiala.²²¹

218 ÖSTA, KA, NFA, 184. Infanterie Brigade (I.Brig.), Ktn. 1635, Res. Nr. 708.

219 SI AS 16, Konvoluti, t. e. 141, p. e. 41a, Nr. 1519/M 1915, dokument Praes. Nr. 1000/450/II-GO.

220 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1633, fasc. »7 Ungeordnete Op. Res. Akten Alarmrapporte Mai–August«, Res. Nr. 983 (zemljevid v prilogi).

221 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1635, Res. Nr. 802.

Za obrambo oziroma zavlačevanje prodora italijanske vojske je bila že konec aprila na Bovškem poleg posadke v bovški zapori v Klužah nameščena druga stotnija 151. črnovojniškega pehotnega bataljona.²²² Tekom maja je bilo za obrambo na Bovško napotenih vedno več vojaških enot. V poročilu, ki ga je poveljstvo bovške zapore poslalo generalu Rohru 13. maja, je razvidno, da je bilo tedaj na Bovškem 24 častnikov in 593 vojakov, od tega 351 pripadnikov pehote in 206 pripadnikov artilerije. Največ enot je bilo nameščenih v obeh utrdbah v Klužah, medtem ko so vzdolž obrambne linije Svinjak–Kršovec do nastopa alarmantnega stanja stale manjše posadke.²²³ Poleg treh stotnij v sprednji obrambni liniji je 21. maja divizijsko poveljstvo odredilo v Trenti zasedbo prehoda iz doline Zadnjice čez Luknjo z enim vodom vojakov iz Mojstrane ter okrepitev na prelazu Mojstrovka z dodatno stotnijo vojakov,²²⁴ saj je general Rohr zahteval brezpogojno zasedbo in obrambo prelaza.²²⁵ Naslednjega dne je poveljstvo skupine Rohr na Bovško poslalo še zadnje okrepitve, dve stotniji iz V. bataljona 4. bosansko-hercegovskega pehotnega polka, ter določilo obrambne naloge, ki jih mora bovška skupina izpolniti: preprečitev prodora proti Predelu in Soči, zasedbo prehoda iz Drežniških Raven in vzpostavitev povezave s tolminsko skupino ter zasedbo prehodov v liniji Krn–Vrata–Vršič–Pl. Golobar–kota 561 (Na glavi) z nekaterimi enotami, ki bi imele rezervne čete v dolini Lepene in na območju za odsekom Krn–Vršič, vendar so bile podrobne razporeditve enot odvisne od razmer na zamišljeni liniji.²²⁶ Dejstvo je, da so zaradi majhnega števila enot v začetku obrambnih priprav tamkajšnja poveljstva računala le na začasno obrambo prehodov po dolinah in so zelo pozno nekaj obrambnih enot usmerile na visokogorske prehode proti Krnu, ki pa niso bili utrjeni. Medtem o obrambi Rombona, ki se je kasneje izkazal za steber avstro-ogrske obrambe na Bovškem, še niso razmišljali.

222 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1637, E. Nr. 256/I.

223 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 13, akt Op. Nr. 1410/15, Res Nr. 626/3.

224 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1628, Op. Nr. 11.

225 ÖSTA, KA, NFA, 92. Infanterie Division (I.D.), Ktn. 3873, Op. Nr. 2/7.

226 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1628, Op. Nr. 13.

»Bo vojna, ne bo vojne?«: Predvojni delirij

Ozračje je moralo biti povsod na Tolminskem v zadnjem mesecu čakanja na vojno napoved napeto tako med vojaštvom kot med prebivalci.²²⁷ Predvsem je k stopnjevanju napetosti pripomogla tudi vse bolj številčna prisotnost vojaštva na Bovškem, ki je od sredine aprila pripravljalo obrambne položaje.

Na drugi strani predelskega prelaza so bile razmere precej bolj napete in negotove. V Rablju so tekom aprila zajeli več italijanskih dezertarjev, v bojazni pred vojno pa je iz kraja pobegnilo več žensk z otroki.²²⁸ V sosednjem Trbižu so imeli 30. aprila ponoči pravi preplah, saj naj bi se na nebu pojavil zrakoplov z utripajočo belo in zeleno lučjo. Poveljnik orožniške straže Johann Mallnig je petnajst minut čez deseto uro zvečer zapiskal alarm, vendar dva vojaka, ki sta se na pisk odzvala, nista videla nobenega zrakoplova in sta se vrnila v stražarnico. Petnajst minut zatem je Mallnig ponovno zagledal zrakoplov, ki je krožil nad njim, in je nanj streljal. Zatem naj bi zrakoplov izginil proti Italiji. Vojaki, ki so takoj pritekli, spet niso videli ničesar. Po pozvedbah in preverjanju se je izkazalo, da se je Mallnig, ki je bil znan alkoholik, verjetno spet napil žganja in je v deliriju videl zrakoplov, ki ga niso opazili ne ostali stražarji in ne druge postaje v smeri Predela in Bovca. Zmedeni Mallnig se naslednjega dne ni uspel spomniti, kaj točno je videl in kako je bilo videti, zato je bil zaradi zlorabe strelnega orožja 6. maja kaznovan z osemdnevnim hišnim priporom ter z degradacijo iz poveljnika straže v navadnega stražarja.²²⁹ Zrakoplova niso več opazili.

Med duhovščino so slutnje prešle v gotovost par dni pred vojno napovedjo, ko je nadškof Sedej 21. maja 1915 vsem duhovnikom goriške nadškofije poslal okrožnico »Venerabili Clero curato«. V šestih pomembnih točkah je duhovnikom dal

227 Prim. Tolminska župnijska kronika, str. 351. Munič, *Leta strahu in trpljenja*, str. 7.

228 Raibler Kriegstagebuch, str. 180–181.

229 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1635, Res. Nr. 704.

Kmalu po začetku vojne z Italijo so zrakoplovi res pričeli s preletavanjem Kanalske doline. V Rablju so prvega opazili že v noči na 11. 6. 1915. Gl. Raibler Kriegstagebuch, str. 189.

navodila in opozorila, kako ravnati v primeru vojne. Sedaj, ki se je zavedal, da bo vojno stanje goriško nadškofijo razdelilo, je duhovnikom naročil, da morajo ostati s svojimi verniki in nadaljevati z dušnopastirskim delom. V primeru odhoda v begunstvo so bili dolžni spremljati svoje vernike, poskrbeti za umik župnijskih arhivov na varno in po nastanitvi sporočiti svoje nove naslove. Na koncu je duhovnikom naročil, da morajo delovati v miru in ljubezni, zato je svetoval previdnost pri govorjenju in pridigah ter tistim na morebitnem okupiranem ozemlju tudi v odnosu do sovražnikov. Čeprav veliko duhovnikov te okrožnice ni prejelo, so po nastopu vojne delovali v enakem duhu.²³⁰

Čakanje na vojno z Italijo se je končalo na binkošno nedeljo, 23. maja, popoldne, ko je italijanski poslanik na Dunaju Giuseppe Avarna²³¹ predal vojno napoved avstro-ogrskega zunanjemu ministru Istvanu Buriánu;²³² z njo je italijanski kralj oznanil, da je Italija z naslednjim dnem v vojni z Avstro-Ogrsko.²³³ Naslednjega dne so celo državo preplavili letaki s cesarjevim manifestom, naslovljenim »Mojim narodom«, ki je državljanom v propagandno-patriotičnem duhu sporočil:

»Kralj italijanski Mi je napovedal vojno.

Zvestobo je prelomila kraljevina italijanska svojima zavezničkoma, kakor zgodovina ne pozna enakega.

Več nego 30 let je trajala zaveza, v kateri je mogla Italija množiti svojo teritorialno posest in se razcvitati, kakor nikdar ni slutila. Sedaj pa Nas je Italija zapustila v uri nevarnosti in je z razvitimi zastavami prešla v tabor Naših sovražnikov.

Mi nismo ogrožali Italije, nismo kratili njenega ugleda, nismo se dotaknili njene časti in njenih interesov; vedno smo zvesto izpolnjevali svoje zavezniške dolžnosti in smo ji nudili svojo zaščito, ko je šla na bojišče.

230 Podbersič, *Katoliška cerkev na Goriškem*, str. 45–47.

231 Giuseppe Avarna di Gualtieri (* 17. 3. 1843, Palermo; † 31. 3. 1916, Rim), italijanski politik in diplomat, ambasador na Dunaju.

232 Istvan Burian von Rajecz (* 16. 1. 1851, Stupava; † 20. 10. 1922, Dunaj), avstro-ogrski zunanji minister.

233 Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg*, str. 395.

Storili smo še več; ko je začela Italija s svojim pohlepnim očesom gledati čez Naše meje, smo bili odločeni za velike in bridke žrtve, za žrtve, ki so posebno bolele Naše očetovsko srce, samo da ohranimo zavezniško razmerje in mir.

Toda pohlepnost Italije, ki je mislila, da je treba izkoristiti trenutek, se ni dala potolažiti.

In tako se mora izpolniti usoda ...«²³⁴

Javno ozračje se je sprostil in vzdušje, ki ga je slovensko časopisje po začetku vojne z Italijo začelo ustvarjati, je krepilo domoljubna čustva med prebivalstvom ter med ljudi prinašalo številne stereotipe o verolomnih Lahih, ki kot vojaki raje bežijo, kot da bi se borili. Poleg tega je vstop Italije v vojno omogočil dodatno moralno krepitev predvsem vojakov iz obmejnih dežel, ki so tako »upravičeno« branili svoje domove pred vdorom nasprotnika.²³⁵ Poveljnik jugozahodnega bojišča generalpolkovnik nadvojvoda Evgen je vojakom sporočil, da so poklicani »tega sovražnika kaznovati za njegovo nizkotno izsiljevanje in grabežljivost. Spomnite se,« je še zapisal, »da so vaši predniki tega sovražnika kljub veliki premoči vedno porazili.«²³⁶ Henrik Tuma,²³⁷ pravnik in vodilni predstavnik goriške socialdemokracije, je bil tedaj verjetno eden redkih, ki je bil ob italijanski vojni napovedi zadovoljen nad dejstvom, »da bo italijanska vojska bržkone že prihodnji dan vkorakala v mesto«, in naj bi italijanskemu politiku iz Gorice celo rekel: »Ako mi dajo Italijani 300.000 mož, sem v enem tednu v Ljubljani.«²³⁸

Na binkoštni ponedeljek, 24. maja 1915, se je za Bovško in za vsa ostala območja ob meji z Italijo začelo novo poglavje zgodovine vélike vojne, ki je med civiliste in vojake prineslo novo vojno izkušnjo. Izkušnjo, ki se je v spomin zelo globoko vtisnila.

234 Stürgkh, Cesarjev manifest, str. 1.

235 Stergar, Slovenci in Italijani v času prve svetovne vojne, str. 150–152. Stergar, »Lahu niti pedi naše zemlje«, str. 70–73.

236 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1633, fasc. »7 Ungeordnete Op. Res. Akten Alar-mrapporte Mai–August«, Nr. 13261.

237 Henrik Tuma (* 9. 7. 1858, Ljubljana; † 10. 4. 1935, Ljubljana), goriški odvetnik, politik, publicist, planinec in jezikoslovec.

238 Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 335.

**PREBIVALSTVO IZ
OČI V OČI Z VOJNO:
BOVŠKO GRE
V BEGUNSTVO**

*Preljubi moj primorski dom,
jaz nikdar zabil te ne bom,
kjer milo peli so zvonovi,
zdaj težki mi grome topovi.*²³⁹

Slutnje o vojni s Kraljevino Italijo so se najverjetneje pojavljale med bovškim prebivalstvom že v tednih pred 23. majem 1915, ko so avstro-ogrške vojaške enote aktivneje utrjevale obrambno linijo med trdnjavo Kluže in ožino pri Kršovcu, s katero bi upočasnile prodor italijanske vojske v notranjost monarhije. Tudi bovški orožniki na prelazu Prevala so lahko opazovali italijanske vojaške enote, ki so se zbirale pod Kaninom na Žlebeh (Sella Nevea), od koder so že v začetku maja prebegli naveličani italijanski vojaki.²⁴⁰ Negotovost predvojnih dni kaže dogajanje v sosednjem Kobaridu, kjer so se maja pojavljale razne alarmantne novice, da so se ljudje sredi noči prestrašeni ter malodušni zbirali na ulicah »in se niso mogli odločiti, kaj naj prav za storijo; ali naj se res vrnejo domov, ali naj vzlic vsemu gredo na slepo srečo proti Tolminu in dalje tja kam.«²⁴¹ V kolektivni spomin je vélika vojna na Bovškem vstopila na binkoštni ponedeljek, 24. maja, kot se je spominjala Darinka Kravanja, ko je bovški dekan Ivan Vidmar pri maši oznanil: »Vojna bo! Bovec mora biti v 24 urah izpraznjen.«²⁴² Še tekom istega dne so se na Bovškem oglasili prvi strelji na območju Kanina, prebivalce pa so še dodatno pretresle močne eksplozije ob razstrelitvi treh mostov proti Žagi, ki jih je sprožila avstro-ogrška minerska enota ob umiku v Bovec.²⁴³ Dekanovo oznanilo in neposredna nevarnost strelav in eksplozij, ki se je bližala z napredovanjem italijanskih vojaških enot, sta botrovala temu, da življenje tu ni bilo več varno. Več tisoč prebivalcev Bovškega je postalo del novega begunskega toka, ki se je vil od Tirolske do Jadrana v notranjost

239 Grgič, *Preljubi moj primorski dom*, str. 4.

240 ÖSTA, KA, NFA, 92. I.D., Ktn. 3873, Op. Nr. 5/22. ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1635, Res. 830 – zapisnik zaslišanja ujetih vojakov.

241 Merljak, *Na binkoštno nedeljo 1915 v Kobaridu*, str. 435.

242 Cit. po Avenak, *Iz življenjske poti Darinke Kravanja*, str. 9.

243 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1628, Op. Nr. 16/16 in 16/19.

Avstro-Ogrske. Prebivalstvo Bovškega je izkusilo veliko vojno v vsej svoji totalnosti, ki je posegla tudi v njihovo civilno področje, do tedaj izključeno iz vojaških operacij.²⁴⁴

Odhod bovškega prebivalstva v begunstvo je bil le kaplja v begunsko morje, ki ga je povzročila velika vojna v svoji totalnosti in dihotomiji, kjer se vojna kaže kot statična na frontah in v gibanju v zalednih območjih. Prvič v zgodovini so načrtni premiki prebivalstva predstavljali strateško politiko države, ki je zaradi množičnosti vojne na svoje prebivalstvo gledala kot na najpomembnejši vir. Evakuacija vojnih območij je pomenila zagotovitev delovne in vojaške sile, obenem tudi preprečitev, da bi le-to izkoristila vojaška nasprotnica. Tako so morali milijoni prebivalcev prostovoljno ali pod prisilo zapustiti svoje domove; kot recimo 1,4 milijona prebivalcev Belgije in 1,3 milijona prebivalcev Baltika ob prodiranju nemške vojske v letih 1914 in 1915 ali 600.000 prebivalcev Galicije zaradi vojnih operacij med avstro-ogrsko in rusko vojsko na vzhodni fronti.²⁴⁵ Begunstvo je tako postalo del vojne na vseh evropskih bojiščih, med zadnjimi se je začelo prav na območju novega bojišča med Kraljevino Italijo in Avstro-Ogrsko maja 1915, ko je domove do konca maja zapustilo več kot 100.000 ljudi, ki so bili evakuirani s strateško pomembnih območij.²⁴⁶

Priprave na evakuacijo območij ob meji z Italijo so se začele že v mesecih pred vojnim stanjem v t. i. načrtu za primer vojne »I« (*Kriegsfall »I«*), ki je predvideval organiziran prevoz prebivalstva z vojnega območja. S pomočjo vlakov bi predvidoma 52.000 prebivalcev odpeljali v Lipnico pri Gradcu (Leibnitz), kjer bi bila preiskovalna postaja: medicinski pregled, razdelitev ter policijski pregled, s katerim bi ločili »nevarne elemente«. Sledil bi nadaljnji prevoz v notranjost avstro-ogrske države, kjer

244 Traverso, *Fire and Blood*, str. 118.

245 Bade, *Evropa v gibanju*, str. 275–279. Choliy, *War as a Model*, str. 160, 168–175. Svolfšak, *Begunstvo – nedokončana zgodba*, str. 12–14. Proctor, *Civilians in a World at War*, str. 115–124.

246 Svolfšak, *Begunstvo – nedokončana zgodba*, str. 15. Malni, *Evacuati e fuggiaschi del fronte dell'Isonzo*, str. 104–105. Širok, »Z eno nogo na poti v krtovo deželo«, str. 425.

bi prebivalstvo ostalo skupaj glede na svojo nacionalnost. V telegramu, ki ga je poslalo c. kr. Ministrstvo za notranje zadeve deželni oblastem že 5. maja, je bilo za evakuacijo Avstrijskega primorja predvideno, da se vse nemško prebivalstvo namesti na južnem Štajerskem, italijansko in slovensko prebivalstvo pa nekje na zahodu Ogrske, a kraji še niso bili določeni.²⁴⁷ Glede na gmotno stanje bi evakuiranci v notranjosti pristali v begunskem taborišču ali pa bi si poiskali svoje prebivališče, o čemer so po ekonomsko-socialnem ključu odločali državni uradniki. V praksi je to pomenilo, da je bilo za prvo kategorijo beguncev v celoti poskrbljeno za preživetje znotraj ograjenih taborišč, medtem ko je morala druga skupina z begunsko denarno podporo in lastnimi prihranki poskrbeti za svoje preživetje v zaledju.²⁴⁸ Skrb za begunce je prešla na c. kr. Ministrstvo za notranje zadeve, ki si je prizadevalo, da bi prebivalci ostalih dežel kar najlepše sprejeli begunce, ki so bili žrtve vojne. Poleg teh ukrepov so bili ustanovljeni tudi pomožni uradi za begunce, kot sta bila Pomožni odbor za begunce z juga na Dunaju in Posredovalnica za goriške begunce v Ljubljani.²⁴⁹ Kot so goriškim beguncem sporočili v časopisu, je odbor med drugim posredoval podatke o nastanitvi beguncev, prostih stanovanjih, prostih kmečkih delovnih mestih in drugem.²⁵⁰ Za zbiranje denarnih sredstev pa je bil 24. junija 1915 ustanovljen Odbor za pomoč slovenskim beguncem v Gorici, ki mu »naj vsakdo kaj žrtvuje za svoje brate na skrajni južni meji«.²⁵¹

Čeprav je načrtovanje potekalo že dolgo pred vojno napovedjo, je bil ukaz za zavarovanje (*Bergungsbefehl*) izdan komaj nekaj dni prej, 19. maja 1915. S tako poznim odzivom je oblast želela predvsem preprečiti nepotrebno vznemirjanje

247 SI AS 16, Mobilizacijski spisi, fasc. 2, p. e. 2892/Mob. 1915.

V dodatnem dopisu sredi julija je Ogrska še vedno predvidena kot območje za namestitev beguncev. Prim. SI AS 16, Mobilizacijski spisi, fasc. 2, p. e. 5691/Mob. 1915.

248 Kosi, Evakuacija, beg in namestitev, str. 21–23.

249 Svoljšak, »Smo ko brez gnezda plašne ptice«, str. 92–93. Gabršček, *Goriški Slovenci, knj. 2*, str. 509–510. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 283.

250 *Slovenec*, 7. 7. 1915, str. 1, Za goriške begunce.

251 *Slovenec*, 30. 6. 1915, str. 1, Rojaki!.

prebivalstva.²⁵² Ukaz o zavarovanju, ki je med drugim zadeval vsa primorska okrajna glavarstva, je določal, da bo umik tako upravnih uradov kot prebivalstva sledil po dodatnem ukazu vojaškega poveljstva.²⁵³ Italijanska vojna napoved je spremenila razmerje med vojaško in civilno oblastjo. Že ob začetku vojne leta 1914 je interes vojske prišel nad interese civilne oblasti, vendar je le v območju, ki je bilo tretirano kot bojišče (območje armade na bojišču – *Bereich der Armee im Felde*), imel vojaški poveljnik funkcijo deželnega predsednika ali namestnika – torej hkrati vojaško in civilno funkcijo. Na območju bojišča oziroma v neposrednem zaledju fronte je vojska imela postavljeno kompleksno mrežo različnih služb, ki so morale nemoteno delovati, zato je vrhovni poveljnik tega območja imel še oblast na deželni ravni. Ob vojni napovedi z Italijo je cesar izdal ukaz, ki je poveljniku fronte proti Italiji – nadvojvodi Evgenu – dal pristojnosti nad izdajanjem ukazov in uredb v funkciji tržaškega deželnega namestnika. To je bil trenutek, ko je v civilna življenja formalno vstopil vojni absolutizem, kar pa realno ni prineslo velikih sprememb, saj je življenje pod rigoroznimi vojnimi ukrepi teklo od začetka vojne leto prej. Vojaška oblast je od 23. maja 1915 na Slovenskem poleg Avstrijskega primorja upravljala še dežele Kranjsko, Štajersko in Koroško.²⁵⁴ Z ozirom na to so Okrajno glavarstvo Tolmin in njegove občine v negotovosti čakale na ukaz novega deželnega upravitelja, ki bo odločal o nadaljnji usodi njihovih uradov in ljudi.

Vendar vse ni potekalo po načrtih; hkratna transport vojske na frontno območje in evakuacija prebivalstva sta se izkazala za prevelik zalogaj. Na južnem Tirolskem je tako mogoče zaslediti veliko različnih praks pri izvedbi evakuacije prebivalstva iz Trentinskega. Vojaške oblasti so v nekaterih primerih še pred vojno izselile vasi, spet v drugih primerih so izdale ukaz za

252 Kosi, *Evakuacija, beg in namestitvev*, str. 24.

253 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK.), Ktn. 375, Op. Nr. 233.

254 Lukan, *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«?*, str. 50. Führ, *Das k.u.k. Armeoberkommando*, str. 21–23. Antoličič, *Maribor in poveljstvo jugozahodne fronte*, str. 151–153.

evakuacijo prebivalstva, ki so ga kasneje preklicale. Poleg tega po začetku evakuacije prebivalstva niso bili zagotovljeni vlaki, ki bi jih prepeljali v notranjost države, zato je veliko beguncev ostalo v bližnjem zaledju. Vojaška oblast je s svojim postopanjem evakuacijo izvajala več tednov, v nekaterih primerih so določene vasi evakuirali šele sredi decembra 1915. Dogajali so se tudi slučajni, da so evakuirane prebivalce, ki so se že kot begunci nameslili v zaledju, ponovno evakuirali in prepeljali globje v zaledje. Čeprav je bilo na Trentinskem toliko neuskklajenosti pri evakuaciji, je za vse značilno, da je šlo za preventivne evakuacije, kjer so bili evakuirani kraji, ki so prihajali v doseg italijanske artilerije.²⁵⁵ Z enakim namenom so evakuacije krajev potekale tudi na Bovškem, le da v dosti manjšem obsegu kot na Trentinskem. Ukaz o evakuaciji na Bovškem naj bi bil izdan že 22. ali 23. maja (četudi je pisatelj Fran Milčinski,²⁵⁶ tedaj sodnik v Ljubljani, že 10. maja v svojem dnevniku zapisal govornice, da je Bovec izpraznjen)²⁵⁷ in do 21. ure bi morale biti predvidene občine izpraznjene,²⁵⁸ vendar o tem ni zanesljivega vira, saj se v spominih omenja le 24. maj kot dan razglasitve vojne z Italijo. Zelo verjetno je, da je bil ukaz izdan že ob dnevu vojne napovedi, razglašen pa je bil naslednjega dne, kar je vidno tudi pri brigadnem poveljstvu na Trbižu. Slednje je telegram o nastopu vojne z Italijo prejelo 24. maja opoldne, medtem ko je vojno stanje na območju njegove pristojnosti – ta je obsegala tudi Bovško – nastopilo šele ob peti uri in šest minut popoldne.²⁵⁹

255 Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 96–108.

256 Fran Milčinski (* 3. 12. 1867, Lož; † 24. 10. 1932, Ljubljana), pravnik, pisatelj in dramatik.

257 Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, str. 105.

258 Gl. Svoljšak, »Smo ko brez gnezda plašne ptice«, str. 92. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 279.

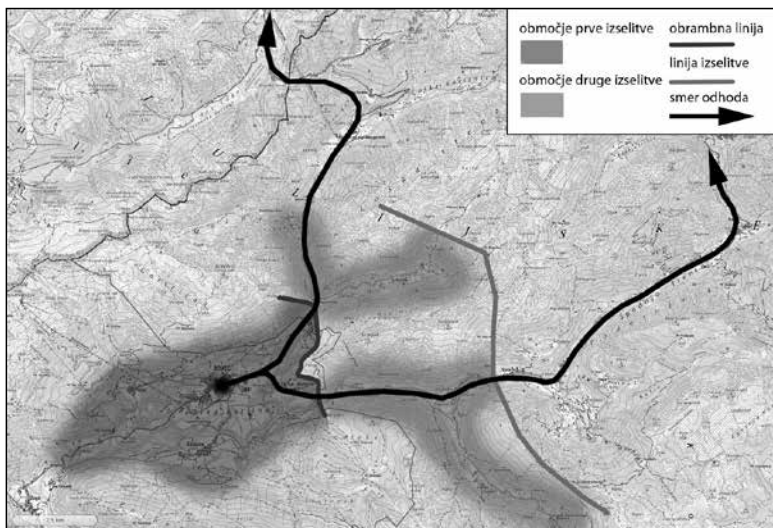
259 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1628, Op. Nr. 15.

V NOTRANJEAVSTRIJSKE DEŽELE

Dan Vidmarjevega oznanila vojne je povsem spremenil vsakdan bovškega prebivalstva. Nastopili so dnevi negotovega premika v zaledje, kjer se je bilo treba spopadati z novo realnostjo, ki jo je prinesla vélika vojna. Na dan italijanske vojne napovedi je poveljstvo armadne skupine generala Rohra prejelo ukaz vojaškega poveljstva v Gradcu, v katerem je poveljstvo zahtevalo, da se morajo bežeči prebivalci zbrati v skupino, iz katere je treba izbrati vodjo, ki bo skrbel za red in spoštovanje cestnih pravil – pomembno je bilo, da je nemoteno potekal transport vojaških enot na frontno linijo. Izrecno je še poudarjeno, da begunci ne smejo potovati od vasi do vasi, naprej in nazaj.²⁶⁰ Čeprav ukaz predvideva odhod prebivalstva v begunstvo v določenem redu, je ta red obveljal le na papirju.

Ukaz o evakuaciji je bil 24. maja namenjen krajem znotraj bovške kotline, to so naselja in zaselki Bovec, Čezsoča, Kal-Koritnica, Plužna, Podklopca, Jablenca in Vodenca (odšlo je tudi nekaj prebivalcev Srpenice in Žage). Gre za območje, ki je bilo pred obrambno črto in s tem v neposredni nevarnosti prihajajočih bojev. Prebivalci Bovškega so bili soočeni z odhodom iz svojih domov, za kar jim je vojaška oblast namenila 24 ur časa.

260 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 13, Op. Nr. 1608/15.

Območje evakuacije prebivalstva v notranjost Avstro-Ogrske
ob začetku vojne z Italijo

Vir: *Geopedia – interaktivni spletni atlas in zemljevid Slovenije* (oblikovanje avtor)

Razglaševalci so tako prebivalcem obljubljali le nekajdnevno izselitev, zato so s seboj lahko vzeli le manjše količine hrane in obleke. Prtljage so lahko imeli s seboj le do pet kilogramov teže, kar je nekaterim še poslabšalo že tako slab gmotni položaj. Premožnejši Bovčani so še istega dne zapregli svoje kočije in vozove ter se podali na pot čez prelaz Predel v notranjost, kot recimo družina Pirčevih, ki je z zapreženim vozom odšla po najkrajši poti na Koroško k svojemu stricu Martinu v Sovče (Seltschach) pri Podkloštru (Arnoldstein).²⁶¹ Večina ostalih prebivalcev je na pot odšla peš ali z vprego naslednjega dne. Zgodilo se je tudi, da nekateri niso želeli zapustiti svojih domov in naj bi v Bovcu vztrajali še nekaj tednov, preden jih je vojaška oblast prisilno izselila.²⁶² Dopis, ki je nastal v avgustu 1915, tudi namiguje na to, da so se nekateri prebivalci še nahajali v Bovcu: »Prebivalci so

261 Avsenak, *Iz življenjske poti Darinke Kravanja*, str. 10. Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 108.

262 Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 13.

ga skoraj popolnoma zapustili, brez življenja je v solncu in dežju. Po njem begajo zapuščene mačke, ki se nočejo ločiti od hiš.«²⁶³ Kot je razvidno iz pričevanj o evakuaciji, so nekateri doma ostali še nekaj dni, ne tednov, a so se zatem še vračali v Bovec, ki ga je italijanska vojska zasedla šele dva meseca po razglasitvi evakuacije, 24. avgusta;²⁶⁴ medtem ko je bila Čezsoča zagotovo izpraznjena do 25. maja popoldne, ker je minerska enota ob pol sedmih popoldne razstrelila še zadnji most čez Sočo proti Bovcu.²⁶⁵

Kljub strogemu načrtovanju vojaške oblasti glede postopka evakuacije prebivalstva v notranjost je slednja potekala vse prej kot organizirano. Iz različnih spominov je razvidno, da so begunci v zaledje odšli tako po dolini Soče kot po dolini Koritnice. Družina Franja Klavore je bila ob odhodu v begunstvo povsem razdrobljena. Oče in Franjo sta po prihodu v Trbiž odšla vsak svojo pot, prvi iskat ostale družinske člane proti Bovcu, drugi z vlakom v Ljubljano k stricu. Slednji je v Trbižu videl svoja brata, ki sta na vojaškem tovornjaku potovala proti Beljaku (Villach), medtem ko je oče v Logu pod Mangartom srečal mamo, ki je s culo in dvema kravama z ostalimi Bovčani šla proti Trbižu. Družina se je na koncu po mesecu dni tavanja zbrala in nastanila v Kranjski Gori.²⁶⁶

Del bovškega prebivalstva se je najprej zatekel v dolino Bavšice. Tam je pristala Jožefa Čopi z znanci, za katerih otroke je skrbela, medtem ko je njena ostala družina potovala po dolini Soče do Trente.²⁶⁷ Na pot proti Soči in Trenti je najverjetneje odšla večina prebivalcev evakuiranih vasi, kjer so ostali le nekaj dni, preden so morali naprej v notranjost države.²⁶⁸ Begunci so v Bavšici ostali še mesec dni, preden so bili zaradi nevarnosti artilerijskega obstreljevanja poslani dlje v zaledje. Zanimivo je, da so lahko medtem še hodili na izpraznjeno območje, kjer so

263 *Slovenec*, 18. 8. 1915, str. 1, V gorah ob zgornji Soči.

264 ÖSTA, KA, NFA, 44. Schützen Division (Sch.D.), Ktn. 2249, Op. Nr. 424/1.

265 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1628, Op. Nr. 18/5.

266 Klavora, *Plavi križ*, str. 61.

267 Prav tam, str. 67.

268 Avsenak, *Iz življenjske poti Darinke Kravanja*, str. 10.

opravljali kmetijska opravila na svojih poljih.²⁶⁹ To je bilo povsem mogoče, saj je vojaško poveljstvo v Gradcu še pred nastopom vojnega stanja poslalo na poveljstva na fronti dovolilnice, s katerimi so lahko šli civilisti na območje pred obrambno linijo.²⁷⁰

Begunski val bovških prebivalcev, ki se je najprej ustavil v višje ležečih vaseh dolin Soče in Koritnice ter je postopoma pronical v notranjost države, je z začetkom junija prodril čez prelaze, tokrat v še večjem številu. Že 31. maja 1915 so avstro-ogrške obrambne enote po vrhovih nad Lepeno izgubile vrh Vršiča ter se morale umakniti na nižje položaje. S tem je večji del doline Soče in Lepene postal izpostavljen neposredni nevarnosti artilerijskega obstreljevanja. Do konca junija so bili po ukazu vojaškega poveljstva izpraznjeni kraji »Malnik, Pod Klancem, Blaž, Lepenje, zahodni del Soče, Predil, Rabelj (samo delno)«. ²⁷¹ Temu je v septembru sledil še dodaten ukaz, s katerim je poveljstvo divizije v Soči zaradi neposredne ogroženosti življenj prebivalcev izpraznilo vso območje prej omenjenih zaselkov ter celotno dolino Bavšice zahodno od linije Krnica–Pl. Bukovec–Pl. nad Sočo–Črni vrh–Predel–Kaluder–Veliki Bogatin. ²⁷² Zadnja stroga evakuacija v begunsko taborišče v Wagni naj bi konec septembra doletela še prebivalce Spodnjega Loga, ki »so bili vsi brez izjeme obravnavani kot [politično] nezanesljivi«. ²⁷³ Slednje naj bi v bistvu pomenilo, da je vojaško poveljstvo ocenilo, da je obstajala možnost, da bi prebivalci izdajali informacije italijanski strani. Vendar je šlo, kot vse kaže, za drugačno izselitev, ki je

269 Klavora, *Plavi križ*, str. 67.

270 ÖSTA, KA, NFA, 92 I.D., Ktn. 3873, Op. Nr. 4/4.

271 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armeo (EGK.), Ktn. 424, I. Nr. 2051.

272 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2250, Op. Nr. 506/21.

273 Cit. po Malni, *Evacuati e fuggiaschi del fronte dell'Isonzo*, str. 103.

Gre za še nikoli prej omenjeni podatek o domnevni izselitvi Loga, ki bi ga bilo treba še dodatno preveriti v državnem arhivu v Trstu, kjer ga je avtor članka našel, saj gre morebiti za napačno interpretacijo ali prevod ukaza. Po pogovoru z avtorjem članka sem že ugotovil, da se sklicuje na isto številko ukaza, ki ga tudi sam navajam v opombi 271, a so v tržaškem arhivu v sklopu tega ukaza očitno ohranjeni še dodatni dokumenti glede evakuacije in izselitve bovških krajev.

bila v začetku junija 1915 že izvedena v Rablju.²⁷⁴ Rudar Simon Vencelj iz Strmca, ki je v Rabelj dostavljal mleko, je tamkajšnjemu župniku povedal, da je bila v Logu zaukazana izselitev vseh družin, katerih moški niso bili zaposleni v rudniku. Loški kurat in župan sta se zatem odpravila na Trbiž, da bi pri divizijskem poveljstvu izposlovala spremembo ukaza. Kot sta menila, bi se lahko vse te družine z živino naselile v dolini Koritnice, kjer ni bilo nevarnosti.²⁷⁵ Najverjetneje je bil njun obisk uspešen, saj ni več omembe loških beguncev ali njihove izselitve.

Od konca maja do konca septembra 1915 je tako svoje domove zapustilo prebivalstvo celotne bovške kotline, dolin Lepene in Bavšice ter polovica vasi Soča in Log. Pot je mnogo izseljenih prebivalcev vodila čez enega od gorskih prelazov na Koroško ali Kranjsko.

Potovanje v zaledje ni bilo lahko ali hitro, saj je večina morala peš na Kranjsko ali na Koroško. Begunci so ga opravljali v etapah, dokler niso uspeli najti primernega pribežališča. Tako je dijak Ivančič pisal goriškemu nadškofu Frančišku Borgii Sedeju o svoji poti na Koroško: »Od 24./V. t. l. smo od doma[. B]ili smo do 11./IX. v Baušici, kjer pa nismo bili gotovi življenja nobeno uro. 11./IX. ob 5h popoldne je prišel orožnik in nas gnal. Kam[,] niti sam ni vedel. Ob 11h ponoči smo že bili na avtomobilih. 2 dni smo rabili do Trbiža[,] gonili so nas namreč s kraja v kraj. Tu smo se srečno odtrgali od ostalih in prišli tu sem [v okolico Beljaka].«²⁷⁶ Pot čez Predel je bila nevarna, saj je bila vse od prvega dne vojne v dosegu italijanske artilerije. Rabeljski župnik Josef Plattner²⁷⁷ je v župnijski kroniki zabeležil, da je že 24. maja 1915 italijanska granata vrgla po tleh in spravila v velik strah dve ženski

274 V rabeljski župnijski kroniki je zabeleženo, da je dvakrat prišlo do ukaza o izselitvi Rablja. Po neuspešnem ukazu o izselitvi 4. junija 1915 je 5. junija sledil dodaten ukaz, da morajo vas zapustiti vsi, ki nimajo pisnega dovoljenja in ki niso zaposleni v tamkajšnjem rudniku. Kasneje, 19. julija, so morali zaradi nevarnosti artilerijskega obstreljevanja izprazniti celoten Rabelj. Ukaz, ki je obveljal, je sicer dovoljeval vrnitev prebivalcev čez dan, zvečer pa so morali kraj zapustiti. Gl. Raibler Kriegstagebuch, str. 186–187, 200–204.

275 Prav tam, str. 221.

276 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/2, pismo št. 500.

277 Josef Plattner (* 5. 2. 1867, Steinach bei Brennerpass; [datum in kraj smrti nista znana]), doktor filozofije in teologije, župnik v Rablju.

Goriški begunci na poti v zaledje

Vir: ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Isonzo, Nr. 274

iz Loga, ko sta prihajali po cesti proti Rablju.²⁷⁸ Zaradi tega so bovške begunce v septembru, ko so bili prisiljeni zapustiti Log, transportirali v zaledje skozi rabeljski rudnik, jih v Rablju naložili na tovornjake in odpeljali dlje v zaledje. Evakuacija vseh bovških beguncem je trajala dva dneva.²⁷⁹

Postopnost potovanja je razvidna tudi v pismu Jožefe Kranjca, ki se je odhoda v begunstvo spominjala v začetku aprila 1916:

»Kmalu bo leto dni, odkar smo morali naglo zapustiti domače ognjišče in bežati pred zavratnim sovražnikom – verolomnim Lahom. Ker se je moral ta beg zgoditi kar najhitreje – v par urah – in ker se nam je reklo, da naj si vzamemo s seboj le najpomembnejšo obleko in živeža za tri dni, si je vsakdo vzel le nekaj malenkosti, a v hipni razburjenosti pobral v največ slučajih le manj vredne stvari, dočim je kaj boljšega popustil. Tolažili smo drug drugega, da se itak kmalu zopet vrnemo[,] in prav zato nismo hoteli bežati predaleč. Pomikali smo se iz ene vasi v drugo,

²⁷⁸ Raibler Kriegstagebuch, str. 182.

²⁷⁹ Prav tam, str. 216.

oddaljujoč se vedno bolj od domačega kraja. Konečno smo se ustavili pod Mangartom, v prijaznem trgu Bela [P]eč, kjer je obširna tovarna za verige (Stahlwerke Weissenfels) in je bilo torej upati na delo in zaslužek.«²⁸⁰

Evakuacija v zaledje se je kljub hitri izvedbi, ki prebivalstvu ni nudila veliko časa, da reši večji del svojega premoženja, izkazala za premišljeno potovanje. Brezglavi beg bi lahko na izpostavljenih delih povzročil tudi neželene žrtve. Premik je bil zato postopen, od vasi do vasi, kjer so iskali možnost za trajnejšo namestitvev. Oddaljenost od domačega kraja je imela pomembno vlogo pri tem – zaželeno je bilo območje v bližini doma.

Nenadzorovano odhajanje beguncev v zaledje ter nastanitvev na Kranjskem sta povzročala preglavice predvsem zalednim vojaškim poveljstvom. Sredi julija 1915 je deželno predsedstvo v Ljubljani prejelo dopis od notranjega ministrstva, ki je urgiralo na prošnjo zalednega poveljstva 5. armade, saj se je na območju Kranjske nastanilo veliko število beguncev brez vsakih sredstev za preživljanje. Deželne oblasti je pozvalo, da se takšni begunci sicer lahko nastanijo na Kranjskem, a le če si uspejo zagotoviti delo, s katerim se lahko preživljajo. Vsi ostali ter tisti, ki bodo ostali brez dela, bi morali biti prepeljani na postajo v Lipnico in zatem v notranjost države.²⁸¹ Kot je lahko ugotoviti iz spominov, so bili redki primeri bovških beguncev, ki so bili odpeljani s Kranjske drugam.

Dohajanje beguncev na Kranjsko in Koroško je predstavljalo veliko breme za tamkajšnje občine, ker je bilo treba prišleke nahraniti ter nekako transportirati naprej. Občina Kranjska Gora je poslala telegram na Okrajno glavarstvo Radovljica z zahtevo za 500 kilogramov sira ter dovoljenje, da se beguncem dovoli prosta vožnja z železnico, ker ima »več teh beguncev [...] na različnih krajih Koroške in Štajerske svoje sorodnike in

280 *Slovenec*, 13. 4. 1916, str. 4, Bovški begunci na Gorenjskem.

281 SI AS 16, Mobilizacijski spisi, fasc. 2, p. e. 5691/Mob. 1915.

znance«. ²⁸² Izstavljanje dovolilnic za potovanje v notranjost dežel s strani Okrajnega glavarstva Radovljica je kmalu naletelo na težave pri vojaški oblasti, saj je njihov načrt predvideval drugačen potek transporta. V začetku oktobra 1915, ko je Franc Bizjak iz Bovca, ki je vozil begunce z Bovškega v Kranjsko Goro, skušal v zaledje poslati šest bovških beguncev (dva do Knittelfelda, štiri dlje v notranjost), je zaledno armadno poveljstvo opozorilo, »da je treba begunce iz Bovca z zbirnim transportom usmeriti v Lipnico [Leibnitz]; zato 1) se sploh ne smejo zadrževati v Kranjski Gori, 2) morajo biti pod nadzorstvom v času zbiranja za transport v Lipnico«. ²⁸³ Dodali so še, da begunci pod nobenim pogojem ne smejo prejeti dovolilnic za potovanje na področje operacij. Kljub vsemu se je predvsem v bližnjem zaledju Bovškega naselilo največ družin, preden bi jih uspeli poslati v begunska taborišča, za kar so bili zaslužni tudi prej omenjeni posredovalni uradi, ki so med drugim občinske urade naprošali, da pošiljajo sezname nastanjenih beguncev. ²⁸⁴ Nekateri begunci z Bovškega so se nastanili v okolici Kranjske Gore, v okolici Bleda in drugih v krajih na Gorenjskem, v Ljubljani, v okolici Beljaka, po krajih na Štajerskem in na Dolenjskem. Manjši del družin je svojo begunsko nastanitev našel dlje od doma – v krajih Spodnje Avstrije, na Dunaju, daleč na Češkem ali celo v Vestfaliji v Nemčiji. ²⁸⁵

Kje so naše begunske družine?

Odhod prebivalstva v begunstvo je povzročil prekinitev povezanega družbenega življenja znotraj družin, sosesk, vasi ... Komunikacija med družinskimi člani ali prijatelji je zaradi

282 SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, Zl. 18513 in telegram št. 26.

283 SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, Res. Nr. 4037/E.

284 Svoltjak, »Smo ko brez gnezda plašne ptice«, str. 93.

285 Slednji podatki so razvidni iz arhivskih dokumentov: SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, Zl. 9310/Mob in Z. 17790 in dok. št. 1077. SI ZAL JES/0002, t. e. 20, p. e. 142, Popis beguncev z Goriškega. SI ZAL JES/0002, t. e. 21, p. e. 145, št. 3640. SI PANG/0028, t. e. 1, p. e. 3, Uradna knjiga posredovalnega urada.

mobilizacije velikega dela moških že potekala le s pomočjo korespondence, odhod večine Bovškega v begunstvo pa je vse skupaj postavil na glavo. Nekdaj sosedi so postali daljni znanci po raznih krajih avstrijske polovice monarhije. Iskanje stikov je postalo del njihovega vsakdanjika, ki ga je skušala reševati tudi Posredovalnica za goriške begunce v Ljubljani.²⁸⁶

Na pomoč posredovalnici je priskočilo tudi slovensko časopisje. V *Slovenecu* so z rubriko Pogrešane družine z Goriškega pomagali z objavljanjem poizvedb po osebah, s katerimi so ljudje zaradi odhoda v begunstvo izgubili stike.²⁸⁷ Kot primer naj služita poizvedba Justine Zdravljje iz Bovca št. 226, ki »išče svojo družino Marijo, Terezijo in Silvestra. Kdor kaj o njih ve, naj naznani na« njen begunski naslov v Manku v Spodnji Avstriji, in poizvedba Andreja Kašce, ki je služil pri oddelku za varovanje železnice v Dutovljah in je na kratko napisal: »Išče se družina Kristine Kašca, Bovec št. 37.«²⁸⁸ Slednja se je v begunstvu z družino nastanila na naslovu Jezernica (Seebach) št. 49 pri Beljaku, kot je razvidno s seznama, ki se je ohranil v arhivu bovške občine,²⁸⁹ in do katerega je najverjetneje slej ali prej prišel tudi Andrej. A to sta le dve izmed tisočih podobnih zgodb o iskanju domačih, ki so se odvijale v zaledju soške fronte in se morda do konca leta 1917, ko se je že obetala vrnitev goriških beguncev v domovino, niso uspešno končale.²⁹⁰

Pisma brez znanih naslovov beguncev z vojnega območja so prihajala tudi od vojakov iz vojnega ujetništva. Prav slednji so imeli malo možnosti, da bi prišli do začasnih naslovov svojih družin, zato se je množica pisem stekala k Posredovalnici za goriške begunce v Ljubljani, kjer bi jih naslovniki lahko prevzeli. Med množico naslovnikov se najdejo na primer Marija Mlekuž iz Koritnice, katere družina je tedaj stanovala v Poljšici pri

286 *Slovenec*, 7. 7. 1915, str. 1, Za goriške begunce.

287 Komac, »Hudič vzemi vojske in politiko!«, str. 220.

288 *Slovenec*, 27. 7. 1915, str. 6, Pogrešane družine z Goriškega. *Slovenec*, 24. 7. 1915, str. 8, Pogrešane družine z Goriškega.

289 SI PANG/0028, t. e. 1, p. e. 3, Uradna knjiga posredovalnega urada, str. 2.

290 Gl. npr. *Slovenec*, 3. 12. 1917, str. 5, Primorske novice.

Gorjah, Andrej Kravanja iz Bovca, ki je živel v Ormožu, ter Elizabeta Mlekuž in Marija Lipovšek iz Bovca, katerih kraj begunstva ni bil znan.²⁹¹ Korespondenca med razseljenimi prebivalci Bovškega je bila edina medsebojna povezava in škoda je, da za Bovško zaenkrat ni bila zbrana in objavljena podobna družinska korespondenca, kot je za primer Tolminskega,²⁹² ki bi nam lahko prikazala vse težave in izkušnje neke družine tako v begunstvu kot na fronti.

»Županstvo ni več potrebno«: Uradi in njih voditelji v begunstvu

Z evakuacijo prebivalcev so v begunstvo odšli tudi občinske uprave in drugi uradi, ki so bili pomembni za pridobivanje določenih dokumentov, za zagotavljanje finančnih podpor ali izplačila finančnih prihrankov. Že prvotni ukaz za transport beguncev je predvideval, da se skupaj z njimi v Lipnico odpeljejo tudi pisarne občinskih uradov. Stroške za prevoz za vse brez sredstev je pokrilo okrajno glavarstvo.²⁹³ Evakuacija z Bovškega je zajela občinska urada v Bovcu in Čezsoči, pisarno okrajnega sodišča v Bovcu, hranilnice, zadruga in druge ustanove.

Predvidevam, da so se uradi selili po enaki poti, zato lahko na primeru denarnega dnevnika bovške občine sledimo njihovi poti v zaledje. Pisarna je bila najprej 26. maja 1915 preseljena v Sočo, od tu je bila 12. junija preseljena v zaselek Lemovlje nad Sočo, saj so tu verjetno lažje nudili uradno pomoč beguncem, ki so čez Grintavec prišli iz Bavšice. Pisarna se je zatem preselila v Trento, iz Trente v Kranjsko Goro, nadomestni sedež pa je nazadnje dobila v Radovljici skupaj s pisarno občine Čezsoča.²⁹⁴ Iz

291 *Slovenec*, 4. 5. 1917, str. 2, Iz ujetništva. *Slovenec*, 1. 9. 1917, str. 6, Iz ujetništva. SI PANG/0028, t. e. 1, p. e. 3, Uradna knjiga posredovalnega urada, str. 19 in 26.

292 Tu je mišljena predvsem objavljena korespondenca družine Valentinčič, gl. Valentinčič, ur., *Vojska nas ne vzame*.

293 SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, Zl. 18205.

294 Klavora, *Plavi križ*, str. 62–63. Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 13.

Začetna namestitvev obeh občinskih uradov v Soči je razvidna tudi iz dopisa Okrajnega

enega od dopisov na Okrajno glavarstvo Radovljica je razvidno, da si je bovški župan Leopold Jonko že ob koncu julija prizadeval, da bi glavarstvo posredovalo za prizadete občinske urade,²⁹⁵ kar lahko razumemo kot posredovanje pri iskanju prostora za namestitve uradov. Pisarna občine Bovec je nemoteno poslovala v Radovljici do jeseni 1916, ko je bil župan po odloku tržaškega namestništva vpoklican v vojsko. Njegova prošnja za oprostitev je bila zavrnjena »z utemeljevanjem, da županstvo ni več potrebno, ker ne posluje v domači občini«, vendar je bil župan nekoliko kasneje le oproščen vojaške službe in je občinski urad ponovno deloval.²⁹⁶

Z istim odlokom se je najverjetneje začasno prekinilo poslovanje čezsoške občine v Radovljici. Sredi leta 1917 je bila namreč pisarna občine Čezsoča nedejavna, ker je bil njen upravitelj Fric (Feliks) Kavš vpoklican v vojsko, zato so Čezsočani prosili, da bi se kot gerenta poverilo župana bovške občine Jonka z razlogom, ker »pozna kot neposredni sosed-župan tako natančno vse občane Čezsoške kakor svoje lastne in tudi razmere so njemu najbolj znane«.²⁹⁷ A kot vse kaže, je bovški župan predlog zavrnil.²⁹⁸ Jonko je zapisal, da »občina Bovec ni v nikaki zvezi z občino Čezsočo; želeti pa bi bilo[,] da se da zadnji zopet gerenta v osebi Feliksa Kavsa, ker ga nujno potrebuje«.²⁹⁹ Kako in če so zadevo rešili, ni znano.

Bovški župan Jonko si je pri občinskem poslovanju, potem ko je najverjetneje spomladi 1917 občinski urad spet začel delati, precej pomagal z objavljanjem v časopisju, saj je le tako lahko dosegel bovške begunce, ki so bili raztreseni po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, čeprav so se pojavili očitki bovških beguncev, da se župan nanje ne spomni, in so svoje upanje na pomoč pri reševanju begunske problematike polagali v državnega

glavarstva Tolmin v Radovljico glede poštних povezav z evakuiranimi kraji, gl. SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, Zl. 4074/15.

295 SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, št. 718.

296 *Slovenec*, 7. 8. 1917, str. 3, Primorske novice.

297 *Slovenski narod*, 30. 7. 1917, str. 4, Vesti iz primorskih dežel.

298 *Slovenski narod*, 4. 8. 1917, str. 3, Vesti iz primorskih dežel.

299 *Slovenec*, 7. 8. 1917, str. 3, Primorske novice.

Begunci s fronte, vojaki na fronto. Prometna cesta v zaledlju

Vir: ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Isonzo, Nr. 285

poslanca Josipa Fona.³⁰⁰ A so ti očitki mogoče pretirani, saj je župan Jonko bovške begunce pozival, da županstvu sporočijo naslove begunskih prebivališč, ker so jih na občinskem uradu v Radovljici čakali zaseženo blago in odkupnine za rekvizicije.³⁰¹ Prav tako je župan skušal obvestiti vse bovške begunce, ko je občinski urad zbiral podatke o gmotnem stanju družin pred odhodom v begunstvo in ko so se pojavljala vprašanja glede begunskih in vojaških podpor.³⁰²

Okrajno sodišče Bovec med vojno v begunstvu ni delovalo. Znano je sicer, da se je bovški okrajni sodnik do junija 1916 tudi nahajal v Radovljici, a sodišče tam ni poslovalo. Sodnik Fran Vidmar je bil tedaj po dolgem dopustu poslan na delo k okrajnemu sodišču

300 *Slovenec*, 19. 7. 1917, str. 6, Primorske novice.

Josip Fon (* 26. 4. 1865, Volče; † 26. 12. 1925, Maribor), pravnik in politik, deželni in državnoborski poslanec.

301 *Slovenec*, 16. 5. 1917, str. 4, Primorske novice. *Slovenec*, 8. 10. 1917, str. 4, Primorske novice.

302 *Slovenec*, 2. 6. 1917, str. 5, Primorske novice. *Slovenec*, 24. 8. 1917, str. 4, Primorske novice.

v Bruck ob Leithi. Tu je deloval v zapuščinskih in varstvenih sodnih zadevah za goriške begunce v tamkajšnjem taborišču.³⁰³ Bovško sodišče pa je začelo ponovno delovati šele v letu 1918.

Urad bovške dekanije prav tako v begunstvu ni deloval. Dekan Ivan Vidmar je svoje župljane z objavo v časopisu obvestil, da se je do morebitne vrnitve v Bovec nastanil v Št. Vidu pri Domžalah (Šentvid pri Lukovici).³⁰⁴ Od tam je opravljal določene matične posle, kot je bila izdaja krstnega lista za potrebe pridobivanja begunskih ali vojaških podpor.³⁰⁵

V Bovcu sta pred začetkom vojne delovali dve denarni hranilnici, ki sta svoja urada prav tako preselili v begunsko zaledje, a iz ohranjenih dokumentov je razvidno, da begunci niso imeli podatka o kraju uradovanja. Trentarski kurat Ivan Kodrič³⁰⁶ je za bovškega begunca naprošal Okrajno posojilnico v Bovcu, »da sporoči podpisnemu, kje sedaj posluje. P. J. iz Bovca, sedaj v Trenti št. 52, se nahaja tu v največji bedi in bi rad dvignil nekaj denarja, ki ga je naložil pri imenovani posojilnici.«³⁰⁷ Nedolgo zatem so bili bovški vlagatelji obveščeni, da se naj glede finančnih zadev Okrajne posojilnice v Bovcu obrnejo na Zvezo slovenskih zadrug v Ljubljani, glede finančnih zadev Hranilnice in posojilnice v Bovcu pa na Goriško zvezo v Ljubljani.³⁰⁸ Slednja je po izselitvi še naprej delovala na novem naslovu v Mödlingu pri Dunaju.³⁰⁹ Privarčevani denar je bil izrednega pomena za begunsko življenje, sploh za družine na Bovškem, ki so svoje prihranke pridobivale iz živinorejske dejavnosti. Blagajnik bovške mlekarke zadruge je tako moral obvestiti vse zadružnike, ki so prosili za izplačilo deležev od prodanega sira in skute, da je bila polovica denarja naložena pri bovški posojilnici, ki je delovala v Ljubljani, drugo polovico so jim bili dolžni trgovec Anton Adolf Mlekuž in bovški orožniki. A

303 *Slovenec*, 3. 6. 1916, str. 7, Primorske novice.

304 *Slovenec*, 13. 7. 1915, str. 5, Dnevne novice.

305 *Slovenec*, 24. 8. 1917, str. 4, Primorske novice.

306 Ivan Kodrič (* 28. 3. 1886, Branik; [datum in kraj smrti nista znana]), trentarski kurat, kasneje služboval v Opatjem selu, Neblem in Gradnem pri Kojskem.

307 *Slovenec*, 26. 7. 1916, str. 5, Primorske novice.

308 *Slovenec*, 23. 9. 1916, str. 7, Primorske novice.

309 *Slovenski narod*, 19. 9. 1916, str. 3, Vesti iz primorskih dežel.

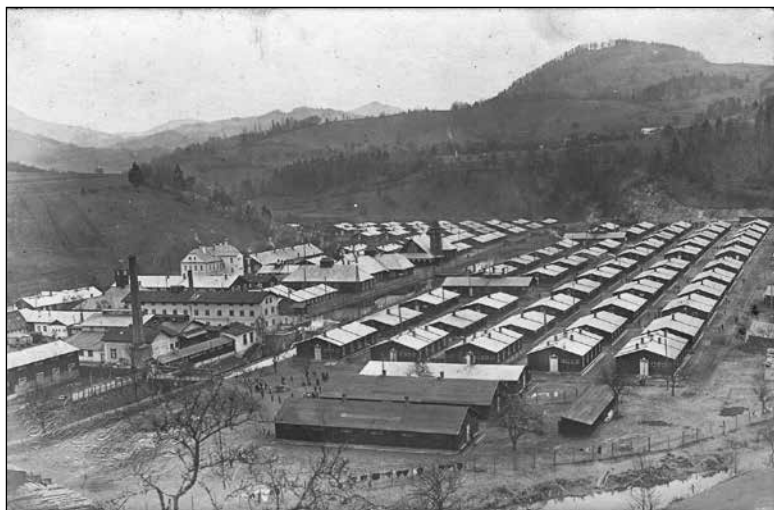
kot je blagajnik Anton Šuler sporočil, izplačilo zadruženikom ni bilo možno vse do vrnitve v Bovec.³¹⁰ Upanje na dodaten finančni priliv, ki bi jim nekoliko olajšal življenje, se je izkazalo za jalovo.

Begunska taborišča

Že v prvem letu vojne se je moralo avstrijsko notranje ministrstvo spopasti z množicami beguncev z vzhodne fronte, ki so se jim v manj kot letu dni pridružile še množice beguncev z jugozahodne fronte proti Italiji. V prvih mesecih begunskega vala z nove fronte se je izkazalo, da bo za namestitev beguncev s tega območja treba najti novo rešitev, saj predvidena namestitvev beguncev po krajih v zaledju ni dajala pozitivnih rezultatov. Redke lokalne oblasti so se odzvale na poziv za namestitev beguncev znotraj svojih skupnosti. Iz mnogih spodnjeavstrijskih občin, okrajnih glavarstev in deželnih namestništev so na ministrstvo za notranje zadeve prihajala poročila in dopisi, ki so begunce opisovali kot delomrzneže in umazance, ki predstavljajo negativen vpliv na njihovo lokalno prebivalstvo in na vsakdanje življenje ter nevarnost za javno zdravje. Obenem so v poročilih izpuščali dejstvo, da so begunci večinoma ženske z otroki in starejši moški, ki nimajo znanja ali niso zmožni sami poskrbeti za izgradnjo namestitev, kot so to predvidevale lokalne oblasti, zato so predlagali rešitev z namestitvijo teh ljudi v taboriščih, kjer bo zanje poskrbljeno v vseh pogledih. Tak odnos, ki se je do beguncev kazal predvsem na nemško govorečem zaledju, tako ni dopuščal druge možnosti kot namestitve v lesena mesta, ki so bila sredstva za kontrolo po evakuaciji, filtri za družbeno kontrolo, birokratska organizacija množic in njihova vključitev v sistem nadzora in pomoči. Že poleti 1915 je avstrijska oblast začela z gradnjo begunskih taborišč, ki so združevala begunce na osnovi maternega jezika.³¹¹

310 *Slovenec*, 13. 10. 1917, str. 7, V pojasnilo.

311 Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 204–211. Več o problematiki taborišč v veliki vojni gl. Proctor, *Civilians in a World at War*, str. 219–236.

Begunsko taborišče Steinklamm

Vir: MNZS, inv. št. FM399410

Slabše gmotno stanje nekaterih bovških beguncev in nezmožnost za zagotovitev lastnega preživljanja v begunstvu sta botrovala temu, da se je njihova pot končala v enem od begunskih taborišč. Hitra evakuacija ljudem ni dopuščala, da bi s seboj vzeli zadosti obleke in drugih potrebščin, kar se je pokazalo že ob prvi zimi. Posredovalnica za goriške begunce v Ljubljani je v prošnji za darovanje zimskih oblek poročala, da so v taborišču Bruck begunci slabo pripravljeni na zimo, nekateri »iz Bovca, Volč, Plavi in Doberdoba so celo bosí in nagi«. ³¹² Poleg tega ljudje, ki so živeli le od poljedelstva in živinoreje, niso imeli dovolj finančnih sredstev, da bi svoje družine uspeli preživeti le z begunsko denarno podporo. Čeprav so skupaj z živino zapustili domove, jo je že med potjo rekvirirala vojska. Po ukazu poveljstva divizije v Beljaku si je vojska lahko proti plačilu pridobila klavno živino z evakuiranih območij, katere presežek je nato odkupila postaja za preskrbo (*Fassungstation*). ³¹³ Marsikatera

³¹² *Slovenec*, 27. 11. 1915, str. 4, Na pomoč našim beguncem!.

³¹³ ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1635, Res. Nr. 1106.

begunska družina je potem s svojim minimalnim zaslužkom še mesece tavalala po zaledju, dokler ni končno pristala v zbirališču v Lipnici. Jožefa Čopi se je teh mesecev spominjala:

»Pot nas je pripeljala v kraj Seebach na Koroškem, kjer smo ostali tri mesece. Živino, ki smo jo vzeli od doma, smo prodali že po poti; mnogi so jo prodali že vojakom v trdnjavi Kluže za zakol in hrano. [...] Moj oče je tam popravljajl čevlje, in prištedili smo si že nekaj skromnih prihrankov. Od tu smo morali v Lipnico, in ko se nas je nabralo za poln vlak, so nas odpeljali v begunsko taborišče Gmünd.«³¹⁴

Pot iz Lipnice je begunce vodila v različna taborišča. Med tistimi, ki so sprejela največ primorskih beguncev, so bila taborišča v Brucku ob Leithi (Bruck an der Leitha), Wagni (Wagna bei Leibnitz), Steinklammu ter Gmündu.³¹⁵ Poleg begunskih taborišč je delovalo taborišče za politične zapornike Katzenau pri Linzu, kamor je bil kot politično nezanesljiv poslan Ivan Mihelič iz Bovca.³¹⁶

V teh krajih se je življenje beguncev znotraj ograjenih prostorov nadaljevalo naslednji dve leti in pol. Večina bovških beguncev, ki so morali v taborišča, se je zbrala v taborišču Steinklamm in v taborišču Bruck,³¹⁷ kamor so jih po posredovanju tolminskega dekana Ivana Rojca premestili iz Gmünda,³¹⁸ saj življenje v barakah, »ki so jih Rutenci izpraznili in kjer je baje mnogo golazni«,³¹⁹ ni bilo primerno. V Bruck so leta 1916 preselili tudi del beguncev iz Steinklamma.³²⁰ Življenjske razmere so bile za begunce iz Bovca, Koritnice in Plužen v Gmündu slabe, saj so v barakah živeli skupaj z begunci iz Galicije, ki se jih je

314 Cit. po Klavora, *Plavi križ*, str. 67–68.

315 Svobljak, »Smo ko brez gnezda plašne ptice«, str. 94.

316 Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 13.

317 Razvidno s seznama izseljenih hiš: SI PANG/28, t. e. 1, p. e. 3, Uradna knjiga posredovalnega urada.

318 Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 13–16.

Vendar kot piše dekan Rojec v enem od pisem nadškofu Sedeju, izmed vseh beguncev so le del beguncev premestili v Bruck, del jih je bil raztresen po Češkem in po Spodnji Avstriji. Gl. ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel nerazvrščenih pisem, pismo Ivana Rojca št. 19 (13. marec 1916).

319 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel nerazvrščenih pisem, pismo št. 468.

320 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel nerazvrščenih pisem, pismo št. 869.

Begunci v taborišču Steinklamm

Vir: MNZS, inv. št. FM39949

Jožefa spominjala kot zelo moteče. Po premestitvi je bilo življenje v Brucku še vedno težko, vendar že zato lažje, ker naj v njem begunci ne bi doživljali takšnih kulturnih nasprotij z ostalimi begunci, kot so jih doživljali v Gmündu.³²¹ Vendar gre tu morbiti tudi za težave z namestitvijo in preskrbo beguncev, ki so jih imele predvsem spodnjeavstrijske lokalne oblasti po vstopu Italije v vojno, saj so slabe življenjske razmere v prvih mesecih vojne doživljali mnogi begunci s Trentinskega.³²²

Po preselitvi beguncev iz Gmünda je bila v taborišču Bruck ob Leithi nameščena največja skupina beguncev s celotne Goriške – leta 1918 je bilo tam nastanjenih kar 4.827 goriških beguncev,³²³ zato ni čudno, da ga je Andrej Gabršček³²⁴ pri svojem opisovanju poimenoval kar »slovensko taborišče«. Ker so bila vsa taborišča zgrajena enako in so delovala po enakem načinu,

321 Klavora, *Plavi križ*, str. 68.

322 Prim. Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 198–200.

323 Malni, *Evacuati e fuggiaschi del fronte dell'Isonzo*, str. 104.

324 Andrej Gabršček (* 26. 11. 1864, Kobarid; † 23. junij 1938, Ljubljana), časninar, politik, tiskar in založnik. Kot učitelj je služboval v Bovcu, Kobaridu in na Livku.

»po strogo vojaških predpisih«,³²⁵ je mogoče na podlagi virov iz različnih taborišč sestaviti njihovo organizacijo in vsakdan. Taborišče v Brucku je bilo eno izmed manjših, saj ga je sestavljalo le 22 velikih barak, v katerih naj bi bivalo do 160 ljudi (skupno 3.520 beguncev); za primerjavo – v taborišču Wagnerja je bilo zgrajenih 120 barak. Celotno taborišče je bilo opremljeno z električno razsvetljavo. Vsi novi begunci so morali ob prihodu skozi kopališče in dezinfekcijske prostore ter skozi sprejemno pisarno, kjer so uredili vse potrebno za svojo namestitvev (prejeli bone za hrano, posode in odeje). Skupne kuhinje so skrbele za redne obroke, medtem ko so si lahko dodatno sami kuhali na manjših pečeh v barakah.³²⁶ Zagotavljanje obrokov za takšno množico ljudi ni bilo enostavno. Hrane v začetku sicer ni bilo količinsko premalo, a je bila slabo kuhana ali gnila do te mere, da so jo vozili živini v hleve. Begunci so si želeli le preproste kmečke hrane z nekaj zabele, »najbolj so zadovoljni, ko dobijo mesto (enkrat v tednu) mesa – surov krompir. Pečejo ga in ga kuhajo – malo soli – pa so zadovoljni«. Za šolske otroke je bila namenjena posebna baraka, kjer so prejeli zajtrk, kosilo in večerjo.³²⁷ Kljub dobro organizirani prehrani za otroke je vojno pomanjkanje zahtevalo svoj davek. V začetku leta 1916 so otrokom, starim do šest let, namesto bele kave začeli dajati kakav v razredčenega pol litra mleka, otrokom do treh let pa so k temu dodali še pol litra polnega mleka.³²⁸

Za versko oskrbo med begunci v taboriščih so skrbeli številni duhovniki, ki so odšli skupaj s prebivalstvom v begunstvo. V vsakem taborišču je bila zgrajena namenska baraka kot cerkveni objekt. Vhod in izhod iz taborišč je bil mogoč le z dovoljenjem, a tamkajšnji duhovniki so uspeli doseči, da so svoje vernike peljali na romanja. Duhovnik Josip Kos je iz Steinklamma v štajersko romarsko središče Mariazell leta 1916 odpeljal dva

325 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel nerazvrščenih pisem, pismo št. 468.

326 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 519–520. Prinčič, *V Brucku taborišču ...*, str. 50.

327 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel neurejenih pisem, pismo št. 814.

328 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel neurejenih pisem, pismo št. 600.

vlakla tamkajšnjih beguncev,³²⁹ kar je bila prijetna sprememba, ki je nedvomno polepšala njihov begunski vsakdan. Poleg verske oskrbe je bila urejena šolska vzgoja. Vzpostavljena sta bila vrtec za manjše otroke in šolsko izobraževanje v več šolah. V bruskem taborišču je poučeval tudi bovški učitelj Franc Uršič.³³⁰ Vzpostavitev šole je v začetnem obdobju naletela na težave z zagotovitvijo osnovnih sredstev, saj so knjige imeli le nekateri razredi, v nekaterih jih niti učitelji niso imeli, poleg tega je bilo pomanjkanje pisal in črnila. Pouk so vzpostavljali od nižjih razredov k višjim. Za begunke je posredoval nadškof Sedej pri ustanovitvi gospodinjske šole v Brucku, »kjer se bodo dekleta učila pravilnega gospodinjstva«.³³¹ Šolstvo je bilo tudi v taboriščih, kot se je pokazalo že v prvem letu vojne, prežeto z vojsko in s tem del t. i. »šolske fronte«, ki je v zaledju pomagala z različnimi deli za vojaško industrijo, kar se lepo vidi na primerih tečajev v taboriščih.³³² Na teh dodatnih izobraževanjih beguncev so se učili obrtnih in gospodinjskih del, medtem ko so na posebnih strokovnih tečajih učili šiviljstvo in krojaštvo. V večjih taboriščih so znanje z opravljenih tečajev lahko uporabili v številnih delavnicah.³³³

A upravljanje takšnega barakarskega naselja ni bilo enostavno. V pismih je zaslediti, da so se upravniki taborišč pogosto menjali. Tudi duhovniki in učitelji so imeli težave z delovanjem med takšno množico beguncev, predvsem z vsakodnevnim zagotavljanjem šolskega pouka in verske oskrbe. To se lepo bere v pismu duhovnika Josipa Kosa iz Steinklamma goriškemu nadškofu Sedeju:

»Z ljudstvom imam toliko opravila – kakor Mozes v puščavi – več ko delam, bolj so nezadovoljni in nehvaležni – in hudo nevošljivi. [...] Plevela in ljulke ne manjka med pšenico. –

Baraka – Cerkevica je premajhna – in navadno pri maši – ko je

329 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel neurejenih pisem, pismo št. 638.

330 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 520–521. Prinčič, *V Brucku taborišču ...*, str. 71. Gl. tudi Podbersič, Duhovna oskrba goriških beguncev, str. 56–57.

331 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel neurejenih pisem, pismo št. 600.

332 Stekl in Hämmerle, *Kindheit/en im Ersten Weltkrieg*, str. 28–35.

333 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 520–521. Prinčič, *V Brucku taborišču ...*, str. 50.

Begunci v taborišču Bruck ob Leithi pri Dunaju, med njimi tudi bovški begunci. S + označen bovški učitelj Franc Uršič

Vir: GM, inv. št. GM ZG 15027

govor – natlačeno polna – Sloveni – Hrvatje in Poljaki – vsi skupaj poslušajo Slovensko ‚pridigo‘ – saj do zdaj ni bilo še nobene hrvaške – če ravno sta dva Istrska duhovnika italjana – tu že pet mesecev. Kmalu bo dozidana šola – 8 razredov – in še posebej paralelke – pravijo da bo treba 11 učiteljev. Excellenca, kdo bo pa katehet – za Hrvatje in kdo za Slovence? Nimate li morda – katerega novomašnika – za Slovence?

Dela je silno veliko – spovedi – Šmarnica kr. nauk za I. sv. obhajilo itd. bolnišnice in pa polno dela s sitnimi ljudmi, kateri še zdaj nočejo vedeti, da je vojska – in nočejo spoznati posledic vojske. V nedeljo – na Varstvo sv. Jožefa imam prvo sv. obhajilo za 50 slov. otrok – iz cele Goriške od Bovca – do Devina. Excellenca – škof St. Pöltenski – mi je dal 1500 krasnih sličic za otroke.

Tudi cerkev – bo kmalu končana – Excellenca – kdo naj jo blagoslovi?

Kesneje bi imeli sv. birmo – morda bi takrat jo Vi Excellenca podelili otrokom – celega taborišča?«³³⁴

334 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel neurejenih pisem, pismo št. 736.

Taboriščniki so imeli v bližini veliko možnosti za delo, kot je navedeno v enem od poročil, saj jih je okoli 350 že konec leta 1915 delalo v tovarnah, delavnicah in bolnišnicah. Razne delavnice so bile tudi znotraj taborišča, tako da je službo imelo več kot 450 beguncev. Uprava je skrbela, da so bili taboriščniki redno obveščeni o novih delovnih ponudbah.³³⁵ O delovnih možnostih je Jožefa Čopi povedala: »Oče je delal v čevljarški delavnici, sestra je delala kot strežnica v bolnišnici na madžarski strani, sama sem skrbela za kuho.«³³⁶ Delo na ogrski strani je imelo za begunce določene prednosti, saj so imeli tam možnosti kupiti stvari, ki jih na avstrijski strani ni bilo mogoče dobiti.³³⁷ Za vse dogajanje v taborišču je bilo natančno določeno, kdaj se kaj izvaja, začetek določenega delovnega procesa je bil označen s parno piščalko pri kopališču; čiščenje so izvajali begunci sami, prezračevanje prostorov je bilo dvakrat tedensko, perilo so prali v javnih pralnicah. Tako so bila taborišča nekakšne umetne skupnosti, katerih življenje je bilo za vsak del dneva določeno.³³⁸

Problematično zdravstveno stanje zaradi slabih bivanjskih razmer v gmündskem taborišču se je s prihodom v Bruck zadovoljivo izboljšalo. Vsak obsežnejši izbruh bolezni bi v takšni bivanjski skupnosti, kot je bilo taborišče, predstavljal težave. V taborišču je delovala zdravstvena ustanova z različnimi bolniškimi oddelki. Posebno je bilo poskrbljeno za zdravje otrok, saj je z Dunaja tedensko prihajal otroški zdravnik. V prvih štirih mesecih je tako zaradi zdravstvenega skrbstva kot zaradi boljše prehrane število umrlih začelo upadati.³³⁹ Vseeno so največ smrti zahtevale prav bolezni. S seznama umrlih v bruškem taborišču je razvidno, da je v času bivanja od 1915 do 1918 tam umrlo 752 vseh beguncev, od tega 95 z Bovškega (50 moških in 45 žensk), od tega je pri dvajsetih beguncih (osem moških

335 Prinčič, *V Brucku taborišču ...*, str. 55. Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 16.

336 Cit. po Klavora, *Plavi križ*, str. 68.

337 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel neurejenih pisem, pismo št. 824.

338 Svoljšak, »Smo ko brez gnezda plašne ptice«, str. 95. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 290.

339 Svoljšak, »Smo ko brez gnezda plašne ptice«, str. 97. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 287.

Begunski otroci pred mlekarno v taborišču Steinklamm

Vir: MNZS, inv. št. FM39948

in dvanajst žensk) kot vzrok smrti zabeležena »starost«. Za primerjavo je v enakem obdobju bilo staršem z Bovškega rojenih štirinajst otrok (deset fantkov in štiri deklice).³⁴⁰ Smrtnost zaradi bolezni je kljub skrbi za čim boljše razmere bila še vedno izredno visoka. V taboriščih je pristalo mnogo osirotelih otrok, za katere je skrbela posebej ustanovljena sirotišnica za slovenske in hrvaške sirote na Dunaju.³⁴¹

Znotraj taboriščnega življenja je potekalo tudi mnogo družabnih dejavnosti in praznovanj. Cerkev je imela pomembno vlogo v taboriščni družbi. Tu so maševali, učili verouk in podeljevali zakramente slovenski duhovniki. V letu 1916 je bila organizirana podelitev cerkvenih zakramentov obhajila in birme, ki ju je praznovalo okoli 700 otrok s svojci. Ob tem prazniku je vodstvo taborišča poskrbelo tudi za dostojne obleke otrok ter

³⁴⁰ Podatki so povzeti s seznama v: Prinčič, V *Brucku taborišču ...*, str. 159–236.

S seznamu je razvidno, da so nekateri begunci v Brucku prišli tudi iz Srpenice in Žage in v begunstvu po Avstro-Ogrski niso bili le prebivalci vzhodnega dela Bovškega.

³⁴¹ Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 287.

manjša spominska darila. Za preživljanje prostega časa med starejšimi je bila v Brucku organizirana Marijina družba, v katero so sprejeli 50 deklet, kjer so poleg druženja ženske skrbele za izvajanje skupnih molitev, versko izobraževanje ter pomoč otrokom na poti k zakramentom. V Brucku je pod vodstvom duhovnika Franca Černigoja deloval tudi pevski zbor, najprej ženski, kasneje mešani, ki je na koncu združeval 34 pevcev. S petjem so si olepšali predvsem mašo ali izvajali slovesne sprejeme pomembnih obiskovalcev taborišča, kot je bil sprejem nadvojvodinje Marije Jožefe.³⁴² V teh dejavnostih se je našel tudi kateri begunec ali begunka z Bovškega.³⁴³ Nabit s čustvi je bil prvi begunski božič v bruškem taborišču, ki ga je povzel goriški duhovnik Ciril Metod Vuga.³⁴⁴

»Božič je Božič, in nihče ne občuti bolj, kaj je sveti večer, kakor begunec. Tudi za ta dan se je poskrbelo, da se je beguncem omililo ta večer, ki ga človek najtežje prebije v tujini. Priredila se je v ta namen posebna božičnica za begunce. [...]

Pri sprejemu in slovesu [številnih] odličnih gostov so se vrstili nagovori duhovništva in učiteljstva, nastopila sta izmed šolskih otrok dva dečka in dve deklici s slovenskimi in nemškimi deklamacijami, bil je blagoslov v cerkvi, zapela se je cesarska pesem, kar je ustvarilo res lepo božično slovesnost.

Bodi tudi na tem mestu vsem požrtvovalnim prirediteljem božičnice za naše begunce izrečena najsrčnejša zahvala! –

In zatem je sledila božična noč, oj, božična noč v begunskem taborišču!

Še nikdar nismo bili s takimi občutki pri polnočnici, kakor letos; a morebiti tudi še nikdar niso bili naši občutki tako pravi, kakor letos. Kajti letos smo se lažje uživali v revščino sv. družine in v siromaštvo betlehemskega hleva, ko smo hiteli iz lesenih barak v leseno cerkev, kjer biva Jezus v lesenem tabernakelnu. Ubogi

342 Marija Jožefa Saška (* 31. 5. 1867, Dresden; † 28. 5. 1944, Erlangen), mati zadnjega avstro-ogrskega vladarja.

343 Prinčič, *V Brucku taborišču ...*, str. 83–84, 95–98. Klavora, *Plavi križ*, str. 68. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 287.

344 Ciril Metod Vuga (* 21. 4. 1875, Solkan; † 12. 7. 1922, Gorica), župnik v Podgori pri Gorici, pred tem tudi kobariški kaplan.

smo se zbrali okoli Njega, ki se je ubog rodil za nas, in boljše smo razumeli skrivnost sv. večera!

In oglasili so se po cerkvi mehki glasovi našega harmonija, – in zadonele so po cerkvi naše mile božične pesmi, – in mehko je začelo postajati okoli src, – in klonila je premnoga glava, – in v svitu luči je zablestela v očeh premnoga solza[.]

In misli so nam za hip pohitele domov v domače cerkve, kjer smo druga leta tako slovesno obhajali sveti večer, – in zopet so nam globoko klonile glave, ko smo se spomnili, da so danes ta naša svetišča še bolj razdrta, kakor je bil betlehemeski hlev ...³⁴⁵

Božični dopis kaže, da so ljudje v begunstvu uspeli zaživeti v novem vsakdanu begunskih taborišč, a se tudi vidi, da jih je pri tem gnalo upanje: upanje na konec vojne in upanje na vrnitev v domači kraj. Bovški begunci so se v vseh taboriščih soočali s takšnimi in drugačnimi težavami, boleznimi, zaposlitvami, praznovanji in vse do konca leta 1917 je upanje po vrnitvi ostajalo. Ko se je po uspešni vojaški ofenzivi pri Bovcu in Tolminu fronta premaknila v notranjost Italije, so se želje uresničile in novo leto je prineslo vrnitev v domače kraje.

Življenje beguncev izven taborišč

Kadar govorimo o begunstvu, si hitro predstavljamo, da je večina beguncev pristala v taboriščih znotraj Avstro-Ogrske, vendar pogled v statistiko pokaže, da je bilo ob koncu leta 1917 v taboriščih le dobrih deset odstotkov goriških beguncev, medtem ko so vsi ostali bili nameščeni po raznih krajih v zaledju. To velja tudi za bovške begunce. S seznama izpraznjenih hiš za Bovec, kjer so navedeni tudi kraji trenutnega prebivanja, lahko vidimo, da je res le okoli deset odstotkov Bovčanov končalo v begunskih taboriščih Bruck ob Leithi in Steinklamm. Ostali so svoja prebivališča našli drugje.³⁴⁶ V primerjavi z begunci s Tren-

345 *Slovenec*, 29. 12. 1915, str. 4–5, Božična noč v begunskem taborišču.

346 Prim. Malni, *Evacuati e fuggiaschi del fronte dell'Isonzo*, str. 104. SI PANG/0028, t. e. 1, p. e. 3, Uradna knjiga posredovalnega urada, str. 1–22.

tinskega se pri goriških beguncih kaže dosti večje sprejemanje le-teh po zalednih krajih, saj je bila skoraj tretjina trentinskih beguncev nameščena v begunskih taboriščih,³⁴⁷ kar bi lahko pomenilo, da so prebivalci slovensko govorečih dežel navkljub nekaterim nasprotovanjem bolje sprejemali begunce iz slovensko govorečega ozemlja ob italijanski meji in zato niso bili tako množično prepeljani v ostale zaledne dežele avstrijske polovice monarhije.

Vsi begunci v zaledju so prejeli finančno podporo, nekatere družine, ki so imele moške vpoklicane v vojsko, so prejemale še dodatne vojaške preskrbnine,³⁴⁸ vendar so si v krajih nastanitve morali poiskati še dodatne zaposlitve, ki so jim pomagale lažje preživeti. To je bilo skoraj nujno, saj so okrajne oblasti v nasprotnem primeru morale upoštevati ukaz deželne vlade, »da vse one v okraju bivajoče begunce, ki nimajo zadostnih sredstev, ali kateri so se tam za trajno nastanili, pa so nepreskrbljeni, odpravi v Lipnico na Štajerskem«. ³⁴⁹ Na pomoč pri iskanju dela za begunce je priskočil predvsem Posredovalni urad za goriške begunce v Ljubljani, nekaj pa so skušale storiti tudi občine, v katerih so bili begunci nastanjeni. V enem od oklicev Občine Dovje – Mojstrana lahko zasledimo, da je županstvo pozivalo, naj se vsi, ki želijo zaposliti goriške begunce, javijo v občinski pisarni.³⁵⁰ A kot lahko izluščimo iz begunskih pripovedi, so največ za svoje preživetje postorili sami.

Večina beguncev je poprijela za različna dela, povezana s kmetijstvom. Kot se je recimo spominjal Franc Komac iz Soče, ki je moral kot triletni deček v begunstvo, je bila celotna družina nastanjena v Strmcu pri Beljaku, kjer so v zameno za hrano vsi delali na tamkajšnji kmetiji.³⁵¹ V vseh primerih preživljanje s kmetijskimi opravili ni bilo dovolj. Primer družine Kašca iz Lepene kaže na to, da je morala hči Jožefa poleg dela na kmetiji

347 Prim. Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 127–128.

348 O vojaških preskrbninah več Ajlec, *Vojaške preskrbnine in pokojnine*, str. 132–138.

349 SI ZAL JES/0002, t. e. 20, p. e. 142, št. 24374.

350 SI ZAL JES/0002, t. e. 20, p. e. 143, Oklic dne 27. februarja 1916.

351 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 41–42.

pri Kranjski Gori, kjer si je s starši našla zatočišče, kot kuharica delati še v eni od kranjskogorskih gostiln.³⁵² Nekatere družine so bile pri iskanju zaposlitve izredno iznajdljive. Franjo Klavora je o izkušnji svoje družine pripovedoval: »Po mesecih je oče, ki je bil že v Bovcu poštar, dobil službo na pošti v Kranjski Gori. [...] Vsi smo si prizadevali, da bi zaslužili kakšno krono za preživetje. Mama je prala oficirjem, brata sta občasno prodajala vojakom drobno kramo, bombone in piškote. Sam sem pomagal v pisarni kranjskogorskega župana Petermana.«³⁵³ Klavora je tako dve leti dobival redno mesečno plačo s strani občine, a za olajšanje vsakdanjega življenja je moral tako ali drugače za delo poprijeti vsak družinski član.

Zaposlitev v industriji je za mnoge begunce pomenila stalen finančni pritek, saj je vojska industrijo brezpogojno potrebovala. Bovškemu najbližje je bila tovarna verig v Beli Peči, kjer je našlo delo kar nekaj bovških beguncev. Čeprav ni natančnih podatkov, predvidevam, da so predvsem begunke na območju Ljubljane poskusile z iskanjem zaposlitve v kateri od tamkajšnjih tovarn, kjer so na primer oktobra leta 1916 v tobačni tovarni zaposlili skupino goriških beguncev.³⁵⁴ Jožefa Kravanja, ki je s še nekaterimi drugimi bovškimi begunci dobila zavetišče v Beli Peči, jasno povzame težave, ki jih je begunsko življenje prinašalo, kljub temu da so si ljudje našli zaposlitev in bili finančno priskrbljeni:

»Res je dobil marsikateri delo v tej [belopeški] tovarni [verig], drugi so pomagali na polju, zopet drugi v gozdu pri lesu itd. Toda kaj je ob tej neznosni druginji zaslužek ubogega dninarja, ki nima niti za pedenjo zemlje, na kateri bi si pridelal vsaj nekoliko zelenjadi ali krompirja! Bela [P]eč ima jako malo polja, tako da pridelek ne zadošča niti potrebam domačinov. Kljub temu so nam vrli Belopečani pomagali, kolikor so le mogli. Toda kaj boš dal, ko sam več nimaš! V tej hudi stiski pa nam je pomagal Bog po tukajšnjem preč. gosp. župniku Franc Zajcu. Imenovani gospod je

352 Komac, »Hudič vzemi vojske in politiko!«, str. 222.

353 Cit. po Klavora, *Plavi križ*, str. 62.

354 Strle, K razumevanju ženskega dela v vojni, str. 114–119.

nam ubogim beguncem ves čas našega bivanja v njegovi fari prav po očetovsko naklonjen. Le sam Bog ve, kolikokrat je skrivaj in na tihem pomagal, zdaj enemu, zdaj drugemu, a to tako skromno, da ni vedela niti levica, kaj je storila desnica. Po posredovanju tega blagega gospoda dobivamo tudi mi koruzno moko gotovo množino, kakor domačini, kar je neprecenljiva dobrota, posebno tukaj v tem kraju, kjer že cele mesece ni videti kruha. Naš preblagi dobrotnik pa ni bil zadovoljen samo s tem, ampak deloval je dalje za nas. Ni se ustrašil ne truda, ne potov, ne stroškov, dokler nismo dobili tudi nekaj denarja, obleke in krompirja.«³⁵⁵

Poleg tega, da so begunci poskrbeli za svoje prihodke in preskrbo, jim je bil pomemben tudi sprejem skupnosti, kjer so se namestili. Primer iz Bele Peči jasno kaže, da je delovanje tamkajšnjega župnika Zajca pomembno olajšalo njihov vsakdan. Brez pomoči posameznikov iz lokalnih skupnosti bi številni begunci težje shajali v vsakdanjem življenju v begunstvu.³⁵⁶

Vendar pa je bila izkušnja vsakdanjega življenja v begunstvu odvisna od tega, ali so begunci živeli na podeželju ali v mestih. Skoraj vsa pričevanja bovških beguncev prihajajo iz življenja na podeželju ali iz manjših krajev, medtem ko o tistih, ki so svoje begunsko domovanje našli v urbanih središčih v Ljubljani, Mariboru ali celo na Dunaju, pričevanj ni. Poleg že omenjenega zaposlovanja v mestnih tovarnah je bila potreba po delovni sili, ki so jo v veliki večini popolnile ženske, v različnih uradih in vojski, telegrafu, na pošti, v prometu, celo pri višjih vojaških poveljstvih. Za službe je skrbel tudi leta 1916 ustanovljeni Zavod za pospeševanje obrti, ki je ponujal številna dela za potrebe vojske.³⁵⁷ V kolikor jim tu ni uspelo najti službe, saj naj bi bila predvsem v mestih ponudba za delo zelo majhna, so se ženske posluževale raznih oblik beračenja, ki je bilo na primer

355 *Slovenec*, 13. 4. 1916, str. 4, Bovški begunci na Gorenjskem.

356 Župnik Franc Zajc (* 27. 10. 1879, Sodražica; [datum in kraj smrti nista znana]) je v Promemoriji za župnijo Bela Peč o delu za begunce zapisal: »Dušni pastir se je trudil za begunce, posredoval zanje pri posredovalnici, jim izprosil obleko, denarnih podpor, krompirja. Skrbel je tudi, da so dobili svoj delež pri aprovizaciji, da niso bili prikrajšani.« Cit. po Šimac, *Oris vpliva prve svetovne vojne*, str. 162–163.

357 Svolfjšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 296–297.

v Ljubljani kmalu prepovedano. V najtežjih primerih, najverjetneje v brezizhodnih položajih, je kot rešitev ostala prostitucija, ki je v Ljubljani imela največ prihodkov prav zaradi vojske. Slabe življenjske razmere so botrovale temu, da so bile v prostitucijo primorana tako nepolnoletna dekleta kot tudi žene in matere, ki so bile v očeh »moralno nespornih« meščanov in duhovnikov krivke za katastrofalno stanje javne morale, in ne žrtve katastrofalnih razmer zaradi vojne ter številnih oblik izkoriščanja s strani vojakov.³⁵⁸

Razlika v življenjskih razmerah med podeželjem in mestom se je odražala predvsem v preskrbi s hrano, saj mesta niso bila samooskrbna in so bila zato odvisna od uvoza hrane. Vojna je spremenila družbeno razmerje med kmeti in meščani, saj so slednji postali odvisni od prvih, kar so nekateri kmetje s pridom izkoriščali, kot slikovito kaže anekdota o debeli kmetici iz časopisja: »[D]anes je kmet gospod. Predtem so bili to gospodje v mestih; danes so berači. Da, da, vsak ima svoj čas pod soncem!«³⁵⁹ Na Dunaju, kjer je bilo nekaj bovških beguncev, so bile prehrabne razmere slabe že ob koncu leta 1914. V letu 1915 je začelo primanjkovati mleka, krompirja in olja, v letu 1916 še kave, sladkorja, jajc, mila ... Med vojno so morali uvesti karte za posamezne prehrabne izdelke, začeni s kartami za kruh in moko spomladi leta 1915, s katerimi naj bi zagotovili dnevno določeno količino izdelka na upravičenca. Vendar ti ukrepi niso mogli rešiti težav s pomanjkanjem v glavnem mestu, kjer se je tekom vojne število prebivalcev povečalo in uvoz hrane izrazito zmanjšal. Vzporedno s tem je cvetel črni trg in »ruksak« pohodi na podeželje, kjer so ljudje nakupili, zamenjali ali naropali hrano.³⁶⁰ V enakih težavah so se znašli tudi v drugih urbanih središčih znotraj avstrijske polovice monarhije, predvsem na

358 Koder, »Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega«, str. 47. Sluga, Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben, str. 12–15.

359 Cit. po Kučera, *Rationed Life*, str. 29. Gl. tudi Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 53–55.

360 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 40–56. Šimac, Oris vpliva prve svetovne vojne, str. 123.

Češkem, kjer je prevladovala vojna industrija.³⁶¹ Tolminski dekan Ivan Rojec, ki je leta 1916 kot škofijski komisar za begunce potoval po Češkem,³⁶² kjer je obiskal tudi bovške begunce, prehrambnih razmer ne omenja – begunci so bili menda zadovoljni že s tem, da so lahko sami kuhali.³⁶³ Nezadovoljstvo prebivalstva nad slabimi življenjskimi pogoji zaradi pomanjkanja hrane, ki so ga delavci in delavke, potem ko so morali v dolgih vrstah čakati na hrano, dojemali kot nezadostno plačilo za njihov trud, ter nezadovoljstvo nad neenakim razdeljevanjem hrane se je v mnogih primerih sprevrglo v proteste in izgrede z izropanjem trgovin.³⁶⁴ Kot je nekdo neposredno opisal v dopisu: »Ni čuda, da pride pri prodajalnah do neljubih prizorov. [...] Begunci] hodijo v več ur oddaljeno češko mesto in tam dobijo nekaj. Kri ni voda. Po vseh krajih je najbolj glasen klic: ‚Polenta!‘ Dajte nam koruzne moke. Drugi klic velja čevljem in obleki.«³⁶⁵

Tudi v Ljubljani in Mariboru, kjer je v begunstvu bivalo nekoliko več prebivalcev Bovškega kot na Dunaju in na Češkem, je vojna povzročila enake prehrambne težave. Pred trgovinami so se vile dolge vrste ljudi, ki so s kartami čakali na svoj kos kruha ali mesa. Prehrambne karte so postale dragocenejšje od denarja in zato predmet prekupčevanja.³⁶⁶ V Ljubljani je že od začetka vojne deloval Odsek za aprovizacijo mesta, ki je skrbel za preskrbo prebivalstva. Karte za kruh so v Ljubljani začeli uporabljati z aprilom 1915, v letu 1916 so bile uvedene še karte za meso, mast, mleko, sladkor in krompir. Stanje se je le še slabšalo – cene so se višale, zagotovljene količine živil nižale. Za revne prebivalce so bile v Ljubljani ustanovljene vojne prodajalne in vojne pekarnice, kjer so tudi nastajale dolge vrste. Veliko pomanjkanje

361 Kučera, *Rationed Life*, str. 28–30.

362 Rojec je bil 15. 11. 1915 s strani nadškofa Sedeja uradno imenovan za komisarja na dušnopastirskem področju med slovenskimi begunci ter za namestnika goriškega deželnega glavarja za italijanske in furlanske begunce. Več Podbersič, Msgr. Ivan Rojec in goriški begunci, str. 239–246.

363 *Slovenec*, 4. 9. 1916, str. 1–2, Med slovenskimi in hrvatskimi begunci.

364 Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, str. 68–70, 79–84. Kučera, *Rationed Life*, str. 130–142.

365 *Slovenec*, 9. 12. 1916, str. 2, Pisma iz tujine.

366 Svovljak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 302–304.

so tudi tu izkoriščali kmetje in prekupčevalci, ki so mimo oblasti na črnem trgu dražje prodajali živila ter jih tudi izvažali v druge dežele. Vendar pa mestna preskrba v svoje ukrepe za zagotavljanje živil ni vključila beguncev, ki so prebivali v Ljubljani. Zanje je skrbel poseben Odbor za preskrbo beguncev, ki je deloval pri okrajnem glavarstvu. Glavni namen odbora je bil zagotoviti blago in finančno pomoč beguncem, da ne bi postali breme mestnemu prebivalstvu.³⁶⁷ Tako tudi prebivalstvo Ljubljane ni bilo izjema pri samooskrbi in samopreskrbi. Vrtovi in njive so se pojavili na mnogih zaplatah zemlje vse do centra mesta, ki so jih obdelovali vsi od šolarjev do vojnih ujetnikov. Ko ni šlo drugače, so ljudje ubrali »rukzak« potovanje na deželo in si tam kupili, zamenjali ali izprosili hrano. »Ali veste, kaj je ‚lov na kruh‘? Mati ali otroci prebredejo svoj okraj tri ure daleč, da bi kupili kruha,«³⁶⁸ je zabeležil neznani poročevalec o prehrambnih razmerah med begunci. A tudi na podeželju so se tekom vojne zaloge manjšale in določeno blago je bilo mogoče dobiti le še na črnem trgu, kjer so bile cene zasoljene. Mestno življenje se je med vojno izkazalo za izredno težko in omejeno, odvisno od pomoči oblasti in lastne iznajdljivosti.³⁶⁹

V iskanju krivcev za pomanjkanje, lakoto in visoke cene živil tekom vojne so nekateri s prstom kazali kar na begunce.³⁷⁰ Že na začetku vsi lokalni prebivalci v zaledju beguncev niso sprejeli pozitivno. Ob prihodu v zaledne kraje so jih ponekod pričakali razni negativni odzivi in čustva, spleteni iz stereotipov, po katerih naj bi begunci kradli, ostalim prebivalcem odžirali delovna mesta in hrano, prenašali bolezni, s svojo prisotnostjo povzročali inflacijo ipd. Strasti so bile v letu 1915 do beguncev precej napete, zato jih je na Kranjskem skušal s pastirskim pismom miriti sam ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič. Vendar je

367 Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*, str. 60–80, 90–106.

368 *Slovenec*, 9. 12. 1916, str. 2, Pisma iz tujine.

369 Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*, str. 187–196.

370 Svolfšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 306. Za primerjavo odnosa do beguncev s Trentinskega, ki je bil ponekod še bolj negativen zaradi italijanščine kot jezika občevanja, gl. Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 201–206.

bilo v teh negativnih odzivih nekaj resnice, ker so bili begunci pripravljani storiti vse za svoje preživetje in preskrbo.³⁷¹ Konec koncev niso imeli ničesar več izgubiti. Nič nenavadnega ni bilo, če je zaradi begunskih napetosti kdaj izbruhnil pretep, kot se je to zgodilo Tereziji Kašca iz Bovca, ki jo je hči neke posestnice zaradi prepira pretepla z metlo in ugriznila.³⁷² Incident je imel za 68-letno Terezijo nesrečen zaključek, saj se je zaradi ugriza njeno zdravje poslabšalo. »Kri v rani se je zastrupila in je položaj uboge begunke postal zelo nevaren. Morala je v Ljubljano v bolnišnico, kjer je osem mesecev trpela grozne bolečine in je 21. [aprila 1917] umrla.«³⁷³ Čeprav je bil to eden redkih incidentov, ki so posledično pripeljali do smrti begunke, to še ne zmanjšuje dejstva, da so bili begunci stigmatizirani zaradi svojega položaja, za katerega niso imeli izbire.

Begunsko življenje v zaledju je bilo polno različnih načinov oziroma strategij preživetja,³⁷⁴ ki so se oblikovale v okviru različnih del in praks, pri katerih so sodelovale tudi celotne družine. Zagotoviti si čim boljši dohodek, s katerim bi shajali tedne, mesece in leta, se je ob vsesplošnem vojnem pomanjkanju in inflaciji izkazal za težko dosegljiv cilj. A za vsakdanjo prehrano je bilo mogoče poskrbeti še na druge načine.

Begunčki

Posebno težka in močno vtisnjena v njihov spomin je bila begunska izkušnja za otroke. Tem je vojna odvzela brezskrbnost otroških let, saj so bili potisnjeni v okolje, kjer so se počutili vse prej kot domače. Iz pripovedovanja Darinke Kravanja je razvidno, koliko truda so vložili starši v to, da bi otroci vsaj del begunskega življenja preživeli bolj brezskrbno, ko jim je njihova mama vsaj za praznike, kot sta božič ali sv. Miklavž, pripravila

371 Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 285. Širok, »Z eno nogo na poti v krtovo deželo«, str. 426. Antoličič, *Maribor in poveljstvo jugozahodne fronte*, str. 276–278.

372 *Slovenec*, 4. 10. 1916, str. 4, Primorske novice.

373 *Slovenec*, 24. 4. 1917, str. 4, Primorske novice.

374 Več o strategijah preživetja med veliko vojno Dudeková Kováčová, *Človek vo vojne*, str. 155–212. Kosi, Med državno zapovedanimi vojnimi napori, str. 128–133.

ali dobila pecivo, sadje in podobno ter jim povedala nekaj pravljič. Otroci so bili izredno veseli, kadar so skozi vas potovale vojaške enote, saj so pri njihovih kuhinjah lahko izprosili milostni obrok mesne juhe.³⁷⁵ Starši in drugi odrasli so si prizadevali, da je bilo za otroke kar najbolje poskrbljeno. Dopis iz enega od begunskih krajev, kjer je v manjšem zavetišču, ki je bilo sicer izredno dobro samoorganizirano, prebivalo 68 slovenskih in hrvaških sirot, dobro oriše vsakdan otroškega življenja in prizadevanja za njihovo brezskrbnost:

»Otroci se ravno igrajo. Zavetišče je lepo urejeno; rad sem verjel deklici iz Bovca, da je rada tukaj. Hrane imajo petkrat na dan. Izprva jih niso mogli nasititi, mi je pravila gospa voditeljica. Otroci so nagibali k skrufulozi; toda sedaj imajo vsega dovolj: hrane, zraka, vsak teden čisto perilo in posteljo v beli, svetli spalnici. Kopajo se vsak teden, vzorno se skrbi za snago teles in zob. Zdravnik pride vsak dan. Otroci imajo doma slovensko in hrvaško šolo, katero vodita omenjeni župnik in neka gdč. iz Gorice. Vsi otroci hodijo vsako jutro k maši in obhajilu. Kakor se vidi, jim ne manjka nič, in zato izginjajo iz njih posledice prestanega gorja. Na otrocih se zopet kaže zdravje kraške burje, in duševne zmožnosti otrok se v tem lepem redu in dobri vzgoji in skrbi razvijajo tako lepo, da je veselje in v priznanje vseh dobrih duš, ki so se zavzele za te slovenske sirote.«³⁷⁶

Šolsko življenje je bilo na »šolski fronti« prežeto z vojno povezanimi dejavnostmi, kot je pokazala že izkušnja iz prvega leta vojne. Mnogi otroci v begunstvu so bili vključeni v šolo v krajih, kjer so bivali. Vključenost v šolski vsakdanjik je dala otroštvu v begunstvu nekaj veselih trenutkov, ki jih Darinka povzema: »Učitelj je seveda poučeval v nemščini in pisali smo v gotici, kar mi še danes prav pride. Posebno veselje nam je napravil, če je besedilo na tabli ilustriral z barvnimi kredami. Če smo bili pridni, nam je včasih za nagrado povedal pravljico.«³⁷⁷ Zaradi vojne je seveda marsikje šolski pouk zastal, zato so učitelji skušali otroke

375 Avsenak, Iz življenjske poti Darinke Kravanja, str. 11.

376 *Slovenec*, 9. 12. 1916, str. 2, Pisma iz tujine.

377 Avsenak, Iz življenjske poti Darinke Kravanja, str. 11.

Porušene hiše v Kalu

Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB031/08468

vključevati v razne zbiralne akcije, da bi jih v tem času vsaj nekako zaposlili in jih patriotično navdihnili. V tednu Rdečega križa so otroci v Kranjski Gori prodajali razne patriotične znake in cvetje. »Mladina se je z največjim veseljem poprijela patriotičnega dela,«³⁷⁸ je zapisano v kroniki za šolsko leto 1915/16. Na žalost ni razvidno, koliko otrok bovških beguncev je takrat obiskovalo šolo.³⁷⁹ A vsem družinam otrok ni uspelo vključiti v

378 SI ZAL JES/0060, t. e. 1, knjiga Kronika od 1911 do 1928, str. 26.

379 Vse kaže, da zgornje gorenjske osnovne šole niso izdajale (ali se niso ohranila) letnih izvestij (poročil) s seznami učencev, ki so obiskovali šolo v posameznem šolskem letu, kot so jih nekatere gimnazije in liceji. Kot primer: pregled ohranjenih izvestij pokaže, da je srednje šole obiskovalo le nekaj otrok iz Bovca. V šolskem letu 1915/16 sta obiskovala Dušan Straussgitl tretji razred I. državne gimnazije v Ljubljani in Stanko Mlekuž peti razred II. državne gimnazije v Ljubljani, v šolskem letu 1916/17 je Ivanka Golja obiskovala drugi razred mestnega deklškega liceja v Ljubljani. Prim. *Izvestje c. kr. II. državne gimnazije*, str. 66. *Jaresbericht des k. k. Staatsgymnasiums*, str. 50. *X. izvestje Mestnega deklškega liceja*, str. 26.

lokalne šole, zato so jim njihovi starši skušali nekaj osnovne izobrazbe zagotoviti sami. Na pomoč je, kakor je le mogel, priskočil bovški dekan Vidmar in v časopisju prosil za knjige, ki bi jih podarili dvema begunskima družinama, katerih otroci niso mogli obiskovati šole. Uredništvo časopisa je zato pozvalo šole v okolici Šentvida, da posodijo knjige iz lastnih knjižnic.³⁸⁰ V kolikšni meri je bila prošnja uspešna, je težko reči, ker dekan Vidmar ni podal javne zahvale v časopisju ali ponovne prošnje za knjige.

Izostanek rednega pouka je otrokom ponujal precej več prostega časa, ki so ga predvsem v večjih krajih porabili za igro in razne avanture, saj so starejši otroci raje kot na delo odšli na potep. Tako ni bilo nič nenavadnega, če so zahajali v razne lokale, kadili tobak, obiskovali celo bordele, kinematografe ... Kjer je bil slab nadzor, so nastajale tudi manjše skupine razbojnikov in tatičev, zato so si oblasti na vse pretege prizadevale preprečevati in tudi kaznovati vsakršno kratkočasenje mladine.³⁸¹

Na obisk v domače kraje

Potovanje po vojaškem zaledju in v neposredno zaledje frontne linije za civilne osebe ni bilo tako nemogoče, kot bi lahko sklepali na podlagi evakuacije. V času bivanja v begunstvu je vsaj nekaterim uspelo, da so se za kratek čas vrnili na Bovško na obisk k tistim, ki so še živeli v zaledju fronte. Darinka Kravanja se je tako spominjala, da sta z mamo iz Sovč odpotovali na obisk k očetu v Log, ki je delal v tamkajšnji pekarni, in mu nesli nekaj hrane. Grozljivo potovanje skozi rabeljski rudnik in skozi Štoln do Loga ji je zaradi strahu neizbrisno ostalo v spominu.³⁸² Vendar pa je bilo obiskovanje domačih krajev v begunstvu redkost, ki so jo lahko doživeli le nekateri. Znan je tudi obisk dveh domačink, Elizabete Komac in Rozalije Stergulc, ki sta jeseni leta 1916 prišli na Bovško iz Koprivnika na Kočevskem. Njuna pot je potekala čez Belo Peč, kjer sta pridobili potrdila o istovetnosti,

380 *Slovenec*, 26. 2. 1916, str. 5, Primorske novice.

381 Koder, »Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega«, str. 47–48.

382 Avsenak, Iz življenjske poti Darinke Kravanja, str. 11–12.

potem sta nadaljevali pot čez Rabelj in skozi Štoln v Log. Od tam ju je pot vodila po dolini Koritnice, kjer ju je stražar v Klužah spustil v dolino Soče. V bližini vasi Soča ju je ustavil orožnik Jožef Punz, ki je ugotovil, da po frontnem zaledju potujeta s papirji, ki so veljali le na Kranjskem, ter ju zato pridržal do razjasnitve okoliščin. Orožnik v Klužah namreč ob prehodu ni natančno preveril njunih papirjev, ker ni govoril niti nemško niti slovensko in naj ne bi bil dovolj dobro poučen o delu na straži, zato ju je spustil v neposredno zaledje fronte.³⁸³ Iz tega razloga sta se najbrž obe begunki po dveh dneh čakanja lahko odpravili naprej proti Kranjski Gori in vrnili v Koprivnik. Primer kaže, da potovanje neposredno za fronto ni bilo ravno nemogoče niti za osebe izven ožjega območja fronte. Kot bo razvidno v poglavju o vsakdanjem življenju v še naseljenih krajih Bovškega, so civilisti lahko potovali, le pred potovanjem so morali zaprositi za dovoljenje, kot je razvidno iz štirinajste točke cestnopolicijskega reda 44. domobranske pehotne divizije: »Civilne osebe smejo posamezne kraje zapustiti samo s prepustnicami, ki bodo izdane od krajevnega poveljstva Soča, postajnega poveljstva Baumbachhütte [Trenta], zalednega postajnega poveljstva Kranjska Gora in Spodnji Log.«³⁸⁴ Kljub temu so bila potovanja v domače kraje nekoliko odvisna tudi od sreče in orožnika, ki je dovoljenja izdajal in jih preverjal.

383 ÖSTA, KA, NFA, 26. Gebirgs Brigade (Geb.Brig), Ktn. 2731, mapa »Materiele Exhibiten«, E. Nr. 322.

384 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK.), Ktn. 455, mapa 1915 bis 1917. Etappenstations-Kmd.–Befehl. Kronau, srajčka 1915, Beilage zu Abfertigung Nr. 121.

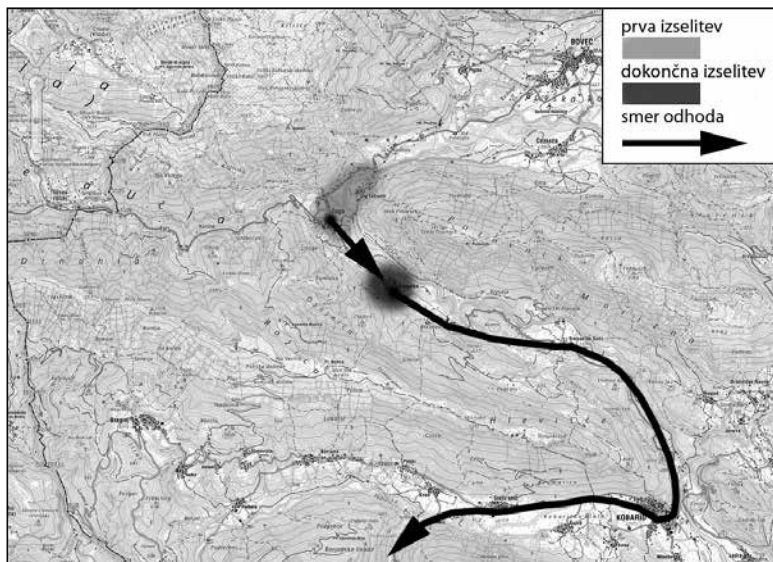
»I PROFUGHI DI PLEZZO«: BEGUNCI V ITALIJI

Véliká vojna je veliki večini bovškega prebivalstva prinesla begunstvo. Vsakdanje življenje se je za številne prebivalce obrnilo na glavo in nova realnost je le-te nastanila po mnogih krajih v zalednih deželah avstrijske polovice monarhije. Vendar ti niso bili edini bovški begunci.³⁸⁵ Begunska izkušnja je zarezala tudi v vsakdanje življenje prebivalcev območja zahodno od ožine pri Boki. Ti begunci so nadaljnja leta vélike vojne preživeli v tuji državi, v državi, ki jim je napovedala vojno. Po ocenah je v italijanskem begunstvu pristalo med 10.000 in 12.000 prebivalcev Avstrijskega primorja, ki so bili evakuirani zaradi nevarnosti bližine fronte.³⁸⁶ Izselitev prebivalstva zaradi neposredne bojne nevarnosti se je zgodila vzdolž celotne frontne linije med Italijo in Avstro-Ogrsko; na območju Trentinskega je v prvih tednih prišlo do evakuacije le nekaterih neposredno izpostavljeni vasi, dodatnim evakuacijam se je vojska na tem delu fronte izogibala vse do avstro-ogrske ofenzive spomladi 1916, ko jih je izvedla množično in prisilno.³⁸⁷ Razliko v poteku evakuacij prebivalstva na soški in tirolski fronti bi prej pripisali predvsem poteku fronte,

385 Podobna slika se kaže tudi na območjih Trentinskega, kjer so v določenih okrajih begunci pristali tako v avstrijskem kot italijanskem begunstvu. Gl. Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 153.

386 Svolfšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 280.

387 Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 150–157.

Območje evakuacije prebivalstva v notranjost Italije
iz okupiranih krajev

Vir: *Geopedia – interaktivni spletni atlas in zemljevid Slovenije*
(oblikovanje avtor)

saj je bila na soški fronti postavljena v večji meri vzdolž rečne doline, ki je bila obdana z naselji, kot prebivalstvu, ki je bilo tam naseljeno. Kobarid kot prvo večje naselje ni bil evakuiran, čeprav je bilo njegovo območje tekom vojne v dosegu avstro-ogrskega topništva,³⁸⁸ ki je povzročalo tako žrtve kot škodo – kot je pisal kobariški dekan Jurij Peternel:³⁸⁹ »7. in 12. aprila kot tudi 3. maja [1916] so avstrijske granate padle na Kobarid. Ena hiša se je porušila in na smrt bolna mati te hiše je bila zasuta v ruševinah. Nekatero hiše so delno poškodovane.«³⁹⁰ Tako kot na avstro-ogrski strani je evakuacija zajela le kraje, ki jih je vojska uvrščala v območje neposredne nevarnosti.

388 O Kobaridu gl. npr. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 272.

389 Jurij Peternel (* 23. 4. 1844, Novaki; † 28. 1. 1918, Kobarid).

390 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 742.

Ukaz avstro-ogrške vojske o evakuaciji Bovškega je zajel le območje bovške kotline, medtem ko so kraji Log Čezsoški, Srpenica in Žaga ostali naseljeni. Lahko bi rekli, da je navidezna črta evakuacije potekala skorajda po črti, ki danes na Bovškem jezikovno deli jedce krompirja od jedcev čomp. Redke so bile družine, ki so z ostalimi bovškimi begunci odšle v zaledne avstrijske dežele. Ostali prebivalci, večinoma ženske z otroki in starejši moški, so na razvoj nadaljnjih vojnih dogodkov čakali v domačih krajih.³⁹¹ Že 24. maja so orožniki iz Bovca poročali, da so na območju Prevale ter na prelazu Učja opazili italijanske vojaške in delavske enote. Telefonska povezava z Žago je bila izgubljena.³⁹² Zaradi tega je sledila strateška poteza in razstrelili so mostove na Žagi, čez Boko ter pri Podklopci, da bi otežili napredovanje italijanskih enot, ki so z naslednjim dnem že prodrle proti Srpenici.³⁹³ S tem pa so tudi preprečili vsako možnost še dodatne evakuacije prebivalcev Srpenice in Žage v zaledje. Do 25. maja popoldne, ko so razstrelili most čez Sočo, je ostala edina možnost bega le skozi Čezsočo iz Loga Čezsoškega. Zatem so ostali Ložani, Srpeničani in Žagarji z drugimi prebivalci Zgornjega Posočja prepuščeni italijanski vojski.

Tako kot na avstro-ogrski strani je tudi na italijanskem ozemlju na določenih področjih, kjer je bilo razglašeno vojno stanje, ter na področjih, ki so bila okupirana, najvišja politična in upravna oblast pripadla Vrhovnemu poveljstvu italijanske vojske. A okupiranih ozemelj vrhovno poveljstvo ni dojemalo kot takih, temveč kot od nasprotnika odrešena nacionalna ozemlja, za katera je moralo vzpostaviti organizirano javno službo, ki bo skrbela za začasno in prehodno upravo. Slednje je zato za okupirana območja ustanovilo Generalni sekretariat za civilne zadeve (*Segretariato Generale per gli Affari Civili*) v Vidmu (Udine), ki je bil osrednji politično-upravni ter posvetovalni organ. Skrbel je za izvajanje ukazov poveljstva na civilnem področju. Znotraj sekretariata je

391 Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 10–11.

392 ÖSTA, KA, NFA, 92. I.D., Ktn. 3873, Op. Nr. 5/22.

393 ÖSTA, KA, NFA, 92. I.D., Ktn. 3873, Op. Nr. 6/26.

delovala služba za begunce, internirance in evakuirance z nalogo odstranitve vseh, ki bi motili vojsko pri njenem delovanju, kar je pomenilo predvsem tamkajšnje prebivalstvo.³⁹⁴ Tako kot načrt avstro-ogrške vojske je bil v teoriji dodelan tudi italijanski načrt za evakuacijo. Prebivalstvo bi moralo biti vnaprej obveščeno o tem, da bi imelo čas pripraviti prtljago in urediti premoženje. Morebitne bolne prebivalce bi prepeljali v bližnje bolnišnice, medtem ko bi ostale prebivalce, združene po družinah, odpeljali na vmesne razdeljevalne postaje. V italijanskem načrtu so predvideli dve destinaciji za begunce, prvo na severozahodu Italije za evakuirance ter drugo v središču in na jugu Italije za internirance. Vendar poenotene smernice za izvajanje evakuacij in internacij niso bile izdane do pomladi 1916. V praksi se je izkazalo, da je bilo vse skupaj daleč od teoretičnih načrtov. Kot na avstro-ogrski strani tudi italijanska vojska ni oddala predhodnega obvestila in je evakuacijo izvedla na hitro. Vojaške oblasti pri izvedbi evakuacije niso bile konsistentne. Na razdelilnih postajah so begunci čakali več tednov, da so jih razdelili v kategorije (begunci, sumljivi ...). Poleg tega je prihajalo do zmešnjav pri razvrstitvah med begunce ali sumljive osebe in so bili posledično begunci poslani na jug, sumljive osebe pa na severozahod.³⁹⁵ Vse to se jasno kaže tudi primeru beguncev z Bovškega.

Okupacija prepuščenih območij zahodno od Soče, ki se je je italijanska vojska lotila s previdnostjo, je v začetnih mesecih v vsakdanje življenje prebivalstva vnesla še dodatno izkušnjo velike vojne, ki je najbolj odražala njeno totalnost. Že leta 1914, v prvih mesecih vojne, je nemška vojska na okupiranem območju Belgije ali avstro-ogrška vojska na ozemlju Srbije in na vzhodni fronti bojevanje prenesla še na do tedaj nepoznano področje. Svoje nezaupanje in sumničenja proti nasprotniku so vojaška poveljstva in vojaške enote s svojim izvajanjem začele prenašati na civilno prebivalstvo ter nad njim zaradi suma

394 Svolfšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 11. Svolfšak, *Soča, sveta reka*, str. 40–45. Več o internacijah med veliko vojno gl. Proctor, *Civilians in a World at War*, str. 206–219.

395 Svolfšak et al., *Tolminsko mostišče II*, str. 21. Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 173–174.

vohunjenja ali domnevnega odpora sistematično izvajati nasilje, ki je povzročilo preštevilne civilne žrtve.³⁹⁶ Vohunska paranoja (tudi špijonska psihoza), ki je v prvem letu vojne zajela vsa vojna območja, je z vstopom Italije v vojno zajela tudi okupirano Posočje. Italijanska vojska, ki je imela namen odrešiti italijanska ozemlja, je že ob prehodu državne meje nepričakovano naletela na prebivalstvo, ki ni govorilo italijanskega jezika, kot je Benito Mussolini³⁹⁷ zabeležil v svojem dnevniku po neuspešnem pogovoru z malim Stankom Robančičem iz Robiča: »Resnično slovensko ime.«³⁹⁸ Poleg tega v prvih tednih italijanska vojska ni izvajala politike, kot so si jo zamislili. Prebivalstvo bi moralo biti obveščeno o novih upravnih razmerah z razglasi, ki so jim obljubljali vsaj enako življenje kot pod avstrijsko oblastjo. Njihovo naklonjenost so želeli pridobiti s preskrbo s kruhom, ki zaradi logističnih težav vojske ni uspela. Življenjske razmere so se za prebivalstvo okupiranega ozemlja celo poslabšale in do italijanske vojske se je kazal negativen odnos.³⁹⁹ To je botrovalo temu, da je italijanska vojska med civilnim prebivalstvom udarila z eksemplarično strogostjo in v duhu vohunske paranoje pričela z aretacijami in streljanjem civilistov.⁴⁰⁰ O tragičnem dogodku na Kobariškem so na Slovenskem izvedeli v septembru:

»Dne 4. junija so zasedle italijanske čete naš domači kraj. Dopolodne so preiskali vse hiše. Popoldne okoli tretje ure se je začelo izven kraja brzo streljanje. Nato so Italijani pozvali iz vseh hiš vse odraščene moške in zbrali so nas na enem kraju, skupaj 66 iz Smasti in Kamnega. Potem so nas peljali v Kobarid. **Kakih pet minut pota od Smasti je bil ustreljeni z naše srede brez vsakega povoda Ivan Ručna.** Druge so odpeljali dalje v Idrsko. Pred tem krajem

396 Traverso, *Fire and Blood*, str. 101–103. Levene, *Deadly Geopolitics*, str. 38–39. Leidinger, *Systematization of Hatred*, str. 126–127. Proctor, *Civilians in a World at War*, str. 124–129.

397 Benito Mussolini (* 29. 7. 1883, Predappio; † 28. 4. 1945, Milano), italijanski novinar, politik, fašistični diktator.

398 Mussolini, *My Diary 1915–17*, str. 9. Marušič, *Italijanska okupacija Posočja*, str. 232. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 264–265.

399 Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 46–47. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 266–267.

400 Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 11. Marušič, *Italijanska okupacija Posočja*, str. 233.

smo bili na ukaz višjega oficirja postavljeni v vrsto in vse so nas preiskali: **Potem so vsakega desetega kratkomalo ustrelili.**⁴⁰¹

Decimacija v Idrskem velja za prvo množično usmrtitev civilistov med italijansko vojaško okupacijo, že pred tem je bil v zmedi italijanskega streljanja smrtno zadet Matija Fon iz Ladre, sledilo pa je še kar nekaj primerov.⁴⁰² Italijanska vojaška smrtna kosa je kosila tudi med prebivalci na okupiranem ozemlju na Bovškem. Nekaj dni za decimacijo v Idrskem, 11. junija, sta bila s strani italijanske vojske v Kobaridu ustreljena Ivan Kutin in Franc Rot z Žage, a vzrok za njuno ustrelitev ni znan.⁴⁰³

Nezaupanje do italijanske vojske se je s takimi dejanji še povečalo. V svoji paranoji pred avstro-ogrsкими vohuni na okupiranem ozemlju je italijanska vojska v začetnih mesecih aretirala in internirala večje število oseb. Internacije so bile najbolj množične prav na območju soške in julijsko-karnijske fronte. Med aretiranimi so bili povečini duhovniki in občinski predstavniki ter na koncu vsi moški od osemnajstega do 50. leta.⁴⁰⁴ V sklopu teh vojaških ukrepov je aretacija doletela tudi srpeniškega kurata Alojzija Filipiča,⁴⁰⁵ ki si je po mnenju italijanske vojske aretacijo prislužil, ker je domačinke opozarjal, naj ne nasedajo »ljubezenskim« obljubam italijanskih vojakov.⁴⁰⁶ Aretacijo kurata Filipiča, ki so ga zatem vklenjenega na vozu odpeljali v Ažlo (Azzida), je mogoče razumeti kot postopanje proti osebam, ki imajo določen vpliv na prebivalce in delujejo proti vzpostavitvi okupacijske uprave – »ljubezenske« obljube so morebiti le obljube tamkajšnjega vojaškega poveljnika o preskrbi s hrano in o tem, da življenje ne bo nič slabše kot pod avstrijsko oblastjo, za kar si je italijanska oblast prizadevala že od začetka.

401 *Slovenski narod*, 27. 9. 1915, str. 1, Italijanske grozovitosti na Kobarškem. Gl. tudi Lovrenčič, *Smrt šestih*.

402 Gl. Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 151–154. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 268–270.

403 Galič in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 424.

404 Marušič, Italijanska okupacija Posočja, str. 233–234. Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 161–166. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 270. Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 177.

405 Alojzij Filipič (* 31. 5. 1888, Ravnica pri Grgarju; † 29. 12. 1963, Šempeter pri Gorici), čezsoški vikar, srpeniški kurat, po veliki vojni deloval v Grgarju, Črničah in Batujah.

406 Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 9. Rejec, *Zgodbe slovenskih posoških duhovnikov*, str. 116.

Navkljub vsem obljubam je nasilno delovanje italijanske vojske tudi na Bovškem zaznamovalo prve tedne okupiranega življenja, ki v bližini frontne linije ni obljubljalo mirnega poteka. Začetnim tednom hitrih streljanj civilistov, aretacij in internacij je sledila še evakuacija vsega prebivalstva v italijansko zaledje.

»Al sud ed ad ovest«: Begunski kraji

V začetnem obdobju okupacije se je del prebivalstva Srpenice in Žage umaknil iz vasi v planine in okoliške hleve, po vsej verjetnosti iz strahu pred prihajajočo italijansko vojsko, saj so z uničenjem mostov proti Bovcu ostali v brezizhodni situaciji. Že do konca maja so morali vsi prebivalci Loga Čezsoškega in Žage oditi v sosednjo Srpenico, ker naj bi bili vasi v nevarnosti zaradi artilerijskega obstreljevanja. Podobno kot je veljalo za Bovčane, so se tudi prebivalci Loga Čezsoškega lahko vračali v vas, da so opravljali razna kmetijska opravila.⁴⁰⁷ Ni povsem jasno, koliko časa so bili ljudje še nastanjeni na Srpenici, preden so jih poslali v begunstvo v notranjost Italije, saj se podatki o odhodu raztezajo od začetka junija do začetka avgusta 1915.⁴⁰⁸ Kljub temu so nekaj časa zagotovo še ostali doma, saj je nekatere moške italijanska vojska porabila za nošnjo hrane na Polovnik, gorski greben vzdolž bovške kotline, kjer je italijanska vojska gradila svoje položaje. Italijansko je znalo govoriti le nekaj žensk, ki so nekoč delale v Trstu in so bile vez med vojsko in civilisti, obenem pa izpostavljene »ljubezenskim« obljubam. Evakuacija prebivalcev Loga, Žage in Srpenice je morala slediti aretaciji kurata Filipiča, ki je bil v Ažlo pripeljan vklenjen na vozu hkrati s prebivalci.⁴⁰⁹ Njihovo pot skozi Špeter Slovenov (San Pietro al Natisone) je zabeležil tamkajšnji župnik:

»Ti ubogi ljudje so morali zapustiti svoje hiše, ne da bi jih prej obvestili. Niso mogli vzeti s seboj ne pohištva in ne obleke. Izgubili

407 Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 9.

408 Prim. Svolfšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 36. Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 9. Krivec, *Srpenica skozi čas*, str. 42.

409 Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 9–10.

so vse, a hiše so jim opustošili. Prispeli so do Špetra na vojaških vozovih tudi begunci iz Trnovega in Srpenice s svojimi duhovniki, ne da bi vzeli kaj s seboj razen živali in zdaj potujejo v Ligu-rijo. Obupno jih je bilo gledati!«⁴¹⁰

Ob odhodu so prebivalci za seboj pustili tako hrano kot vse imetje razen nekaj malenkosti, ki so jih lahko peljali s seboj. Ži-vino so sicer vzeli s seboj na pot, vendar so jo kasneje v Ažli pro-dali po vsaki ceni, ker je niso mogli peljati s seboj v notranjost Italije. Vse domače premoženje po hišah in drugih stavbah je skupaj s samimi stavbami ostalo na razpolago italijanskim voja-škim enotam. Še pred odhodom so po senikih in kletah zakopali svoje imetje, da bi jih pričakalo do vrnitve, vendar je bila večina imetja med vojno izropanega.⁴¹¹ Kljub bližini fronte je ostala vsaj Srpenica v prvem letu dokaj nepoškodovana.⁴¹²

V Ažli je bila za begunce z Bovškega vmesna postaja, kjer so morali čakati na nadaljnje potovanje v notranjost Italije. Šlo je za zdravstveni ukrep italijanske vojske, da bi preprečila okužbo svojih enot z nalezljivimi boleznimi, ki naj bi jih imela avstro-ogrška vojska in se prenašajo z begunci. Tu lahko vidimo podobne stereotipe o beguncih, kot so se pojavljali na avstro-ogrski strani, zato so imele vse vmesne begunske postaje po-leg poveljnika še zdravnika, kasneje pa so zraven tega delovale tudi posebne preventivne komisije. Za posoške begunce sta bili glavni vmesni postaji Palmanova in Videm (Udine), ki sta kmalu postali z begunci prenasičeni do te mere, da je pričelo zmanj-kovati hrane in vode. Zdravstveno stanje se je zato hitro pos-labšalo in prihajalo je do izbruhov kolere in griže. Bolezni so skušali zamejiti z začasno namestitvijo beguncev v Palmanovi in San Giovanniju al Natisone pri Vidmu, kjer so begunce dali na opazovanje in jih cepili pred nadaljnjo potjo v notranjost Ita-lije. Vse skupaj naj bi trajalo do šest dni oziroma do takrat, ko

410 Cit. po Rejec, Zgodbe slovenskih posoških duhovnikov, str. 116.

411 Stres, Usoda prebivalstva na Bovškem, str. 9.

412 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 739.

Srpeniški kurat Alojzij Filipič

Vir: SI AS 1829, t. e. 67, p. e. 959

bi prometne razmere in nastanitvene možnosti omogočile transport.⁴¹³ Bovški begunci so tako v Ažli na prevoz namesto predvidenih šest dni čakali kar šest tednov. Bivanjske razmere so bile slabe, saj so morali prenočevati v šotorih, kjer so si postlali z nekaj slame in kjer je na jesen postalo nevzdržno mrzlo. Mogoče si je predstavljati, kako je bilo v takšnih šotorih ob deževnih dneh. Hrano so prejeli dvakrat dnevno, enkrat topel obrok, drugič

⁴¹³ Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 13–14.

kruh. V začetku oktobra so del beguncev skupaj z duhovnikom Filipičem naložili na vagona in poslali naprej v Italijo.⁴¹⁴

Krajev, kamor so poslali bovške in tudi kobariške begunce, je bilo v Italiji veliko. Bili so razseljeni po vsej Italiji, po deželah Piemont in Ligurija na severu ter po provincah Ascoli Piceno, Avellino in Caserta na jugu. Kot je videti, so bovške begunce zadržali na severozahodu v krajih Piemonta in Ligurije. Srpeničani so bili tako nameščeni v krajih Albisola Superiore, Crescentino, Diano Marina, Domodossola, Vercelli in Saluzzo. Žagarji so bili nastanjeni v Albisoli Pace ter v bližini Genove, Ložani pa v Crescentinu in Domodossoli. Nekateri bovški begunci so bili še v Savoni in Albengi blizu Genove ter v Caserti in Noli pri Neaplju.⁴¹⁵ Potek celotne begunske izkušnje je na kratko v pismu povzela Zora Braz s Srpenice, ki je pristala v Saluzzu:

»Od tu [s Srpenice] ni bilo več izhoda in tako smo doma med tujci [tj. italijanskimi vojaki] prebivali dva meseca in pol. Potem smo se podali v bližino Čedada in smo bivali tam v platnenih šotorih 6 tednov. Ptice nam znane, (aeroplani), so nas vedno pozdravljale in se potem vračale proti Gorici. Pozneje smo odpotovali v mesto Vercelli, potem v Crescentino, zdaj pa smo tukaj v kraju Saluzzo. Ne morem Vam popisati veselja, ki ga občutimo, ko prejmemo kakšno poročilo od svojih iz domovine.«⁴¹⁶

Vsakdanje življenje v italijanskem begunstvu

O vsakdanjem življenju bovških beguncev v Italiji je v primerjavi z begunci v Avstro-Ogrski ohranjenih malo virov, kar je nedvomno posledica tega, da je v italijanskem begunstvu pristalo dosti manjše število prebivalcev Bovškega kot v avstro-ogrskem, zato je mogoče določene vidike vsakdanjika le grobo orisati.

414 Stres, Usoda prebivalstva na Bovškem, str. 9–10. Svolfšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 40. Krivec, *Srpenica skozi čas*, str. 43.

415 Stres, Usoda prebivalstva na Bovškem, str. 10–11. Svolfšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 40–41.

416 *Edinost*, 20. 8. 1917, str. 2, Domače vesti.

Begunci so v Italiji živeli dosti bolje kot tisti na avstro-ogrski strani, saj so bili nastanjeni v hišah in samostanih, kjer so jih tamkajšnji prebivalci dobro sprejeli. Ko so se begunci nastanili v končnih krajih, kjer so živeli v času begunstva, se je pomanjkanje, ki jih je spremljalo med potjo, končalo in hrane so imeli vedno dovolj. Prav tako so si vse obroke pripravljali sami, le nekaj težav so jim predstavljala nova živila in prehrana – oljčno olje je bilo novost v prehrani. Za preživljanje so dobili finančno podporo ter bone za živila. Za kuhinjske potrebščine in oblačila so poskrbele občine, kjer so bili nastanjeni. Tudi za delo je bilo poskrbljeno, saj so bili begunci zaposleni na različnih delovnih mestih. V okolici Piemonta so delali v tovarni vojne opreme, na jugu so bili zaposleni na poljih in vinogradih ter v gozdovih. V begunstvu je bilo poskrbljeno tudi za šolanje in za versko oskrbo, vendar nekatere družine otrok niso dale v šole zaradi nasprotovanja italijanskemu učnemu jeziku. Kljub temu je delno šolo z veroukom izvajala duhovščina. Srpeniški kurat Filipič je tako v Savoni poučeval verouk med srpeniški begunci, prav tako je opravljal duhovniško službo med ostalimi begunci na severu Italije, kar je bilo zanj precej naporno.⁴¹⁷ Tako naj bi iz Diana Marine pisal gradiškemu dekanu Karlu Štakulu (Staculu),⁴¹⁸ predstavniku duhovnikov goriške nadškofije v internaciji: »Tu v Dianu pomagam 1.400 beguncem. Vsak teden obiščem 200 beguncev v Lusignanu; zaprosil sem, da bi obiskal svojih 200 vernikov v Savoni. Vedno več dela imam, potreboval bi pomoč.«⁴¹⁹ Kurat Filipič je bil med svojo službo večkrat premeščen po krajih v Liguriji, domnevno zaradi raznih nesporazumov. Novembra 1916 je našel mirno okolje za delo v Albisoli Superiore, dokler ga niso decembra 1917 premestili v Lusignano.⁴²⁰ Tako kot vsi duhovniki v italijanskem begunstvu je vse do začetka leta 1917

417 Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 10–11. Svolfšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 41–42. Krivec, *Srpenica skozi čas*, str. 43–44. Svolfšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 281.

418 Karlo Štakul (it. Carlo Stacul; * 1864, Medea; † 1948), dekan v Gradišču ob Soči (Gradisca d'Isonzo).

419 Cit. po Klavora, *Plavi križ*, str. 79.

420 Svolfšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 40. Rejec, *Zgodbe slovenskih posoških duhovnikov*, str. 116.

za svoje delo prejemal plačo s strani avstrijskega ministrstva za bogočastje in pouk, ki jo je nakazovalo s pomočjo Vatikana, zatem naj bi za izplačila skrbela italijanska oblast. Podpore so bile skromne in niso zadostovale za dostojno preživljanje, zato so se duhovniki pritoževali pri svojem predstavniku.⁴²¹ Že iz Filipičevega primera je razvidno, da je obseg dela, ki so ga vsakodnevno opravili duhovniki, močno presegal delo v pristojnih duhovnijah, medtem ko so finančno ostali na istem.

Življenje v tujejezičnem okolju ni bilo preprosto, vendar so se, kot se je spominjal Alojz Melihen s Srpenice, v begunstvu hitro naučili govoriti »piemontsko«, kar je omogočalo ljudem predvsem sklepanje novih družbenih vezi. Otroci iz dveh različnih okolij so navkljub začetnim nesporazumom in tudi pretepom na koncu ob igri postali prijatelji.⁴²² Otroci so radi »pohajali po laških umazanih ulicah«⁴²³ in šolskega pouka sploh niso pogrešali, čeprav so jih k učenju na eni strani skušali pritegniti domači duhovniki, na drugi strani pa italijanska oblast, ki je želela izšolati mlade italijanske državljane.⁴²⁴

Odhod zahodnega dela Bovškega v begunstvo v Italijo je pomenil dosti večjo prekinitev stikov med družinami in prijatelji, kot se je to zgodilo na avstro-ogrski strani. Bovški dekan Vidmar je tako že v avgustu 1915 pisal nadškofu Sedeju: »Cela srpeniška kuracija je bila zajeta od Italijanov koj po napovedi vojske t. j. v noči med 23. in 24. majem. O g. Filipiču se prav nič ne ve – najbrž je kod v srednji ali južni Italiji.«⁴²⁵ Tudi Filipičevo sestro Marijo je zanimalo, kje se nahaja njen brat, in je za njim poizvedovala v časopisju. Tudi mnogi drugi z Bovškega in okolice, ki so izgubili stike z begunci v Italiji, so svoje poizvedbe poslali v časopisje, če bi kdo o njihovih svojcih imel kakšne novice – naključje je hotelo, da je bil Andrej Žagar, ki je konec leta 1915 poizvedoval za svojo ženo Marijo z Žage, ravno tedaj

421 Slamič, *Posledice izbruha vojne*, str. 71–72.

422 Krivec, *Srpenica skozi čas*, str. 44.

423 Zorzut, Božič v prognanstvu, str. 210.

424 Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 281.

425 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/2, pismo št. 452.

kot vojak avstro-ogrške vojske na frontnih položajih v gorah nad Lepeno, od koder je skorajda lahko videl izpraznjeno domačo vas.⁴²⁶ Edina vez z begunci v Italiji je do konca vojne leta 1918 postala pisemska korespondenca s pomočjo Rdečega križa, saj je bilo posredovanje pošte po tretji osebi iz nevtralne države prepovedano. Kurat Filipič je že avgusta 1915 iz Ažle pisal znanki na Brezje, ki je pismo preposlala pravemu naslovniku v Gradec in so ga zatem za vse, ki so ga iskali, objavili v časopisju. Zapisal je le, da bodo z ostalimi kmalu poslani dalje v Italijo, zato naj svojem sporočijo, »da sem živ in zdrav in kje se nahajam, da ne bodo zame preveč skrbeli. [...] Ne morete si misliti, kako srčno pozdravljam vse[,] in prosim Vas, da ta pozdrav izročite vsem mojim tamkajšnjim znancem in prijateljem in ostajam vsem skupaj bolj ko kdaj udani Filipič.«⁴²⁷ Videti je, da so vsaj nekateri uspeli pridobiti več informacij o sovaščanih v begunstvu kot drugi in so jih bili pripravljene tudi deliti z ostalimi. Franc Rot je konec leta 1915 v časopisju obvestil vse, ki jih zanima, kaj se je zgodilo z njihovimi domačimi z Žage, naj mu pišejo.⁴²⁸ Korespondenca med enim in drugimi begunci s pomočjo nevtralne Švice je imela svoje omejitve, saj so najverjetneje mnoga pisma obstala na cenzuri, če vsebina ni bila primerna – kot je tarnala goriška begunka v pismu nadškofu Sedeju: »To pismo je tretje, ki od njega dobim, pisal jih je pa mnogo. Jaz sem mu jih pisala 14 in ni do zdaj 1 dobil!«⁴²⁹ Pisemska korespondenca s pomočjo tretjih držav je vse do konca velike vojne ostala edina, čeprav z obeh strani nadzorovana vez med bovškimi begunci v Italiji in v Avstro-Ogrski.

O življenju v daljnem begunstvu po Italiji je mogoče sklepati, da ga je prežemalo močno domotožje in upanje na čimprejšnjo vrnitev v ljube domače kraje. Žagarski in srpeniški učitelj Ivan Trebše, ki je proti koncu leta 1917 sprašujoč in upajoč pisal iz begunstva v »deželi citron in pomaranč« Novari, je v

426 Komac, »Hudič vzemi vojske in politiko!«, str. 220.

427 *Slovenec*, 5. 10. 1915, str. 5, Primorske novice.

428 *Slovenec*, 30. 12. 1915, str. 5, Primorske novice.

429 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel neurejenih pisem, pismo št. 565.

pismu izrazil svoje skomine po domačih tleh: »Junaka Krn in Bombanc, ki sta spremenjena v ognjenika, ali vaju bom videl še kedaj? In bistra Soča, ki se peniš jeze in od žalosti točiš krvave solze, kedaj bodem zopet zrl v tvoje bodre valove? Pridi vendar že toliko zaželjeni čas!«⁴³⁰

»Comune di Saga e Serpenizza«: Občinska urada

Z italijansko okupacijo sta s poslovanjem končala tamkajšnja občinska urada, ki sta bila pomemben del vsakdanjega življenja prebivalcev. Tu so si lahko pridobili razno dokumentacijo, vložili prošnje za finančno podporo ali vojaške preskrbnine. Vse občine v tolminskem okrajnem glavarstvu so tik pred začetkom vojne z Italijo dobile navodila, kako naj ravnaajo v primeru okupacije:

»Občinske uprave in vsi njeni organi, prečastita duhovščina, javne korporacije, društva, i.t.d. in sploh vsi učitelji, ki ne pripadajo neposredno državnii upravi, naj vzamejo na znanje sovražno okupacijo (prihod sovražnikove sile) kot nasilno dejanje, ki so jo omogočile prehodne razmere, naj se ne stavijo na kakršni koli način v bran z orožjem in naj tega tudi ne organizirajo. V kolikor sovražnik ne zažuga s silo, naj omenjeni avtonomni organi in sploh vse prebivalstvo prav ničesar ne počne. Dejanja sovražniku v prid, kamor spada tudi dovajanje živeža in drugih potrebščin, opravljanje del i.t.d., se smejo opraviti samo, če sovražnik naravnost zahteva [ali] v to prisili.«⁴³¹

Kljub temu je imela italijanska vojska svoja navodila, po katerih so nameravali prevzeti vse pomembne funkcije v zasedenih krajih. Po navodilih Vrhovnega poveljstva italijanske vojske naj bi bil v trenutku zasedbe občine za vodenje uradov pooblaščen primeren častnik, ki bi moral poskrbeti za varnost

430 *Učiteljski tovariš*, 16. 11. 1917, str. 4, Splošni vestnik.

431 Cit. po Rejc, »*V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta*«, str. 64.

tamkajšnjih oseb in lastnine. Tak ukrep bi veljal, dokler vrhovno poveljstvo ne bi podalo nadaljnjega ukrepa. Pri vodenju so pooblaščenemu častniku lahko pomagali zaupanja vredni župani ali druge zanesljive osebe v občini. Prav tako je v okviru začasne častnikove uprave moral delovati matični urad, ki naj bi ga vodil duhovnik.⁴³² A glede na izkušnje v prvih tednih vojne se lahko sprašujemo, v kolikšni meri je v praksi takšna okupacijska uprava res delovala, saj so se večje organizacijske spremembe tudi na občinski ravni začele že po dobrem mesecu dni.

Vrhovno poveljstvo italijanske vojske je z uredbo 25. junija 1915 določilo organizacijo lokalnih uprav, nad katerimi je bdel Generalni sekretariat v Vidmu. Vsi civilni odbori so bili s to uredbo razpuščeni in potem na novo organizirani, saj posebne vojne okoliščine niso dopuščale takšne organizacije, kot je bila pod avstrijsko oblastjo. V tem oziru je bil najprej oblikovan Civilni komisarjat za politični okraj Tolmin, znotraj katerega so bile uvrščene vse zasedene občine Okrajnega glavarstva Tolmin in katerega civilnega komisarja je določil generalni sekretar. Slednji je nato tudi določal nove župane, ki so morali biti politično primerni za službo. Župani so potem zaradi nujnih razlogov (na primer evakuacije) morali predati svoje posle civilnemu komisarju.⁴³³ Tako sta bili občinski upravi Srpenice in Žage po 25. juniju razpuščeni in bi ju morali zatem obnoviti, a ker je sledila evakuacija prebivalstva v notranjost Italije, so namesto župana določili vojaškega komisarja, ki je prevzel občinske posle za skupino občin Zgornjega Posočja. Ta nadomestna vojaška uprava je potem ostala do oktobra 1917, ko se je vojska iz zasedenega območja umaknila,⁴³⁴ kar je botrovalo tudi temu, da sta občinska arhiva za Srpenico in Žago popolnoma prazna za obdobje 1915–1917. Je pa razvidno iz enega od najdenih dokumentov, da je civilni komisar za omenjeni občini ob umiku v Italijo s seboj odnesel tudi vse denarno imetje. V blagajni srpeniške občine je

432 Svolfšak, *Soča, sveta reka*, str. 46–47.

433 Prav tam, str. 49–58.

434 Prav tam, str. 128–130.

bilo kar 74.800 lir, v žagarski pa le 4.300 lir. Z občinskim denarjem je civilni komisar upravljal v času vojne, nekaj pa ga je namenil tudi za italijanska vojna posojila, saj je imela srpeniška občina tedaj za 660 lir certifikatov za obresti od posojila. Poleg tega je civilni komisar konec septembra 1917 v državni zakladnici v Vidmu (Udine) zakupil s srpeniškim denarjem še za 30.000 lir državnih obveznic.⁴³⁵ Sicer ni razvidno, iz katerih virov je ves ta denar prihajal, vendar bi bilo mogoče sklepati, da gre za različne finančne prilive s strani vojaških enot (podobno kot se je to dogajalo v občinah na drugi strani fronte), kot so plačila za izkoriščanje naravnih bogastev ali prihodki od vojaških enot, ki so po prihodu s fronte počivale na Žagi in Srpenici.⁴³⁶

* * *

Vsakdanje življenje krajev za frontno linijo se je začelo spreminjati z oktobrom 1917 po nemško-avstro-ogrski ofenzivi, ki je vojno območje potisnila v italijansko zaledje. Civilno prebivalstvo je v zgodovino zahodnega dela Bovškega začelo ponovno vstopati z letom 1918, ko je bilo konec vojaških operacij in so se begunci iz avstro-ogrške strani vračali v domače kraje.

435 SI PANG/0002, t. e. 1, p. e. 12, srajčka »Idrsko, Kred, Libušnje«, prepis poročila por. Umberta Petraganija, 29. oktober 1917.

436 O tem v svojem dnevniku piše tudi Benito Mussolini, ki se je v prvem letu vojne kot vojak 11. berasljskega polka boril na območju Bovškega, gl. Mussolini, *My Diary 1915–17*, str. 68, 84.

**VSAKDANJE
ŽIVLJENJE
V NEPOSREDNEM
ZALEDJU FRONTE**

*Zdaj v sovražnih krogle toči
vsi stoje ... Sovrag v premoči
njim nasproti ... grozen boj ...
Mati pa tam v tihi koči
prosi od Boga pomoči:
»Bože, varuj zaklad moj ...⁴³⁷*

Konflikt vélike vojne, ki je konec maja 1915 zajel obmejno območje med Italijo in Avstro-Ogrsko, je v nekaj tednih prebivalstvo umestil v novo realnost. Nevarna območja prihajajočih spopadov so bila hitro evakuirana, prebivalstvo pa poslano v begunstvo v zaledne kraje obeh vojskujočih se držav. V neposrednem zaledju frontne linije so še vedno ostajali naseljeni kraji, ki so sicer ostali odrezani od svojih nekdanjih upravnih centrov. V Zgornjem Posočju je takšna realnost nastala tako na Tolminskem kot na Bovškem, medtem ko je bilo Kobariško povsem upravno odrezano od tolminskega okrajnega glavarstva.⁴³⁸ Enako je bilo tudi z nekaterimi kraji na Goriškem ali na Trentinskem, ki jih je vojna postavila na obe strani fronte.⁴³⁹ Na Bovškem so v zaledju avstro-ogrske obrambne linije ostale tri vasi, katerih prebivalstvo je bilo zaradi bližine fronte soočeno z drugačnim vojnim vsakdanom.

Ob nastopu vojne s Kraljevino Italijo se je po dolinah Koritnice in Soče začel pravi vrvež. Vojaške enote so bile na poti proti načrtani obrambni liniji, medtem ko so bovški begunci potovali neznano kam v notranjost. Poleg bovške kotline je do konca junija evakuacija delno ali v celoti zajela še območja Predela, Lepene in Soče.⁴⁴⁰ Še v začetku avgusta je bilo med izseljenci veliko nejasnosti, kaj se bo zgodilo s preostalimi naseljenimi območji. »Zadnja poročila pravijo, da bodo morali tudi Ložani zapustiti svoj kraj, toda kam pa pojdejo siromaki?« se je spraševal bovški

437 Mlakar, *Dnevnik 1914–1918*, str. 52.

438 Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 272–274.

439 Gl. Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 112–114, 124. Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 95–98.

440 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2246, Op. Nr. 310/9.

dekan Ivan Vidmar.⁴⁴¹ Od septembra 1915 je po ukazu poveljstva 44. domobranske pehotne divizije, ki je tedaj branila fronto na Bovškem, dokončno obveljala popolna izselitev območja zahodno od linije Krnica–Planina Bukovec–Planina nad Sočo–Črni vrh–Predel–Kaluder–Veliki Bogatin.⁴⁴² Znotraj Bovškega so prebivalci delno ostali naseljeni v Logu, Soči, medtem ko je bila Trenta povsem naseljena. Da so ostali ti kraji naseljeni, je bilo nepričakovano, saj so se v javnosti pojavljale govorice, da so bile tudi te vasi evakuirane. Novembra 1915 je *Slovenec* objavil novico, da so v »Soči in Trenti [...] prebivalci še vedno v svojih domovih.«⁴⁴³ Nejasnosti lahko pripišemo predvsem prekinitvi komunikacije z naseljenimi vasi, do katere je prišlo v začetnem obdobju vojne z Italijo.

Kljub vsemu je nevarnost evakuacije preostalih treh vasi vedno obstajala in bi se tako kot dodatna junijska evakuacija Soče in Lepene lahko izvedla v primeru uspešne italijanske ofenzive. Do junijske evakuacije krajev na Bovškem je prišlo zaradi nevarnosti neposrednih zadetkov italijanske artilerije, ki je v občasno segala tudi čez izpraznjena območja. Frontna linija je bila ponekod oddaljena le okoli pet kilometrov zračne linije od naseljenih vasi. V prvih mesecih vojne so bile najbolj nevarne predvsem zažigalne granate, ki sta jih obe strani izstreljevali na izpraznjene kraje. Sredi septembra 1915 so po celodnevem obstreljevanju gorele hiše v Bovcu, Čezsoči in Kalu - Koritnici.⁴⁴⁴ Požari, ki so nastali zaradi artilerijskega obstreljevanja, so iz vasi napravili kupe pogorišč, kjer je stala le še redkokatera hiša. Josip Zornik, ki je z daljnogledom opazoval domačo Čezsočo, je zapisal, »da stoje še cerkev, šola in nekaj zraven stoječih hiš«.⁴⁴⁵ Avstro-ogrsko obstreljevanje zapuščenih vasi z zažigalnimi granatami je bilo konec septembra zabeleženo tudi v italijanskem uradnem poročilu

441 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/2, pismo št. 452.

442 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2250, Op. Nr. 506/21.

443 *Slovenec*, 17. 11. 1915, str. 4, Primorske novice.

444 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2251, Op. Nr. 518/21. *Slovenec*, 24. 9. 1915, str. 1, Italijansko uradno poročilo.

445 *Slovenec*, 26. 1. 1916, str. 2, Pogled na domačo vas.

Cerkev Marije Device na Bovškem polju

Vir: GM, inv. št. GM ZG 15036

ter objavljeno z nekajdnevno zamudo v slovenskem časopisju: »V kotlini Bovca je sovražnik, potem ko je uvidel brezuspešnost svojih naporov, da bi nas pregnal iz zavzetih postojank, metal gorljive bombe na Čezsočo, Dvor in Bovec, ki so skoraj popolnoma zgoreli, kot odgovor je povzročila naša artiljerija velik požar v Koritnici, kjer so bila naznanjena gibanja čet.«⁴⁴⁶ V nekaj tednih bojov na Bovškem so bile izpraznjene vasi deležne skorajšnjega uničenja zaradi požarov in posledic obstreljevanja. Vojna ni izbirala ciljev in sredstev. Morebiti malce pozno je poveljnik general Rohr oktobra 1915 prepovedal uporabo zažigalnih granat za obstreljevanje naselij, ker je menil, da so s tem po nepotrebnem uničevali hiše;⁴⁴⁷ vojno-propagandni oddelek pa ni pozabil spomladi 1916 fotografirati uničenih in požganih hiš v Kalu in Koritnici, ki naj bi dokazovale slabo prakso italijanske vojske.⁴⁴⁸

446 *Edinost*, 24. 9. 1915, str. 1, Poročilo Cadrone.

447 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2255, fasc. 16, mapa »Oktober 1915«, Op. Nr. 629/4.

448 Številne fotografije v: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 - 1918, Inv. Nr. WK1/ALB033/09024-09031; WK1/ALB031/08468-08470; WK1/ALB036/10031.

Eksplodije granat so bile ena izmed glavnih nevarnosti tudi v še naseljenem zaledju fronte.⁴⁴⁹ Sanitetni poveljnik 44. domobranske pehotne divizije je prvega dne po prihodu v Sočo zapisal: »Ob 7^h zjutraj so naše bivališče praznično pozdravili Italijani s 3 težkimi granatami, ki so brez posledic padle v neposredno bližino.«⁴⁵⁰ Poveljstva zalednih postaj so za primere obstreljevanj izdala navodila, da se morajo tako vojaki kot civilisti skriti v pritlične prostore ali hleve. Za posredovanje v primeru požarov, ki bi jih obstreljevanje povzročilo, je bila določena vojaška gasilska enota.⁴⁵¹ Kljub kar pogostim eksplozijam granat v zaledju so bile, podobno kot drugod po zaledju soške fronte, civilne žrtve redke.⁴⁵² Že v prvih tednih vojne naj bi nekje v soški dolini eksplozija granate ranila neko perico, medtem ko naj bi »drugo žensko, stanujočo tam blizu, ki je že dlje časa bolna, zadela kap in je tako od strahu umrla.«⁴⁵³ Morebiti je v dopisu mišljena Elizabeta Mlekuž iz Kala, ki je zaradi vojne (*belli causa*) umrla 24. maja 1915.⁴⁵⁴ Eksplozija granate v hiši na Predelu je tudi zlomila nogo tamkajšnji lastnici in ji povzročila takšen šok, da se dogodka ni mogla več pravilno spomniti.⁴⁵⁵ Bolj tragična je

449 Prim. Novak, *Črniška kronika*, str. 219–223.

450 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2243, zvezek »Tagebuch vom 21/8 1914 bis 31/7 1915«, zapis 1. 7. 1915.

451 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 289, točka 2.

452 Na Kobariškem so eksplozije granat v času vojne povzročile le dve žrtvi, na Goriškem je npr. župnik Novak v Črničah zabeležil pet žrtev, v tolminskem zaledju župnik Munih sicer navaja le štiri smrti, vendar pa pregled civilnih žrtev na Tolminskem pokaže nekoliko drugačno sliko – v večini zalednih krajev je res mogoče zaslediti redke žrtve zaradi eksplozij granat (do pet smrti), a dva kraja sta tu izjemi. V Bači pri Modreju je zabeleženih enajst smrti (od teh izstopa tragedija družine Kofol, smrt matere s sedmimi otroki zaradi eksplozije v hiši), v Mostu na Soči (Sveta Lucija) pa kar osemnajst smrti. Prim. Galič in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 431, 437. Svöljšak et al., *Tolminsko mostišče II*, str. 47–82. Munih, *Leta strahu in trpljenja*, str. 14. Novak, *Črniška kronika*, str. 221, 234.

Veliko smrti med civilnim prebivalstvom so povzročile tudi nesreče z različnimi ubojnimi sredstvi po premiku fronte jeseni leta 1917 in v letih po koncu velike vojne. Prim. seznam civilnih žrtev v Galič in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 411–444. Svöljšak et al., *Tolminsko mostišče II*, str. 47–82.

453 *Slovenec*, 24. 7. 1915, str. 3, Italijani na Bovškem.

454 Istega dne je zaradi istega vzroka umrl tudi Andrej Cuder iz Koritnice. Oba sta bila dva dneva zatem pokopana v Soči. Gl. Galič in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 417.

455 Raibler *Kriegstagebuch*, str. 197.

Po drugi strani pa se neki fant iz Strmca, ki ga je med nošnjo mleka v Rabelj eksplozija

bila nesreča Emilije Flajs iz Soče, ki je 6. decembra 1916 umrla zaradi poškodb, dobljenih ob eksploziji granate.⁴⁵⁶

Poleg nevarnosti eksplozij granat so nevarnost predstavljali tudi preleti italijanskih letal, ki bi lahko odmetavala bombe na zaledne stavbe in tabore, kot tudi drugod po zalednih deželah.⁴⁵⁷ Letala so bila prava zanimivost in so jih tako vojaki kot civilisti opazovali na prostem.⁴⁵⁸ Zaledno poveljstvo je tako večkrat opozarjalo in ukazovalo, da se je treba ob preletih letal skriti pod ostrejša hiš, drevesa ipd., česar niso ravno upoštevali.⁴⁵⁹ Letalski preleti avstro-ogrskih in italijanskih letal so hitro postali del vsakdana. Italijanska letala so po zaledju trosila letake, ki so jih morali vojaki pobirati in predati nadrejenemu poveljstvu, da ne bi prihajalo so vznemirjanja prebivalstva v zaledju, če bi jih prebrali.⁴⁶⁰ Zaradi prisotnosti letalskih enot obeh vojskujočih se sil je prišlo tudi do spopadov, ki so bili sicer redkost, a so predstavljali nevarnost za prebivalce. V avgustu 1917 je nad Lepeno prišlo do letalskega spopada, v katerem sta umrla avstro-ogrski pilot in kopilot, letalo pa je goreče strmoglavilo v izpraznjeno dolino.⁴⁶¹ Prav lahko bi strmoglavilo tudi na s civilnim prebivalstvom naseljeno območje. Dobra dva meseca zatem je visoko na pobočju nad Zapodnom (Zadnja Trenta) zasilno pristalo italijansko letalo. Poškodovani pilot Enrico Fiore se je s težavo privlekel do domačinke Marije Hosner. Slednja je pilotu najprej dala nekaj za okrepčilo, zatem je nesrečo javila vojaški postaji v Gornji Trenti. Pilot je bil prenešen v vojaško bolnišnico v Trenti, medtem ko

granate zbila na tla, dogodka ni pretirano ustrašil in nevarnosti navkljub ni opustil svoje poti čez Predel, ker se mu, kot je izjavil, »sicer ni nič zgodilo.« – Prav tam, str. 251.

456 Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 421.

457 Februarja 1916 so italijanska letala prvič napadla Ljubljano in v bližini centra odvrгла nekaj bomb. Gl. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 310–311. Novak, *Črniška kronika*, str. 134–135.

458 Enako se je dogajalo tudi drugod po frontnem zaledju. O razmerah na Goriškem gl. Novak, *Črniška kronika*, str.190–191.

459 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 150; Etappenstationskmdo-Befehl No. 233; Etappenstationskmdo-Befehl No. 270.

460 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916/17 Et. Stations-Kmd. Befehl Soča«, Etap.-Stationskommando-Befehl Nr. 52, točka 1.

461 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4013, Op. Nr. 118/1.

se je na reševanje kopilota odpravila posebna gorska enota.⁴⁶² Julius Kugy, ki je tedaj ravno šolal to gorsko enoto, se je nesreče spominjal:

»Njihova zadnja potrditev v gorah Trente je bila rešitev sovražnega letalca, ki so ga zamotile megle in se je moral spustiti v enega izmed okrešljev v Pelcu, tako imenovano Srednjico, na višini 1900 m. Letalo se je raztreščilo, trušč so slišali prav v dolino Trento. Pilot je kljub zlomljenim udom v 36 urah hrabrega garanja prišel sam v dno Zadnje Trente, prav tako hudo ranjenega in napol zmrznjenega častnika – opazovalca – pa so spravili dol po slabih stezah.«⁴⁶³

Ne samo, da so letala predstavljala nevarnost za prebivalce, na kar so vojaška poveljstva sicer stalno opozarjala, ampak se v vojaškem poročilu kaže tudi to, da so letala za nekatere prebivalce predstavljala stvar, ki jim je bila tuja, nepoznana oziroma *unverständlich*, kot je zapisano v poročilu.⁴⁶⁴ Na srečo letala med vojno niso povzročila žrtev med prebivalstvom, prej veliko skrbi in začudenih pogledov proti nebu. Neka Ložanka je tako, potem ko je letalo po Logu odvrгло letake s pozivi vojakom k dezertaciji, v svoji nevednosti izjavila: »Zdaj je Nebeški oče poslal pisma; zdaj bo mir!«⁴⁶⁵

Začetek vojnega stanja je prinesel izredne spremembe na upravnem področju, saj je še istega dne cesar z ukazom št. 133 na poveljnike armad prenesel pooblastila za izdajanje uredb in ukazov na območju političnih uprav. Za izvajanje le-teh so lahko armadni poveljniki pooblastili še poveljnike zalednih skupin (*Etappengruppen*). Vsi ukazi in uredbe so morali biti v soglasju z deželnimi oblastmi, pri njihovi pripravi pa so se poveljniki posvetovali z dodeljenimi civilnimi komisarji. Poveljniki

462 ÖSTA, KA, NFA, 1. Korps, Ktn. 76, fasc. I. Korps Na–Offizier, Na Nr. 260/1; Na. Nr. 260/2.

463 Kugy, *Vojne podobe iz Julijskih Alp*, str. 49.

464 »Pilot hat sich mühsam zu einem Weib geschleppt, welches unverständliches [sic!] meldete, ausgesendte Patrouille fand Piloten u transportierte ihn ins Spital.« Gl. ÖSTA, KA, NFA, 1. Korps, Ktn. 68, Op. Nr. 224/14.

465 Cit. po Raibler Kriegstagebuch, str. 257.

jugozahodne fronte nadvojvoda Evgen je 3. junija 1915 med poveljnike svojih armad razdelil politična upravna območja, ki so na Goriškem in Gradiškem ter Kranjskem prišla pod oblast 5. armade ter armadne skupine Rohr. Ločnica med pristojnostmi armad je bila načrtovana po vrhovih Kepa (Mittagskogel)–Triglav–Krn–Breški Jalovec (Punta di Montemaggiore).⁴⁶⁶

S slednjim ukazom je frontno zaledje na območju Bovškega prišlo pod vojaško upravo armadne skupine Rohr (kasneje preimenovane v 10. armado) in tam ostalo naslednji dve leti. Na območju Bovškega so tekom vojne delovala različna vojaška poveljstva, ki so imela pristojnosti tudi nad civilnim prebivalstvom. Vojaške operacije na fronti so zahtevale pogosto menjavanje enot, zato je tudi na bovškem odseku fronte prihajalo do stalnih sprememb. Ob začetku vojne je Bovško nadzorovalo poveljstvo 184. pehotne brigade, ki ga je že po prvem tednu zamenjalo poveljstvo 20. pehotne divizije ogrskega domobranstva (*Honvéd*). Jeseni 1915 je poveljevanje nad bovškim odsekom prevzelo poveljstvo 44. domobranske pehotne divizije, ki je ostalo vse do pomladi 1916, ko je prišlo do ponovnih premeščanj zaradi načrtovane avstro-ogrške ofenzive na tirolskem bojišču. Bovški odsek je bil za nekaj mesecev pod poveljstvom 27. gorske pehotne brigade, ki je bilo zatem preformirano v poveljstvo 93. pehotne divizije. V pripravah na nemško-avstro-ogrsko ofenzivo v oktobru 1917 je prevzelo vodenje celotnega bovškega odseka poveljstvo 1. korpusa, ki ga je sestavljalo več na Bovškem nameščenih divizij.⁴⁶⁷ Vsa navedena vojaška poveljstva so imela določene pristojnosti za izdajanje uredb in ukazov nad civilnim prebivalstvom, poleg tega so izvrševala ukaze, ki so jih glede civilnega prebivalstva izdala nadrejena višja poveljstva.

Neposredno zaledje frontne linije je bilo takoj ob nastopu vojne na novo urejeno v orožniške kordone, ki so segali deset do petnajst kilometrov v območje za fronto. V teh kordonih so enote orožnikov, finančne straže in črnovojnikov, med katerimi

466 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armees (EGK), Ktn. 376, Op. Nr. 1080/I.

467 Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 31-33.

je službovalo kar nekaj domačinov, skrbele za ohranjanje reda. Prehod s kordonskega območja so nadzirale straže najmanj dveh stražarjev, ki so stalno patroljirale po cestah, poteh in mostovih, da bi preprečevale vsak nedovoljen prehod s fronte v zaledje.⁴⁶⁸ Ker so v evakuiranih krajih vojaki ropali po zapuščenih hišah, je zaledno poveljstvo poskrbelo, da so bile v vseh izpraznjenih krajih stalne vojaške patrolje, ki naj bi preprečevale vsakršno škodo na civilni lastnini.⁴⁶⁹ A kot piše Anton Dörrer v svojih spominih, je bil ta nadzor vse prej kot uspešen. Vojska je za izgradnjo obrambnih položajev in prebivališč na fronti redno obiskovala in praznila okoliške kraje. Iz Bovca so tako nosili deske, opeko ter drug gradbeni material, pa tudi odeje, porcelanaste krožnike in še kaj.⁴⁷⁰ Tik za fronto so nastajala naselja lepo urejenih barak, ki so imele okna in ograje, pobrane s hiš, medtem ko so v izpraznjenih delih dolin samevali zidovi izropanih domačij.⁴⁷¹ V tem oziru ni nič nenavadnega dejstvo, da so se takoj po evakuaciji nekateri prebivalci ponoči vračali na svoje domove, kjer so skušali rešiti, kar je bilo vrednega, preden bi si to prilastila vojska.⁴⁷²

Cestna povezava čez prelaz Mojstrovka (Vršič), ki so jo dokončali do 26. septembra 1915,⁴⁷³ je bila za prehod v frontno zaledje izjemnega pomena, saj je pred vojno edina cestna povezava Bovškega z ostalimi deželami potekala čez prelaz Predel. Poveljstvo 44. domobranske pehotne divizije je nekaj dni pred odprtjem nove ceste, 20. septembra 1915, poskrbelo za nadzor prehodnosti. Ustanovljeno je bilo poveljstvo zalednih povezav (*Etappenlinienkommando*), katerega območje se je raztezalo od zaselka Na Logu v Trenti do Kranjske Gore. Nadzor na tem

468 ÖSTA, KA, NFA, 92. I.D., Ktn. 3873, Op. Nr. 5/8.

469 ÖSTA, KA, NFA, 10. Arme (EGK), Ktn. 376, Op. Nr. 966.

470 Dörrer, *Vom Isonzo (Von der Soca) bis in die Seisera*, str. 35–40, 56.

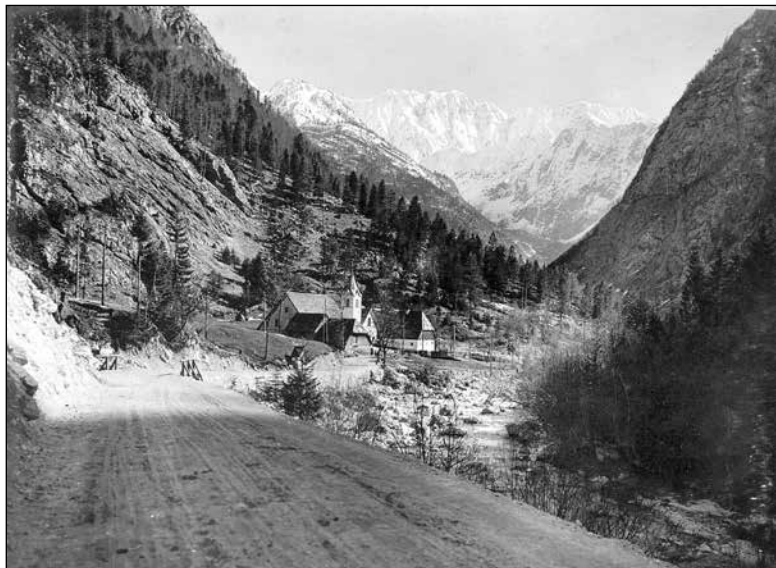
471 Prim. ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 - 1918, Inv. Nr. WK1/ALB029/08093.

ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 - 1918, Inv. Nr. WK1/ALB036/09823.

472 *Slovenec*, 24. 7. 1915, str. 3, Italijani na Bovškem.

473 Galič in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 51.

Cesta čez prelaz Mojstrovka je bila z ukazom armadnega poveljstva 5. 11. 1915 poimenovala po poveljniku jugozahodnega bojišča kot cesta nadvojvode Evgena – *Erzherzog Eugen Strasse*. Gl. ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2243, fasc. Abfertigungen, mapa 1915, Abfertigung Nr. 132.

Novozgrajena cesta čez prelaz Mojstrovka (Vršič) mimo zaselka
Pri cerkvi v Trenti

Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB034/09447

območju so izvajale enote orožnikov in finančne straže iz Bovca ter orožniki iz Kranjske Gore, za nadzor nad prehodnim prometom je bil določen vrh prelaza, kjer je bilo kontroliranje najlažje.⁴⁷⁴

Ureditev zaledja je seveda zajemala civilno prebivalstvo, za katerega so pod vojaško oblastjo veljale stroge omejitve.⁴⁷⁵ Konec oktobra 1915 so bili prebivalci zalednih območij seznanjeni z ukazom poveljstva 10. armade, ki je nastalo po preoblikovanju armadne skupine Rohr, da se vsakršno neupoštevanje ukazov, prijav in sporočil obravnava kot kaznivo in se lahko kaznuje tudi s smrtjo, če se ugotovi, da je prišlo do izdaje skrivnosti sovražniku.⁴⁷⁶ Pravila za posamezna območja je uredilo še vojaško poveljstvo tam nastanjene divizije ali zaledne postaje

474 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2250, Op. Nr. 508/3 in Zl. 8854/Mob.

475 Gl. tudi Guštin, *Soška fronta in njeno slovensko zaledje*, str. 66–67.

476 SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, Op. Nr. 4499.

(*Etappenstation*). Gibanje prebivalstva v zaledju je bilo izrecno omejeno, saj so prebivalci »smeli posamezne kraje zapustiti le z dovolilnicami, ki jih izdajajo krajevno poveljstvo Soča, postajno poveljstvo Baumbachhütte [Na Logu v Trenti], poveljstvi zalednih postaj Kranjska Gora in Spodnji Log«. ⁴⁷⁷ Dodatno so bili znotraj posameznih krajev omejeni tudi dostopi do tam postavljenih vojaških taborov, v katere so civilisti lahko vstopali le z dovoljenjem poveljstva tabora ali zaledne postaje. Nadzor nad tabori je prav tako opravljalo tamkajšnje orožništvo, ki je imelo nalogo vse prestopnike aretirati. ⁴⁷⁸

Dovolilnice so bile povsem preprosto sestavljene izjave enega od omenjenih poveljstev; na njih je bilo navedeno ime, za katerega dovolilnica velja, pot, kamor je oseba namenjena, trajanje dovolilnice, datum izdaje ter podpis imetnika in izdajatelja z žigom. ⁴⁷⁹ Vendar dovolilnica ni bila edini dokument, ki so si ga morali domačini zagotoviti pri potovanju po zaledju. Iz dokumentov Rozalije Stergulc in Elizabete Komac, ki sta bili že omenjeni v prejšnjem poglavju, je razvidno, da sta si morali pridobiti še dve potrdili za potovanje. Pri orožniški postaji v Beli Peči sta prejeli Potrdilo istovetnosti, neke vrste osebno izkaznico, na kateri so bili zabeleženi vsi osebni podatki ter politična in zdravstvena neoporečnost. Ker sta na Bovško pripotovali skozi rudniški rov v Rablju, sta si morali priskrbeti še legitimacijo in dovoljenje za pot skozi rudniški rov v Log. ⁴⁸⁰ Za potovanje po zaledju je bilo treba urediti več različnih dokumentov. Da ne bi prihajalo do nepotrebnih zapletov, je tolminsko okrajno glavarstvo pozvalo prebivalce, naj se pred potovanjem s prošnjo za izdajo potnih dovoljenj »obrnejo do pristojne c. kr. žendarmerijske postaje, kjer se bo legitimacija izpolnila in v nadaljno uradovanje tusem doposlala«. ⁴⁸¹ Kljub številnim

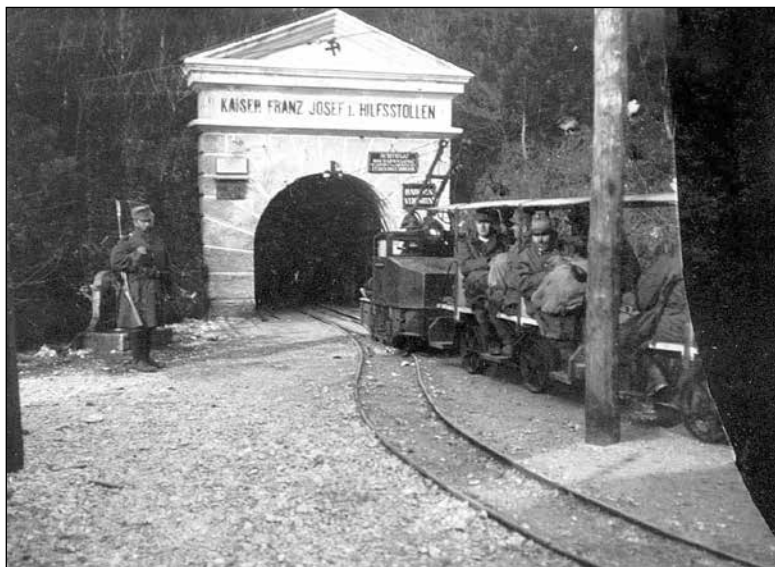
477 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1915 bis 1917. Etappenstations-Kmd.-Befehl. Kronau«, mapa »1915«, Beilage zur Abfertigung No. 121, točka št. 14.

478 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916/17 Et. Stations-Kmd. Befehl Soča«, Etab.-Stationskommando-Befehl Nr. 30.

479 Primer prepustnice v: ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4021, fasc. »89 - K. Akten«, zvezek »1916 E. Nr. 416 1917«.

480 ÖSTA, KA, NFA, 26. Geb.Brigr, Ktn. 2731, mapa »Materiele Exhibiten«, E. Nr. 322.

481 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 4033.

Rudniški vlak za prevoz iz Loga v Rabelj

Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB033/09119

uradniškim postopkom za potovanje po zaledju je iz delno ohranjene evidenčne knjige za izdajo prepustnic na območju 93. pehotne divizije razvidno, da so tu nastanjeni prebivalci dosti potovali. Samo v obdobju med 26. avgustom 1916 in 11. septembrom 1917 je poveljstvo divizije zabeležilo 110 vnosov izdaj prepustnic, od katerih jih je 70 bilo zabeleženih za civilno prebivalstvo; v največji meri so bile prepustnice izdane ženskam. Iz zabeleženih vnosov lahko ugotovimo, da je večina bovških prebivalok in prebivalcev potovala le v bližnje kraje – v Log, Rabelj, Kranjsko Goro, na Trbiž, najdlje v Beljak.⁴⁸² Zapisano kaže na to, da so se gibal predvsem v poznani okolici, kamor so se odpravili za krajši čas in kjer so mogoče obiskali znance ali sorodnike ali opravili kakšne nakupe.

Vsi tisti, ki iz takšnih ali drugačnih razlogov v vojnem času niso potovali po zaledju, so stike z bližnjimi in prijatelji lahko

⁴⁸² ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4021, fasc. 89 - K. Akten, zvezek »1916 E. Nr. 416 1917«.

ohranjali na običajen način s pisemsko korespondenco. Nastop vojnega stanja je na Bovškem povzročil prekinitev vseh komunikacij z ostalimi deli države, ki je tedaj med ljudmi potekala predvsem po pošti in v časopisju, saj so bili poštni uradi zaprti. Vsaj za nekaj tednov so prebivalci tako ostali brez vesti, kaj se dogaja z njihovimi svojci in prijatelji na fronti, poleg tega tudi globlje v zaledju ni bilo jasnih informacij o razmerah v bovških krajih. Tolminsko okrajno glavarstvo, ki se je preselilo v Cerkno, je konec junija 1915 na Direkcijo za pošto in telegraf v Trstu poslalo dopis, da je zaradi vojne prekinjen službeni promet z občinskimi uradi Soča, Trenta, Bovec in Čezsoča, medtem ko je povezava z Logom otežena.⁴⁸³ Poskus, da bi pošto spravili do odrezanih krajev čez Trbiž in Rabelj, se je izjalovil zaradi vojnega stanja, zato je namestnik direktorja direkcije v Ljubljani apeliral na Okrajno glavarstvo Radovljica, da z Občino Kranjska Gora doseže soglasje za vzpostavitev poštne povezave z Bovškim.⁴⁸⁴ Do 6. julija 1915 so bile uradne zadeve že urejene in povezava vzpostavljena s pomočjo kranjskogorske pošte s soško, zato so bile vse pošiljke napotene v Kranjsko Goro, od koder jih je do pošte v Soči dostavila vojaška pošta.⁴⁸⁵ Predlog kranjskogorske pošte, da bi pošto v Sočo in Trento najlažje pošiljali po pismo- nošah Jožefu Flajsu iz Trente in Francu Flajsu iz Soče, ki bi jo izmenjaje dvakrat tedensko prevzemala na tamkajšnji pošti,⁴⁸⁶ lahko razumemo kot opuščen, ker je transport pošte prevzela vojska. Vseeno je za pismonoši, v kolikor nista bila vpoklicana v vojsko, ostalo še precej dela z dostavljanjem pošte prebivalcem doline Soče in Trente. Predvidevamo lahko, da je bila pošta za Log dostavljena na enak način čez Trbiž in Rabelj s pomočjo vojaške pošte. Ali so bili civilni poštni uradi ponovno vzpostavljeni, je težko reči, saj so vojaške pošte zadostovale tudi za civilni poštni promet. V sosednjem Rablju so na primer civilni poštni urad ponovno odprli skorajda po enem letu od začetka vojne z

483 SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, mapa »Evakuacija«, Zl. 4074/15.

484 SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, mapa »Evakuacija«, Z. 18359/4.

485 SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, mapa »Evakuacija«, Z. 2766/M-15 in No. 2766/4.

486 SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, mapa »Evakuacija«, Zahl 18077 in št. 1073.

Italijo,⁴⁸⁷ medtem ko je v Soči še sredi leta 1917 civilno pošto pošiljala vojaška pošta.⁴⁸⁸

Zaledje fronte se je tekom vojne močno spremenilo. V prvih mesecih vojne je bila zgrajena nova cestna povezava s Kranjsko Goro, razširjene so bile ceste po dolini ter zgrajene nove;⁴⁸⁹ čez prelaz je bila zgrajena tudi žičniška povezava med Trento in Kranjsko Goro za transport vsega vojaškega materiala.⁴⁹⁰ Vojaške enote, ki so bile nameščene v bovškem zaledju, so za svoje delovanje potrebovale marsikatero službo in zgradbe. V središču vseh treh krajev so nastale vojaške bolnišnice za oskrbo ranjencev,⁴⁹¹ barake za namestitev vojakov ter skladišča vojaške opreme in orožja.⁴⁹² Najbolj uporabne kmetijske površine na ravninskih območjih je vojska uporabljala za tabore in so tako postale domačinom nedostopne. Poleg tega je vojska zasedla pomembnejše stavbe, kot so bile šole ali župnišča,⁴⁹³ ter tudi naseljene hiše. To je pomenilo, da so si vsaj nekateri domačini morali poiskati zavetišče drugje v dolini.⁴⁹⁴ Jakob Prešeren je kot vojak eno noč prespal v Soči v eni od izpraznjenih domačij,

487 Raibler Kriegstagebuch, str. 254.

488 *Slovenec*, 27. 6. 1917, str. 5, Kranjska in VI. vojno posojilo.

489 Gl. ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2252, Op. Nr. 610/11. ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2253, Op. Nr. 729/9. ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2259, mapa AA. Material, Op. Nr. 248/M.

490 ÖSTA, KA, AdTk, Eisenbahngt. - Seilbahn Kronau, Ktn. 1498, poročilo Bau der Moystrovka Seilbahn.

491 Gl. npr. poročilo o razmerah v vojaških bolnišnicah v: ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2263, Res. Nr. 593.

492 Obsežnost vojaških gradenj kažejo številne fotografije. Prim. ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB035/09674; 09680. ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB034/09453; 09458. ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB030/08449. ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB037/10239; 10274. ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Kärnten, Nr. 2512; 3979; 3990. ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Isonzo, Nr. 1031; 1207; 1211; 1225.

493 To je bila splošna praksa vojaških poveljstev v zaledju fronte. Prim. Novak, *Črniška kronika*, str. 99–100.

494 Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 17. Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 12, 43. Vidno tudi na fotografijah, npr. ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB029/08134. ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Isonzo, Nr. 370; 1176.

O izpraznjenju nekaterih hiš za potrebe vojaških častnikov v vasi Soča sem slišal od nekaterih domačinov, vendar takrat tega nisem nikamor zabeležil. Ljudje naj bi se zato zatekli v svoje hleve oziroma prestaje višje po dolini.

Uničene hiše na prelazu Predel

Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB031/08647

»kjer na stenah visijo še vse svete podobe, v sobi pa dve postelji, ena še celo s slamarico. Prebivalci so že zbežali. Po hudem boju si priborim posteljo s slamarico. Vas še ni opustošena. [...] Naše prenočišče si natanko ogledam. V veži stoji zarjavel štedilnik, okoli leži slama iz razparane slamarice, ki zija v drugem kotu. V izbi je kmečka peč s kahlami, kakršne so na Kranjskem že izginile. Nad njo so police za sklede, spodaj okoli nje pa klop. Pod klopjo je vse polno razbitih vinskih butelj in likerskih steklenic. Umazana vizitka na vratih pravi, da je nekoč tu pred nami kraljeval, pil vino in žrl likerje gospod ‚Oberleutnant Törös – schwere Haubitzen Batterie‘. Svinjak je napol razbit in prazen; hiša ima št. 37 ...«⁴⁹⁵

Ni povsem jasno, po kakšnem ključu je vojska izbirala in izpraznjevala stavbe. Najverjetneje je vojska zasedla hiše, ki so bile poleg glavnih poveljstev, ter morebiti tiste, ki jih je prebivalstvo med letom zaradi živinoreje zapustilo.

495 Prešeren, *Vojak 1915–1918*, str. 57–58.

Vsakdanje življenje civilnega prebivalstva v neposrednem zaledju fronte je bilo predrugačeno na številnih ravneh. Gibanje je bilo omejeno, vojska je skrbela za red in imela oblast nad civilnim prebivalstvom. Domače okolje se je močno spremenilo, zato se je moralo prilagoditi tudi domače prebivalstvo.

»SIR ZA KORUZNO MOKO«: SKROMNA PRESKRBA TEKOM VOJNE

Življenje v zaledju frontne linije je bilo med vojno daleč od običajnega. Vsa domača opravila so v tem času padla na ramena žensk, nekaterih starejših moških in otrok, saj so bili mlajši moški v raznih vojaških bojnih in delovnih enotah ali kako drugače vključeni v vojno kolesje.⁴⁹⁶ Po evakuaciji bovške kotline so si mnogi begunci našli zatočišča prav v neizpraznjenih vaseh, kjer življenjske razmere niso bile najboljše:

»Ob Soči sami so ljudje ostali in vrh tega je po hišah še precej beguncev iz Bovca, Čezsoče in Koritnice - Kala.

Mnogo beguncev je tudi v Trenti, a večina jih je odšla čez Vršič na Kranjsko, Štajersko in Koroško, ker ob Soči in Trenti še domačini nimajo dovolj živeža, zakaj tam ne pridelajo skoraj nič drugega kakor le čompe (krompir), nekaj fižola in zelja. Zato primanjkuje ljudstvu zlasti moke, koruze.«⁴⁹⁷

V gorskem kmečkem okolju, kot je na Bovškem, je to pomenilo še dodatne težave pri že tako skromnem preživljanju. Ozke gorske doline so ponujale le malo uporabnih kmetijskih površin, ki so bile tekom vojne nedostopne oziroma je bil dostop omejen. Kljub številnim omejitvam, ki so jih določale vojaške

496 Prim. Selišnik, Ženske v zaledju vojnih zubljev, str. 188–190. Batič, Vsakdanje življenje v občini Črni Vrh, str. 101–102.

497 *Slovenec*, 24. 7. 1915, str. 3, Italijani na Bovškem.

uredbe za zaledna območja, so vsaj znotraj krajev bivanja ljudje imeli določeno svobodo, da so tudi med vojno skušali izvajati aktivnosti, ki so bile nujne za preživetje v tej gorski pokrajini. Živinoreja, ki je bila temeljni vir preživljanja v bovških dolinah, je to ostala tudi tekom vojne. Vsaj nekateri prebivalci iz Loga, najverjetneje pa kar vseh treh vasi, so tudi v vojnem obdobju ostali zvesti tej tradicij.⁴⁹⁸ Vendar so bile zaradi vojne nekatere planine v območju bojišč ali v njihovi bližini,⁴⁹⁹ zato se pojavlja vprašanje, katere planine so bile med vojno v uporabi. Kot je razvidno iz ohranjenih virov, so bile to planine izven ožjega območja izselitvene linije Krnica–Veliki Bogatin, ki je bila predvidena za drugo obrambno linijo. Slednje je razvidno iz tega, da je bila na planini Za skalo vsaj v začetku vojne nameščena vojaška enota, medtem ko je bilo za dostop na planino Za Črnim vrhom treba pridobiti prepustnico.⁵⁰⁰

V planine so ljudje gnali predvsem ovce, koze in prašiče, medtem ko so za krave skrbeli doma.⁵⁰¹ Z živinorejo so ljudje pridelovali sir, skuto in druge mlečne izdelke ter z njimi trgovali.⁵⁰² Ta trgovina je v zaledju obsegala predvsem menjavo z vojsko, saj so v zameno za sir od vojske dobili izdelke, kot so sladkor, sol, moka in konzerve, ki jih je zagotavljala vojaška preskrba za svoje potrebe.⁵⁰³ V Logu je prav živinoreja izboljšala

498 Stres, Usoda prebivalstva na Bovškem, str. 17.

499 Planina za Depjem (Duplje) in planina Zagreben sta tekom vojne na avstro-ogrski obrambni liniji. Gl. Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 11–33.

500 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2246, Op. Nr. 301/21. ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4021, fasc. »89 - K. Akten«, zvezek »1916 E. Nr. 416 1917«, Prot. Nr. 18/63.

501 Povsem nemogoče je ugotoviti, koliko posameznih živali je prebivalstvo v času vojne še redilo, vendar je iz statističnih podatkov za leto 1900 razvidno, da so ljudje redili največ ovc, zatem krave ter prašiče, gl. *Gemeindelexikon der im reichsräte vertretenen Königreiche und Länder, zv. VII*, str. 39.

Temu pritrjujejo tudi fotografski viri. Da so bile ovce v planinah, je videti na fotografiji z Mangarta, medtem ko je na fotografiji iz Soče videti dve kravi, ki ju gospodarica najverjetneje zganja v hlev, gl. ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB042/11533. ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Isonzo, Nr. 361.

502 Kot vpogled v življenje prebivalstva v dolini Soče v mirnodobnem času je na voljo članek Janeza Planine, kjer se sicer posveča petdesetim letom 20. stoletja, vendar je v njegovih primerjavah z začetkom 20. stoletja vidno, da se je življenje v kmetijskem oziru spremenilo izredno malo. Gl. Planina, Soča: Monografija vasi in njenega področja, str. 235–241.

503 Stres, Usoda prebivalstva na Bovškem, str. 17.

življenjske razmere tekom vojne, ker »so bili priskrbljeni in niso imeli pomanjkanja mleka (kot npr. v Rablju) in so svoje izdelke lahko prodajali vojski (npr. mleko po 40 vinarjev).«⁵⁰⁴ Seveda je to veljalo, če izdelki niso bili regulirani. Recimo prodaja masla ni bila tako svobodna. Ob nakupu le-tega so morale vojaške enote predložiti tako dovoljenje poveljnika kot dovoljenje okrajnega glavarstva.⁵⁰⁵ Manj je bilo težav pri drugem trgovanju. Služba za preskrbo 93. pehotne divizije je avgusta 1917 ponujala prebivalcem v zaledju zamenjavo koruzne moke za sir; ponudba je navajala, da za kilogram sira dobijo skoraj devet kilogramov koruzne moke. Sir za menjavo so zbrali na občinskih uradih, ki so potem uredili zamenjavo s koruzno moko pri vojaških skladiščih.⁵⁰⁶

Čeprav je omogočala živinoreja dobre pogoje za preživetje, določeni indici kažejo na to, da se je število živine v času vojne zmanjševalo. Kot prvo je imela vojska pravico za lastne potrebe zaseči hrano, če si je pridobila pisno dovoljenje divizijskega poveljstva, da je na primer rekvizicija živine neizogibno nujna za enote.⁵⁰⁷ Ohranjen popis škode za občino Trenta kaže, da je rekvizicija živine sicer bila, vendar ne tako pogosta. V štirih letih vojne je bilo v Trenti rekviriranih 21 kokoši, 142 ovc in 94 koz.⁵⁰⁸

Poleg tega se je število živine zmanjševalo zaradi raznih bolezni; že v juliju 1915 je vojska prosila za veterinarsko posredovanje, ker je prišlo do izbruha slinavke in parkljevke med ovcami in kozami v Trenti.⁵⁰⁹ In nenazadnje je bil tu še problem preskrbe živine čez zimo. V letnem času, ko je bila živina na planinah, so ljudje po dolinah kosili in sušili krmo za preskrbo pozimi, kar pa je vojna močno oteževala. Veliko košnih površin v dolinah so namreč pokrivali vojaški tabori, na primer v Spodnjem Logu, Na Logu v Soči in Na Logu v Trenti, kjer je vojska

504 Raibler Kriegstagebuch, str. 188.

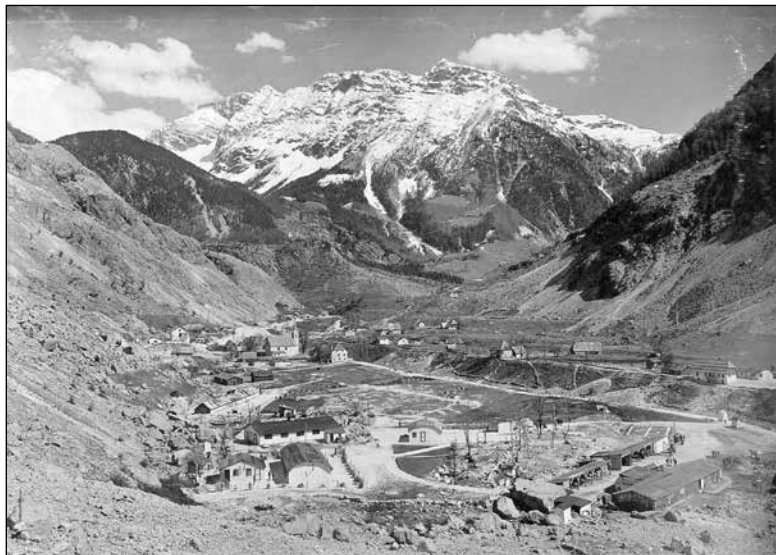
505 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 51/3.

506 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, srajčka »Zamenjava sira za koruzno moko za potrebe vojske«.

507 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2250, Op. Nr. 506/21 zu.

508 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 28, Izkaz škode, točka 3.

509 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2247, 323/20.

Del osrednjega vojaškega tabora in bolnišničnega kompleksa v Soči
Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB034/09453

za lastne potrebe kosila travnike v bližnji okolici.⁵¹⁰ Kot primer lahko vidimo, da so v občini Trenta ocenili, da je tekom let zaradi namestitve vojske prišlo do izgube 3.378 kvintalov (337.800 kilogramov) krme,⁵¹¹ ki bi zadostovala za veliko število živine. Količina krme, ki jo je živina lahko dnevno prejela, je bila strogo določena s strani urada za preživljanje. Tekom toplejšega dela leta, ko je živina imela možnost paše, so kmetje dnevno lahko dodali še štiri kilograme krme za krave, vole, bike in konje ter kilogram sena za mlado živino, ovce in koze. V zimskih mesecih je bila ta količina določena na deset kilogramov in tri kilograme.⁵¹² Na podlagi dnevne količine krme in števila živali je bila izračunana količina doma hranjene krme, s tem da je del hranjene

510 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916/17 Et. Stations-Kmd. Befehl Soča«, Etap.-Stat.-Kommando-Befehl Nr. 35.

511 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 28, Izkaz škode, točka 10.

512 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 4063.

krme lahko po potrebi zaplenila vojska.⁵¹³ Tolminsko okrajno glavarstvo je oktobra 1917 obveščalo:

»Naknadno sporoča c. kr. urad za preživljanje, da je ta množina [krme] nekaka meja, katere ne sme kmetovalec prekoračiti, iz tega pa ne sledi, da mora biti vsak kmetovalec za vse leto s to množino preskrbljen in bi se izgovarjal, da mu bo primanjlo krme, če se ga pozove, da mora za vojaščino oddati seno. Vsled slabega pridelka, ter potrebe, ki jih stavi vojaška oblast, mora vsak posestnik že v naprej računati, da mu ne ostane polna množina sena, ter se bo moralo stanje živine primeroma k stanju krme znižati.«⁵¹⁴

Že prvo zimo je poveljstvo 44. domobranske pehotne divizije na Bovškem uspelo odkupiti komaj pet stotov krme, kar kaže na splošno pomanjkanje,⁵¹⁵ medtem ko je morala vojska jeseni 1917 sama zmanjšati število konj zaradi pomanjkanja krme.⁵¹⁶ Razmere so bile jeseni 1917 res slabe, saj je krme povsod primanjkovalo. Goriški kmetijski deželni urad je vsem občinam poslal okrožnico, da se za krmo živine lahko uporablja različno drevesno listje, liste repe in celo posušeno zelenje krompirja.⁵¹⁷ Kdor je imel možnost, je nabrano in posušeno listje lahko celo prodajal. Za 100 kilogramov nabranega listja je namestništvo v Trstu obljubljalo do trinajst kron, kar je bil dobrodošel dodatek za nakup živil.⁵¹⁸ A glede na opisano pomanjkanje ocenjujem, da takšne možnosti ni imel nihče, zato je odgovor na vprašanje, koliko krme so ženske, starejši moški in otroci ob pomoči vojske uspeli spraviti s preostalih travnikov v strmih pobočjih ali na višje ležečih terasah, ta, da so si najverjetneje zagotovili komaj dovolj za preskrbo svoje živine, če jim je ni rekvirirala vojska.

513 V Trenti je vojska tekom vojne zasegla 336 kvintalov (33.600 kilogramov) krme za živino, kot so leta 1919 navedli v popisu vojne škode. Gl. SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 28, Izkaz škode, točka 9.

514 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 5081.

515 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2254, Op. Nr. 816/8.

516 ÖSTA, KA, NFA, 55. I.D., Ktn. 3086, fasc. 172, mapa 1917 55. ID., Op. Nr. 2.

517 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 896/17; 1144/17.

518 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 3746/1.

Podobno kot pri živinoreji je tudi poljedelstvo tekom vojne doživelo spremembe in omejitve. Pridelovanje krompirja, fižola in koruze se je v vojnem času nadaljevalo, vendar v zelo omejeni količini. Predvsem poleti 1917 je poljedelstvo na območju soške fronte pestila huda suša, ki je še zmanjšala skromne možnosti za preskrbo.⁵¹⁹ Kot razberemo iz ohranjene dokumentacije, je tudi vojska s svojo nastanitvijo na kmetijskih površinah povzročila velik upad količine predelanih poljščin. V Trenti so ob koncu vojne prijavili izgubo 30 kvintalov (3.000 kilogramov) fižola in 2.348 kvintalov (234.800 kilogramov) krompirja ter 31.926 lir škode na pridelovalnih površinah.⁵²⁰ Na njivah so morali ljudje paziti na morebitne kraje, ki naj bi jih izvajali predvsem vojni ujetniki.⁵²¹ V Trenti se je do danes v spominu ohranila zgodba o ruskem ujetniku, ki je domačinki kradel krompir, zato ga je le-ta prijavila enemu od častnikov, ki naj bi ga potem v zgled ostalim na mestu ustrelil.⁵²² Vendar se kraje niso posluževali le vojni ujetniki. V Logu naj bi vojaki v nočnem času kradli cele vreče krompirja,⁵²³ kar je slabšalo življenje prebivalcev v zaledju.⁵²⁴ Vendar kot je loški kurat Klobučar povedal župniku v Rablju, so bili vsaj nekateri Ložani tekom vojne »v marsikaterem oziru na boljšem kot v miru; imajo več denarja in ta čas več hrane«. ⁵²⁵ Vsem se seveda ni tako dobro godilo.

Že tako skromno pridelavo poljščin so oteževale še zablembe zaradi splošnega pomanjkanja.⁵²⁶ Vsak posestnik je tako

519 Novak, *Črniška kronika*, str. 215, 226–227.

520 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 28, Izkaz škode, točki 10 in 11.

521 Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 17. Njiva koruze v Soči: ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Kärnten, Nr. 3377.

522 Pripoved Antona Hosnerja. – Grlj, *Ruska kapelica*, T15:16–16:00.

523 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl Nr. 226, točka 5.

524 Bovško zaledje v tem oziru ni bilo edinstveno, saj so se kraje dogajale povsod v zaledju. V sosednjem Rablju je župnik zabeležil pogosto krajo krompirja z njiv. Župnik v Črničah je prav tako zapisal, da so ljudje manj hodili k bogoslužju, saj so se v njihovi odsotnosti doma dogodile kraje. Prim. Raibler *Kriegstagebuch*, str. 214. Novak, *Črniška kronika*, str. 91.

525 Raibler *Kriegstagebuch*, str. 257.

526 Popis škode v Trenti, ki je za Bovško edini ohranjeni v arhivu, kaže, da je tekom vojne prišlo do zablembe le dveh živil. Občina je prijavila za 250 lir škode na čebelarških panjih (med) in zablembo 352 kvintalov (35.200 kilogramov) krompirja. – SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 28, Izkaz škode, točki 8 in 9.

Del tabora Vrsnik na Brvcih (Soča), vojaki čakajo v vrsti za hrano.

Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB030/08450

moral »množino pridelanega krompirja naznaniti županstvu v treh dneh po izkopu istega. Županstvo mora ta naznanila pregledati, po potrebi popraviti, ter ista konec vsakega tedna glavarstvu predložiti.« Za zaplenjeni krompir je bila določena cena odkupnine, ki je v primeru odvzema na silo znašala samo 80 odstotkov maksimalne cene, lastnik pa je moral plačati tudi stroške.⁵²⁷ Del pridelanega je, še preden bi ga rekvirirala okrajna oblast, zasegla vojska, ki je ukazala, da se krompirja ne sme prodajati nikomur brez legitimacije 93. pehotne divizije in se ga lahko določeno količino uporablja le za preživljanje svoje družine ter za sajenje. Komisije, sestavljene iz predstavnikov vojske in občine, so konec septembra 1917 odkupile višek krompirja in drugih pridelkov, ki so ga do 15. septembra sporočile vse tri bovške občine.⁵²⁸

527 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 1901/98.

528 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 262/17.

V skrbi za čim boljše pridelke na poljih je tolminsko okrajno glavarstvo pozivalo ljudi, da vsi po svojih najboljših močeh pristopijo k spomladanskim kmetijskim opravilom.⁵²⁹ Dodatno je na pomoč priskočila tudi vojska, saj je bila delno odvisna od pridelka prebivalcev.⁵³⁰ Ob koncu februarja 1916 je poveljstvo 44. domobranske pehotne divizije razglasilo, da bo prebivalstvu na celotnem divizijskem območju (v Logu, Soči in Trenti) pri spomladanskih delih na poljih in travnikih pomagala vojska. Vsakršna hoja po travnikih, kraja poljščin ali paša konj je bila najstrožje kaznovana. Poskrbeli so tudi za pognojitev vseh poljskih in travniških površin.⁵³¹ A poleg tega je imelo vojaško poveljstvo možnost, da je prisilno aktiviralo domače prebivalstvo za obdelavo polj, namenjenih vojski. Bovške občine so bile o tem obveščene pred začetkom poljedelskih opravil:

»‘Za kritje potrebnih delavnih moči se mora že sedaj skrbeti, da bodo na razpolago ženske in tudi otroške delavne moči, katere se lahko tudi prisili h delu.’

O tem obveščam občinske urade z vabilom, da na zahtevo vojaškega vodstva za obdelovanje polj, brezpogojno nemudoma dajo na razpolago ženske in otroške delavne moči. Kot odškodnino dobijo: ženske delavne moči: 3 krone na dan s hrano vred; mlade delavke: 2 kroni [na dan s hrano vred;] otroci: 1 krono [na dan s hrano vred].«⁵³²

Zato obstaja celo možnost, da so tako kot na Tolminskem ljudje hodili obdelovat polja, ki so se nahajala v evakuiranem območju dolin, za katere je skrbela vojska.⁵³³ Čeprav ni direktnih virov o izvajanju kmetijskih opravil na izpraznjenih območjih, so bile bovške občine gotovo seznanjene s to možnostjo.⁵³⁴ Kako uspešne so bile na koncu takšne poljedelske akcije, je težko ugotoviti.

529 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 61/21.

530 Enako lahko zasledimo tudi drugod po frontnem zaledju. Gl. npr. Novak, *Črniška kronika*, str. 143.

531 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2243, fasc. »1915/16 44. Sch. Div. Abfertigungen«, mapa No. 2, Beilage zur Abfertigung Nr. 56.

532 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 61/6-1917.

533 Galič in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 391.

534 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 4737/5.

* * *

Splošno pomanjkanje živil v vsakdanjem življenju, ki je vladalo predvsem v avstrijskem delu države med vojno, je državo prisililo k temu, da je spodbujala boj proti lakoti na »domači fronti« z voljo po vztrajanju in z žrtvovanjem na vseh življenjskih področjih.⁵³⁵ Država je skušala na vse načine zagotoviti zadostnost prehrane in surovin za celotno prebivalstvo. A razlike med vsakdanjim življenjem na podeželju in v mestih so bile očitne, kot je že bilo omenjeno v prejšnjem poglavju. Podeželje je vojno pomanjkanje doživljalo dosti lažje kot mesta, prebivalci enim in drugim so se morali znajti po svoje.⁵³⁶ Kljub temu da so bile vse naseljene bovške občine del podeželja, sta predvsem bližina fronte in njihova umeščenost v gorsko okolje zmanjšali prednosti podeželja v zaledju ostalih dežel. Zelo pomembno vlogo pri preživljanju tukajšnjih ljudi je zato imela državna aprovizacija, s katero so dobili nujne prehrabne in druge potrebščine. Sistem so uvedli že konec leta 1914, ko je prišlo do prvega pomanjkanja nekaterih surovin, deloval pa je tako, da je država zasegla surovine v pomanjkanju ter jih s pomočjo aprovizacijskih skladišč razdelila med prebivalstvo glede na potrebe. Kmetje kot glavni proizvajalci so morali pridelke in živino obvezno oddati po določenih cenah. Za razdelitev aprovizacije so bile leta 1915 uvedene karte za živila, ki so bile najprej za kruh, nato za sladkor, meso, maščobne izdelke, krompir in kavo. Kmečko prebivalstvo naj bi bilo izvzeto iz upravičenosti do prehrabnih kart,⁵³⁷ vendar so na Bovškem določeni te prejeli.

Od začetka leta 1915 so bile znotraj naseljenih občin organizirane občinske aprovizacijske komisije, ki so skrbele za

535 Svoljšak, Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske, str. 135.

536 Prim. Šimac, *Pod cesarskim orlom*, str. 50–52. Svoljšak, Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske, str. 134–135. Himmelreich, Pomanjkanje prehrane med 1. svetovno vojno v Celju, str. 153–163. Šorn, Pomanjkanje in lakota v Ljubljani v času prve svetovne vojne, str. 171–179.

537 Studen in Kresal, *Življenjske razmere*, str. 151–152. Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*, str. 62, 90–103, 112–114.

pravično razdelitev živil in podpor med prebivalci.⁵³⁸ Županstva so morala poskrbeti, da so vsi upravičenci prejeli določeno količino živil ali surovin. Živila in druge surovine na karte, ki so jih občine razdeljevale glede na sezname, prejete od okrajnega glavarstva, so prejemale tako begunci iz bovške kotline kot nekateri domačini.⁵³⁹ Za dobavo in plačilo aprovizacije so v osnovi poskrbele občine, ki so na aprovizijsko komisijo v Trstu morale tudi poslati prazne vreče, v katerih so dobavili aprovizacijo za upravičence.⁵⁴⁰ Zaradi odmaknjenosti bovških občin od glavne dobavne linije je pri dobavi aprovizacije sodelovala tudi vojska. Zaledno armadno poveljstvo je junija 1915 poslalo ukaz, da »v kolikor bo vojaška situacija onemogočala politični oblasti izvedbo aprovizacije, morajo vojaške oblasti sporazumno podporno posredovati«,⁵⁴¹ a v kolikor aprovizacije ne bi bilo mogoče transportirati, bi vojska lahko zahtevala izpraznitev naseljenega območja. Takšna možnost se je na Bovškem pokazala že prvo vojno zimo 1915/16. V času božičnih praznikov je zapadla izjemno velika količina snega. V gorah so se sprožali številni plazovi, ki so na območju fronte povzročili izredno veliko število smrtnih žrtev med vojaki,⁵⁴² prekinjene so bile cestne povezave z zaledjem.⁵⁴³ Tekom celotne zime je zaradi sneženja prihajalo do nekajdnevne prekinitev prometa na cestah in nedelovanja transportne žičnice.⁵⁴⁴ Kljub temu da je vojska skrbela za stalno prehodnost in delovanje povezave s Kranjsko Goro, je bilo zimsko obdobje za civilno prebivalstvo na meji lakote zaradi odrezanosti, kot je soški župnijski upravitelj Vinko Aljančič⁵⁴⁵ zapisal v pismu nadškofu Sedeju: »[V]elik križ je z živežem. Sedaj [maja 1916] je nekaj bolje, a pozimi smo bili par mesecev popolnoma

538 Rejc, »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta«, str. 76.

539 Stres, Usoda prebivalstva na Bovškem, str. 17. SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 395.

540 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 201/644; 201/719.

541 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brīg., Ktn. 1637, E. Nr. 946.

542 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 16–18.

543 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2254, Op. Nr. 825/6.

544 Gl. npr. ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2269, Op. Nr. 127/8; 128/3; 129/5.

545 Vinko Aljančič (* 5. 1. 1890, Kovor pri Trziču; † 8. 7. 1938, Kranj), čezsoški kaplan, soški župnijski upravitelj in župnik v Kredu.

ločeni od sveta radi velikanskih plazov na Mojstrovki.«⁵⁴⁶ V razmerah stalnega pomanjkanja se je tekom let količina hrane, ki so jo ljudje prejeli z aprovizacijo, stalno zmanjševala in v omilitih lakote je oblast v prehrano uvajala tudi nadomestke. Pomanjkanje moke se reševali z dodajanjem raznih mletih živil od krompirja do želoda.⁵⁴⁷ Kavno, ki jo je bilo mogoče kupiti le s kartami, so zamenjali kavni nadomestki iz cikorije, rži ali ječmena, ki so se lahko prosto kupili po določeni ceni.⁵⁴⁸ Urad za preživljanje prebivalstva je 2. maja 1917 v prehrano uvedel celo mlado deteljo, ki »je jako dobra, redilna in zdrava prikuha, ki se nareja kot špinača. V to svrhu se porabijo vse vrste detelje [in] se lahko uporabi v svežem stanu, se jo pa tudi lahko posuši in tako tudi pozimi uporabi za živež.«⁵⁴⁹

Kljub skrbi občin za zagotavljanje stalnega dotoka aprovizacije v zaledne vasi se je večkrat dogajalo, da aprovizacija ni prispela v naročenih količinah. To se je dogajalo predvsem zaradi tatvin, ki so jih med transportom izvedli vojaki. To je bilo za pristojne župane problematično, ker niso uspeli zgotoviti zadostne preskrbe za svoje prebivalce, zato so apelirali tudi na tolminsko okrajno glavarstvo. Ker je v začetku poletja 1917 ponovno zmanjkal poslani živež za aprovizacijo, je tolminski okrajni glavar župane opozoril, naj »se vse potrebno ukrene, da se ne izgubijo živila, katera so doslej najbrže vojaki pri žični napravi odnesli.«⁵⁵⁰ Temu naj bi se izognili s tehtanjem na začetku in koncu prevoza, kar pa je bilo v enem primeru slabo opravljeno. Tako je za Trento prispelo 16,5 kilogramov in za Sočo osem kilogramov salam premalo, ki so izginile nekje med potjo na železnici ali med prevozom z žičnico čez Vršič. Za manjkajoče salame za Sočo se je izkazalo, da so manjkale že pri prihodu s transportnim vlakom na železniško postajo, odprti pa so bili

546 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 738.

547 Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*, str. 165–170.

548 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 91/71.

549 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 201/454.

550 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 201/602.

tudi zaboji za Trento.⁵⁵¹ Okrajno glavarstvo je zato apeliralo na vojaško dobavno skladišče v Kranjsko Goro, ker je prihajalo do stalnega primanjkljaja pri dobavi živil z žičnico. Vodja dobave v Kranjski Gori je zadevo hitro zaključil, rekoč, »da se vlagajo pogosto strgane vreče v odpošiljatev«,⁵⁵² medtem ko o izgubljeni aprovizaciji ni bilo več ne duha ne sluha. In to ni bila nikakršna posebnost, ki bi se dogajala samo na Bovškem, saj o krajah hrane pišejo še številni vojaki v svojih spominih, na primer Franjo Robida, ki je s tovarišem naletel na odprt vagon, v katerem »je manjkala vreča s sladkorjem in nekaj konzerv kave iz zaboja. Kjer je bik, naj bo še štrik, je rekel Bunc, vzel za kapo sladkorja in še nekaj konzerv in skuhali smo si tako sladko kavo, kot je nisem še nikoli pil«. ⁵⁵³ Pri tem se seveda nihče ni oziral na to, komu je bila hrana namenjena, vsakdanje življenje prebivalstva v pomanjkanju pa se je zaradi takega početja le slabšalo.

Nekoliko lažje so s hrano shajale družine tistih, ki so med vojno opravljali zelo težko delo in so bili upravičeni do večjih količin živil. Avgusta 1917, ko so oblasti ponovno določale količino moke na osebo, so določili, da dnevno prejmejo »osebe, ki opravljajo zelo težko delo (rudarji in gozdarji) 300 g[ramov] moke,« medtem ko so drugi prejeli 200 ali 175 gramov moke.⁵⁵⁴ To je bilo dobrodošlo za kar nekaj družin z Bovškega, katerih moški so delali v rabeljskem rudniku svinca in cinka. Delo v rabeljskem rudniku so imeli predvsem moški iz Loga, ki so zaradi tega bili izvzeti iz vojske.⁵⁵⁵

551 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 444.

552 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 201/883.

553 Robida, *Iz stare Ljubljane na soško fronto*, str. 204.

554 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 201/625. Gl. tudi Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*, str. 119.

555 Loški in drugi rudarji so se na delo vozili skozi štoln, rudniški rov za odvajanje vode, ki se je končal v Logu. Rudarji so bili od ponedeljka do sobote na delu, le ob nedeljah so imeli prosto, ko naj bi prišli domov. Ob prevozu z električnim vlakom skozi štoln so jih spremljali vojaki, saj je vojska rov uporabljala za prevoz materiala in ranjencev v zaledje. – Stres, *Usoda prebivalstva na Bovškem*, str. 17. Pričevanje Darko Štrukelj (roj. 1933). Gl. tudi ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB033/09122; WK1/ALB035/09675–09679; WK1/ALB035/09729.

Rudarji so bili tekom vojne tisti, ki so bili največkrat oproščeni služenja vojske in so imeli dobre plače. Rudniška podjetja med vojno niso trpela nezaposlenosti,⁵⁵⁶ vendar pa je bil vojni delavnik krut in neizprosni, brez nedeljskih in prazničnih prostih dni,⁵⁵⁷ zato so bile tudi možnosti za delovne nesreče večje. Tako ni nič nenavadnega, da je 26. avgusta 1916 prišlo do delovne nesreče v rabeljskem rudniku, v kateri je zaradi posledic zasutja umrl Anton Vencelj iz Strmca.⁵⁵⁸

Vsi, ki so delali v rudniku, so se morali odzvati vpoklicu in oditi na nabor. V kolikor so bili poslani na fronto, je morala uprava rudnika posredovati pri divizijskem poveljstvu s prošnjo, da se naborniki izvzamejo in vrnejo na delo v rudnik. Slednje je prošnjo posredovalo na nadrejeno zaledno armadno poveljstvo, ki je potem seznam rudarjev poslalo na c. in kr. Vojno ministristvo, da je to potrdilo njihov izvzem iz vojske in vrnitev na delo v rudnik. Rudniška uprava v Rablju je že maja 1915 prosila za oprostitev vojaške službe za enajst bovških rudarjev (enega iz Loga, treh iz Bovca, treh iz Čezsoče, štirih iz Soče), ker »jih rabijo brezpogojno nujno na delu, da ne pride do odločnejšega zmanjšanja ali celo do prekinitve dela in prosimo, [...] da se delavce naknadno oprusti in pošlje v naše podjetje v Rabelj«. ⁵⁵⁹ Rudarji so za preskrbo z živili dobili posebne modre potne dovolilnice, ki so veljale več mesecev, da so lahko iz Rablja potovali v Log, Sočo ali kateri drug zaledni kraj po hrano. S seznama 71 rudarjev, ki so od septembra do novembra 1917 dobili modro dovolilnico, je razvidno, da je tedaj v rudniku delalo šestnajst moških z Bovškega,⁵⁶⁰ a najverjetneje jih je bilo še več.

Nenazadnje so bile tudi vojaške preskrbnine dobrodošel finančni dodatek za vse družine v pomanjkanju. Kot že omenjeno, so jih prejemale družine vseh vpoklicanih mož. Šlo je za manjše zneske, ki so do leta 1917 znašali dnevno 1,20 krone za odraslo

556 Kučera, *Rationed Life*, str. 79.

557 Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 299.

558 Raibler *Kriegstagebuch*, str. 282.

559 ÖSTA, KA, NFA, 10. Arme (EGK), Ktn. 376, Op. Nr. 827, dopis 28. 5. 1915.

560 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4021, fasc. »89 – K. Akten«, Na. Nr. 585.

osebo in polovico zneska, 0,60 krome, za otroke od osmega leta naprej, zatem so se zneski dvignili na 1,60 krome (in 0,80 krome), vendar glede na rast cen med vojno ta dvig inflacije ni dohajal. Prejemnika preskrbnine ali pokojnine v primeru smrti so imenovali vojaki sami ali pa so prošnje zanje vložile družine na občinskih uradih.⁵⁶¹ Vendar je veljala tudi pri teh podporah omejitev, ki je zadela predvsem družine z več otroki, ki jih na Bovškem ni bilo malo. Tako je bilo določeno, da se vojaška preskrbnina izplačuje šele, ko je v vojsko vpoklican zadnji sin, ki naj bi bil do vpoklica sposoben za pomoč pri preživljanju.⁵⁶² Vojaške preskrbnine so družine prejemale še šest mesecev po smrti vojaka, zatem so morale zaprositi za vojaško pokojnino. Pokojnine zaradi smrti vojaka so bile odvisne od njegovega čina v vojski ter vrste njegove smrti. Tako je družina navadnega vojaka, ki je umrl zaradi boja, prejela mesečno devet kron, medtem ko je bila višine pokojnine vojaka, umrlega zaradi bolezni, šest kron; pokojnina za nekaj činov višji položaj narednika je znašala mesečno že 22,50 kron v primeru smrti v boju ali petnajst kron v primeru smrti zaradi bolezni. Tako vojaške preskrbnine kot pokojnine v primeru smrti niso zadoščale za dostojno življenje, zato je vladalo med prejemniki nezadovoljstvo in prihajalo je do mnogih poneverb, ki so, dokler jih niso odkrili, družinam pokojnega zagotovile višji finančni priliv.⁵⁶³ Ni zaslediti, da bi se na Bovškem kdo poslužil takšnih praks.

* * *

Preživljanje v času vojne je bilo skromno, tako da so nekatere družine kljub vsem opisanim načinom preživljanja in

561 Ajlec, Vojaške preskrbnine in pokojnine, str. 132–134. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 118.

Informativni preračun vrednosti krome in evra kaže, da je v letu 1917 znašala vrednost 1 krome okoli 2,5 evra. Ob začetku vojne je bila torej vrednost krome za 1,3 evra višja. Na podlagi te vrednosti se pokaže, da je bila izguba vrednosti večja od razlike v povečanju finančne podpore. Leta 1914 je vrednost dnevne podpore znašala 4,56 evra, leta 1917 po povišanju pa 4 evre. Gl. Valutna primerjava.

562 Galič in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 384–385.

563 Ajlec, Vojaške preskrbnine in pokojnine, str. 135–138.

finančnim podporam komaj shajale. Ko je leta 1917 v Soči prišlo do poroke med enim od tamkajšnjih vojakov in domačinko, je oče svatom v vsej stiski prijazno ponudil: »Pošteni možje, ali vam prinesemo čompe ali polento?«⁵⁶⁴ Novopečena soproga je kmalu zatem podala prošnjo za vojaško finančno podporo, ki bi jim olajšala življenjske razmere.⁵⁶⁵ A pri preskrbi družin je tudi šlo za lastno iznajdljivost pri strategijah preživetja, kot se je izkazalo na primeru iz Trente. Okrajno glavarstvo Tolmin je namreč na trentarsko občino poslalo dopis, v katerem zaradi pritožbe prosijo, da se v prihodnje aprovizacija izrecno razdeljuje po seznamu, ker naj bi prejela desetčlanska družina Terezije Zorč iz aprovizacije sedem in pol kilograma špeha in štiri kilograme salam, čeprav je imela kravo, deset koz in je pred tem zaklala dva prašiča.⁵⁶⁶ Županstvo se je glede pritožbe pozanimalo in ugotovilo, da je pritožbo podala Katarina Kravanja, občinska babica iz Bovca, ki je v Trento prišla kot begunka. Tu je kot begunka za svojo družino zahtevala aprovizacijo pri okrajnem glavarstvu, vendar je zamolčala nekatere podatke o gmotnem položaju družine in je bila zato uvrščena na seznam revnih družin in beguncev. Županstvo je še ugotovilo, da je družina Zorč res prejela omenjeno količino aprovizacije, a je razjasnilo, da tožnica ni povedala,

»da so Tereziji Zorč v l. 1916 poginili trije prasiči, kateri so stali 5 tednov stari 180 K[,] in da tista dva[,] ko [ju] je v jeseni zaklala[,] sta oba tehtala 50 kg.

Katarina Kravanja je zaklala v jeseni enega prasiča[,] kateri je tehtal 60 kg[,] in da je sama prodajala salam in špeh. Katarina Kravanja je bila pričetka vojne z Italijo kot begunka z družino na Bledu in še sedaj plačuje stanovanje tamkaj. Katarina Kravanja je došla kasneje v to občino, da sta otvorili z hčerjo tabakarno in trgovino, kjer ste zaslužili veliko denara. Torej ta družina ni tukaj kot drugi begunci[,] ampak le vsled kupčije.«⁵⁶⁷

564 »Poštena možia, al wem prnesemo čwmpo al plianto?« Pričevanje Marija Kavs (roj. 1919).

565 SI PANG/0052, t. e. 47, p. e. 71, Delovodnik, št. 906.

566 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 201/660.

567 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 395.

Vojaški tabor na Logu v Trenti

Vir: ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Kärnten, Nr. 3979

Kot je še dodalo županstvo, je bila Katarina Kravanja dodana na seznam po ukazu okrajnega glavarstva, o čemer se je vse prebivalstvo zgražalo, zato so po potrditvi tolminskega okrajnega glavarstva slednjo odstranili s seznama in nanj uvrstili Terezijo Zorč. Na koncu še sarkastično dodaja, da »[m]orda pride tudi [u]pravičena pritožba Strausgittel Roze, katera ni v seznamu, ko ima tukaj dve kavarni in dve trgovini.«⁵⁶⁸

Trgovine, kavarne in gostilne so bile tri bolj cvetoče obrti v frontnem zaledju, ki so delovale celotno obdobje vojne, kot je na Tolminskem zapisal Ciril Munih: »Vsi so prodajali in vse so prodajali.«⁵⁶⁹ Koliko je bilo teh na Bovškem, je težko ugotoviti, a samo iz prej omenjenega primera je videti, da so bile v Trenti najmanj tri trgovine, dve kavarni ter gostilna v koči Zlatorog. Gostilne so bile kraji, kjer so se zbirali tako vojaki kot častniki, ki so bili na poti na fronto ali v zaledje. Nadporočnik Franc Zupančič v svojih vojnih spominih piše, kako so se ob polnoči pred

⁵⁶⁸ Prav tam.

⁵⁶⁹ Munih, *Leta strahu in trpljenja*, str. 14.

počitkom za pol ure ustavili v Zlatorogu, »pa so zapeli mužiki, čeprav so trudni. Na Log [v Trenti] pridemo ob ½ 3h zjutraj«. ⁵⁷⁰ Čez nekaj dni so »veselico« ponovili. Obiskovanje gostiln s strani vojaštva je bilo seveda regulirano in jih je navadno moštvo lahko obiskovalo le z dovoljenjem poveljstva. Obenem je bila regulirana tudi prodaja žganih pijač, ki naj jih vojakom ne bi prodajali, ⁵⁷¹ čeprav ni težko verjeti, da se je kakšen kozarček spil na skrivaj. Na Bovškem gostilniški red ni bil tako reguliran kot v bližnji Kranjski Gori, kjer je poveljnik zaledne postaje zaradi pijančevanja vojakom prepovedal vstop v gostilne ter zagrozil z aretacijo vsakega, ki bi ga našli v gostilni. ⁵⁷² Poleg tega je vojska za svoje namene uporabljala gostilniške prostore. V loški gostilni Černuta so muslimanski vojaki ob petkih opravljali molitev, medtem ko so pralnico za potrebe vojaških enot preuredili v prekajevalnico mesa. ⁵⁷³ Na območju Kranjske Gore je poveljnik zaledne postaje, ki je bil precej bolj strog kot tisti na bovški strani, ob priliki celo prepovedal vsemu vojaštvu obiskovanje trgovine Pečar, ker se je trgovec grdo vedel do vojaške osebe, ⁵⁷⁴ medtem ko se na Bovškem poveljniki niso vtikovali v civilne posle trgovin ali omejevali vstopa vanje.

Regulacija trgovine je potekala predvsem s strani državnih, deželnih in okrajnih oblastev za različna področja, med drugim tudi z uvajanjem prehrabnih kart ali z določanjem maksimalnih cen, po katerih so trgovci lahko prodajali določene izdelke, ki so začeli primanjkovati. S tem so poskušali predvsem preprečevati inflacijo cen, ki pa so vseeno v treh letih vojne za nekatere izdelke zrastle za kar 300 odstotkov. ⁵⁷⁵ Informacije o spremembah cen so

570 Zupančič, *Dnevnik: 1914–1918*, str. 70.

571 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No.147, točka 2.

572 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1915 bis 1917. Etappenstations-Kmd.-Befehl. Kronau«, mapa »1915«, Etappenstationskommandobefehl Nr. 138, točka 1.

573 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 106, točka 2; Etappenstationskmdo-Befehl No. 131, točka 4.

574 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1915 bis 1917. Etappenstations-Kmd.-Befehl. Kronau«, mapa »1915«, Etappenstationskommandobefehl Nr. 162, točka 3.

575 Himmelreich, *Namesto zemlje črni kruh*, str. 27–30. Ajlec, *Vojaške preskrbnine in pokojnine*, str. 133.

okrajna glavarstva posredovala na občinske urade, da so jih predali trgovcem. Slednji so cenike maksimalnih cen morali razobesiti na ogled v svojih trgovinah, v nasprotnem primeru so bili kaznovani.⁵⁷⁶ A še preden so trgovci lahko objavili cenike v svojih trgovinah, so jih morali poslati v overovitev okrajnim glavarstvom, saj so s tem poskušali preprečevati goljufije.⁵⁷⁷ Tekom vojne so tako bile določene cene različnih vrst mok, fižola, sladkorja, alkohola in drugega. Kljub regulaciji se ni bilo mogoče izogniti črnemu trgu,⁵⁷⁸ ki se ga je mogoče posluževal kak prebrisan trgovec tudi na Bovškem. Mogoče gre tudi s tem povezati konfinacijo bovškega trgovca Adolfa Antona Mlekuža, ki je po začetku vojne prišel v Log, kjer je imel svojo podružnico in je bil tu s strani vojske aretiran iz nejasnih razlogov. Njegova celotna družina je bila potem 21. marca 1916 konfinirana v Mödling na Spodnjem Avstrijskem, od koder se je lahko vrnila v notranjost Kranjske šele po amnestiji političnih obsodb, ki jo je izdal cesar Karel⁵⁷⁹ julija leta 1917.⁵⁸⁰

Cene živil so vsekakor vplivale na kakovost življenja med vojno. A poleg civilnih trgovin je bilo v bližini fronte živila mogoče kupiti tudi iz vojaških skladišč (*Fassungstelle*), ki so bila zgrajena v vseh bovških krajih in drugod v zaledju. Kot je v župnijski kroniki zapisal rabeljski župnik Plattner, so bile cene živil v vojaških skladiščih veliko nižje od živil v trgovinah v zaledju.⁵⁸¹ Podobno je mogoče sklepati za območje frontnega zaledja na Bovškem, saj je bil v logističnem pogledu Rabelj tesno povezan z Logom in je del vojnega časa spadal v bovški četrti obrambni odsek 10. armade. Vseeno se tu postavlja vprašanje, kdo je na koncu imel dostop do živil po nižjih cenah v vojaških skladiščih. Le duhovniki, ki so bili redno v družbi vojaških častnikov, ali tudi lokalni prebivalci? Viri namigujejo na prve.

576 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 42 ad.

577 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 201/376.

578 Studen in Kresal, *Življenske razmere*, str. 152.

579 Karel I. Habsburško-Lotarinški (* 17. 8. 1887, Persenbeug; † 1. 4. 1922, Madeira), zadnji avstrijski cesar in ogrski kralj.

580 *Edinost*, 22. 7. 1918, str. 2, Preganjanje trgovca Adolfa Antona Mlekuša iz Bovca.

581 Raibler *Kriegstagebuch*, str. 244.

»BOJ PROTI VENERI«: INTERAKCIJE PREBIVALSTVA IN VOJAŠTVA V ZALEDJU

Vsakdanje življenje v zaledju fronte je med tamkajšnjim prebivalstvom oziroma med prebivalkami in vojaki spletlo različne vezi, ki so se izkazovale v raznih oblikah interakcije. Interakcija je, kot že opisano, potekala pri raznih kmečkih opravilih, pri katerih so na pomoč prebivalstvu priskočili vojaki ali ko so za potrebe vojske morali delati prebivalci. Poleg tega je do stikov prihajalo v mnogih gostilnah in trgovinah po vaseh na Bovškem. V okolju, kjer so bili vojaki prisotni na vsakem koraku, se je bilo interakcijam težko izogniti. Življenje z vojaštvom je postalo del vsakdanjika. Medtem ko so družine prenočevale vojake ali z njimi opravljale menjave živil ali ko so jim pomagali pri kmečkih opravilih, so nastajala tudi nova prijateljstva in razmerja. Nadporočnik Franc Zupančič ni zamudil priložnosti, da bi v zaledju poklepetal s katero od sanitetnih pomočnic ali domačink; za nameček je za spomin naredil tudi kakšno fotografijo.⁵⁸² Podobno je narednik Albin Mlakar obiskoval razne družine v Kranjski Gori, s katerimi je poklepetal in trgoval. Pred premikom na fronto je obljubil prijazni ženski, ki mu je nekaj noči nudila prenočišče, da bo ostal v stiku in poslal kakšno pismo.⁵⁸³ Takšna druženja so na koncu prinesla kakšno bolj spontano poroko, ki ni bila

⁵⁸² Zupančič, *Dnevnik: 1914–1918*, str. 72 in 82.

⁵⁸³ Mlakar, *Dnevnik 1914–1918*, str. 160–162.

posledica rojstva otroka. V Soči sta se tako poročila častnik Avgust Neumann⁵⁸⁴ in Jožefa Domevšček (po domače Tonecova), ki sta po vojni odprla trgovino v Soči,⁵⁸⁵ ali pa Tereza Kravanja iz Bavšice in podčastnik Karel Wojčicki.⁵⁸⁶ Prepletenost zalednega vojaškega in civilnega življenja na Bovškem je tako oblikovala nova razmerja v družinskih krogih.

Vsakdanje življenje v zaledju frontne linije je prineslo tudi bolj telesne oblike interakcije, ob katerih so predvsem vojaki našli nekaj zabave. Tu so mišljene različne oblike spolnega občevanja med vojaki in lokalnimi ženskami. To interakcijo lahko razdelimo na soglasne spolne odnose, prostitucijo in posilstva. Ekscesi moralno spornega početja so bili, kot že omenjeno v prejšnjem poglavju, prisotni tako v mestih kot na podeželju, vsepovsod, kjer so vojaki z denarjem, živili, leporečenjem, alkoholom ali neobzrdano in na silo izrazili svojo spolno slo. Ženske, ki pa so se morale v skrbi za preživetje že tako ponižati, so dodatno postale žrtve obrekovanj drugih »moralno neoporečnih« moških. Duhovščina, ki je skušala s pridigami pri maši in s pokorami ob spovedi preprečiti vse oblike spolne interakcije v zaledju, vsem pobožnim molitvam navkljub ni bila najbolj uspešna.⁵⁸⁷ Duhovniki so vsepovsod po frontnem zaledju opazali težave z raznimi, zanje spornimi interakcijami med prebivalkami in vojaki.⁵⁸⁸ Vikar Josip Abram, ki je med vojno služ-

584 Marija Kavs v pričevanju govori o Jožefu Neumannu in Jožefi Kravanja, vendar gre za napako. Avgust Neumann (* 16. 10. 1895, Češka) je med prvo svetovno vojno služil kot narednik, ko se je poročil je Jožefo Domevšček. V medvojnem obdobju sta z ženo v Soči imela trgovino in hotel Isonzo. Ob začetku druge svetovne vojne je imel pronacistične nazore in je bil tudi rezervni podporočnik nemške vojske. Za področje Soče je deloval kot zaupnik nemškega generalnega konzulata. Proti koncu druge svetovne vojne je moral zbežati, ker je bil s strani partizanske vojske osumljen izdajstva. V Ljubljani je bil obsojen pred vojaškim sodiščem IV. vojne oblasti in usmrčen, njegovo premoženje pa zaplenjeno s strani države. Prim. SI AS 1931, MF III, t. e. 113, posnetek 188431. SI AS 1931, t. e. 633, p. e. 301–57, mapa 1, srajčka 1, št. A435601; mapa 3, srajčka 7, št. A431629. SI PANG/245, t. e. 136a, Zp. 1948, št. 33/48. Pričevanje Jožef Kašca (roj. 1923). Tomišek Čehulič, Šorn, Rendla in Dobaja, *Smrtne žrtve*, s. v. Avgust Neumann.

585 Pričevanje Marija Kavs (roj. 1919).

586 Klavara, *Plavi križ*, str. 25.

587 Sluga, Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben, str. 7–11. Koder, »Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega«, str. 46–47. Svobljak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 277.

588 Gl. npr. Novak, *Črniška kronika*, str. 99, 123. Munih, *Leta strahu in trpljenja*, str. 24. Šimac, Oris vpliva prve svetovne vojne, str. 160–161.

boval v tolminskem zaledju Baške grape v Oblokah, tako piše nadškofu Sedeju:

»V nravnem oziru je ponekod, kot se čuje, slabo[,] a ne na splošno, le posamezne osebe kvarijo dobro ime občinam. V grahovskem županstvu je dosti dobro, po nekaterih vaseh se sploh ne čuje o nikakem pohujšanju. Pri nas sem dobro zadovoljen. Se ve, marsikaj se godi tudi skrivši, o čemu javnost ne izve. Vendar tudi vojaki sami pripovedujejo, da je po Kranjskem (n. pr. na Jesenicah) v nravnem oziru slabše nego pri nas. O zakonolomstvu ni čuti razen par slučajev bliže fronti: neka taka razuzdanka se potepa po Ročah.«⁵⁸⁹

Poleg tega je vojska sama skušala vsaj delno regulirati prostitucijo, saj so spolno prenosljive bolezni na fronti povzročale nehotene začasne izgube vojakov, vendar so nadzor lahko vzpostavljali le v uradnih bordelih – t. i. tolerančnih hišah, medtem ko so v boju proti prikriti prostituciji ostali brez uspeha. Uradni bordeli so bili v vojnem času vzpostavljeni v številnih mestih zaledja, na primer v Ljubljani, Celju in Mariboru, do sredine leta 1916 pa celo tik za frontno linijo v Gorici.⁵⁹⁰ Šele marca 1919 so se bordeli na Slovenskem zaprli po odloku Deželne vlade za Slovenijo.⁵⁹¹ V manjši meri je tudi zaslediti, da bi vojaška poveljstva preprečevala ali kaznovala spolne odnose ali posilstva izven tolerančnih hiš.⁵⁹² Posilstva so bila po mišljenju vojakov del vojaške službe, pri kateri naj bi v zameno za izpostavljanje svojih življenj na bojišču imeli pravico do vojnega plena na osvojenem ozemlju. Ob tem se niso ozirali na travme, ki so jih s svojim nasilnim početjem povzročili ženskam, saj so za svoje početje namesto samih sebe krivili vojno.⁵⁹³

589 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, Fascikel nerazvrščenih pisem, pismo Josipa Abrama, 10. 5. 1916.

590 Lukan, Ärgernis im »Toleranzhaus« des Brückenkopfes Görz (1916), str. 78–93.

591 SI ZAL JES/0004, t. e. 21, p. e. »Špisi od št. 6-1339 1919«, št. 328.

592 Zaslediti je kaznovanje vojakov tako zaradi zapeljevanja (preместitev) kot zaradi poskusa posilstva (privez in preместitev), za kar so imeli največ zaslug duhovniki, ki so primere prijavili vojaškim poveljstvom. Prim. Finžgar, *Leta mojega popotovanja*, str. 248–249. Novak, *Črniška kronika*, str. 93. Šimac, *Oris vpliva prve svetovne vojne*, str. 137.

593 Sluga, *Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben*, str. 6. Več o posilstvih med veliko vojno: Riviere, *Rape*.

Baumbachova kočča Na Logu v Trenti

Vir: ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Kärnten, Nr. 3378

Čeprav na Bovškem o soglasnih spolnih interakcijah, prostituciji in posilstvih ni izrecnih uradnih virov, saj gre za tematiko, o kateri se v skupnostih redko govori ali se jo redko prijavi, je drobce mogoče izluščiti iz pisem in pričevanj. Številni vojaki, ki so se nahajali v zaledju, so v svojem vojaškem življenju potrebovali razvedrilo, zato je vrhovno poveljstvo vojske ukazalo v zaledju fronte gradnjo vojaških domov (*Soldatenheim*),⁵⁹⁴ kjer bi vojaki imeli čitalnico, igralnico, sobe za glasbeno ali literarno delo, versko ali patriotično delovanje ter kantino. Tudi na Bovškem je poveljstvo 93. pehotne divizije v začetku decembra 1916 izdalo namero po ureditvi takih domov v taboru Vrsnik v Soči, pri Baumbachovi kočči v Trenti ter v Logu.⁵⁹⁵ Častniki so v Trenti (v dolini Zadnjice) že pred tem imeli svojo posebno vilo, kjer so

594 Pobuda za postavitev vojaških domov po zaledju je prišla s strani vojaškega kurata Wilhelm Schmidta v letu 1916, da bi za vojake uvedli »pošteno« zabavo ter skrbeli za njihovo fizično in psihično sprostitev. Več gl. Šimac, *Vojaški duhovniki*, str. 194–196, 353–357.

595 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4003, Res. Nr. 664.

si lahko za nekaj časa oddahnili od fronte.⁵⁹⁶ V te vojaške otoke druženja so vojaki oziroma verjetneje častniki uspeli pripeljati tudi lokalne ženske, s katerimi so imeli bolj intimne odnose. V Soči se je ohranilo v lokalnem spominu, da »so žene spravili v barake, so jih napili in so plesali z njimi, ene so bile [kasneje] še celo noseče. Tam je bila muzika«. ⁵⁹⁷ Na to, da je v zaledju prihajalo do spolnih odnosov, kaže tudi razglas poveljstva zaledne postaje Log, ki je vojake obvestilo, da je za tamkajšnje oddelke prispelo zdravilo za spolne bolezni, »ki naj ga dejansko uporabljajo«. ⁵⁹⁸ Poleg tega temu delno pritrjuje tudi vsebina pisma soškega župnijskega upravitelja Aljančiča nadškofu Sedeju:

»Koliko se je treba boriti proti Veneri predvsem, se čita dosti iz podobnih krajev. Isto je tudi tu. Naravno, da se vedno naleti na močan odpor, celo s cerkvenimi govori in svarili. Velike previdnosti je treba seveda. A Bog povrni višjim gospodom, v katerih najde človek vedno zaslombo[,] in to pomaga mnogo, mnogo. In prav v tem kraju – življenje mi je namreč že dobro poznano – hvala Bogu ni najhuje, a žalostni slučajji seveda niso izvzeti.« ⁵⁹⁹

Tako kot drugi duhovniki si je tudi Aljančič prizadeval, da njegovo župnijsko področje ne bi zapadlo v spolne ekscese, in najverjetneje so ga pri tem podpirali »višji gospodje« iz vojaškega poveljstva, ki jim ni bilo v interesu, da se jim zaradi spolnih bolezni zmanjšuje število vojakov. Kljub prizadevanju, da do spolnega občevarja ne bi prihajalo, je bilo med vojno v zaledju rojenih kar nekaj otrok, vendar niso bili ravno pogosti primeri, da so vojaški očetje poročili domačinko, s katero so imeli otroka. Tako sta se iz tega razloga, potem ko se je leta 1917 v Soči rodila mala Pepa (Jožefa), poročila mama Jožefa Komac z domačije pri Flutaču in oče Johann (Ivan) Pillichshammer, vojak pri zaledni enoti, ki je skrbela za dobavo lesa. Johann se je po koncu vojne

596 ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB036/09995; Inv. Nr. WK1/ALB036/09996.

597 Pričevanje Jožef Kašca (roj. 1923).

598 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armees (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 278, točka 2.

599 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 738.

vrnil v Sočo in tu živel z družino.⁶⁰⁰ Pregled porok v Logu, Soči in Trenti v osrednjih vojnih letih kaže na večje število porok z moškimi, ki niso prihajali z Bovškega (nedomačini). Če v letu 1914 takšnih porok ni bilo, je v naslednjih treh letih bilo takšnih sedem od dvanajstih. V Soči in Trenti izstopa leto 1917 (pet od šestih porok z nedomačini).⁶⁰¹ Vojna leta so torej pomembno vplivala na poročno dinamiko v bovških krajih, ki pa je bila seveda posledica sprememb na področju rojstev otrok.

Véliká vojna je pomembno vplivala na dinamiko rojstev v vseh treh zalednih vaseh. Predvsem v letih 1916 in 1918 je mogoče videti izrazit upad števila rojstev, medtem ko leto 1917 kaže na podobno število rojenih otrok kot v letih 1914 in 1915. A v osrednjem vojnem obdobju izstopa predvsem število nezakonskih otrok. Ta trend so opažali tudi duhovniki drugod po zaledju in ga potrjujejo tudi lokalne krstne matične knjige (Grafikon 1).⁶⁰² Če so bili nezakonski otroci v prvih dveh letih vélike vojne bolj redkost, se je z letom 1916 to spremenilo v vseh treh vaseh. V Logu so bili leta 1916 zabeleženi trije, leta 1917 sedem in leta 1918 štirje nezakonski otroci.⁶⁰³ V Soči leto 1916 z dvema nezakonskima otrokoma še ne izstopa tako kot leto 1917 s sedmimi in leto 1918 s petimi otroki.⁶⁰⁴ V Trenti je videti drugačno medvojno razmerje, saj leti 1916 in 1917 z dvema nezakonskima otrokoma ravno ne izstopata, medtem ko leta 1918 rojstev ni bilo. Izstopa pa predvsem prvo povojno leto, ko je bilo

600 Pričevanje Marija Kavs (roj. 1919).

601 ŽA Bovec, Poročna matična knjiga Log, knj. 3; Poročna matična knjiga Soča, knj. 3; Poročna matična knjiga Trenta, knj. 1.

Osrednja vojna leta so samo v Soči povečala povprečno število porok, medtem ko je v ostalih krajih (vključno s Sočo) zaznati povečanje števila porok v letih 1918 in 1919. V letu 1918 so v Logu tri poroke, v Soči dve in v Trenti ena, medtem ko so v letu 1919 v Logu ponovno tri poroke, v Soči šest in Trenti tri. Tudi v Bovcu in na Srpenici je v primerjavi z letom 1914 za odtenek več porok – v Bovcu leta 1914 dvanajst porok, leta 1919 petnajst porok; na Srpenici leta 1914 osem porok, leta 1919 devet porok. Prim. ŠAK, Župnija Srpenica, MKP 3. ŽA Bovec, Poročna matična knjiga Bovec, knj. 2.

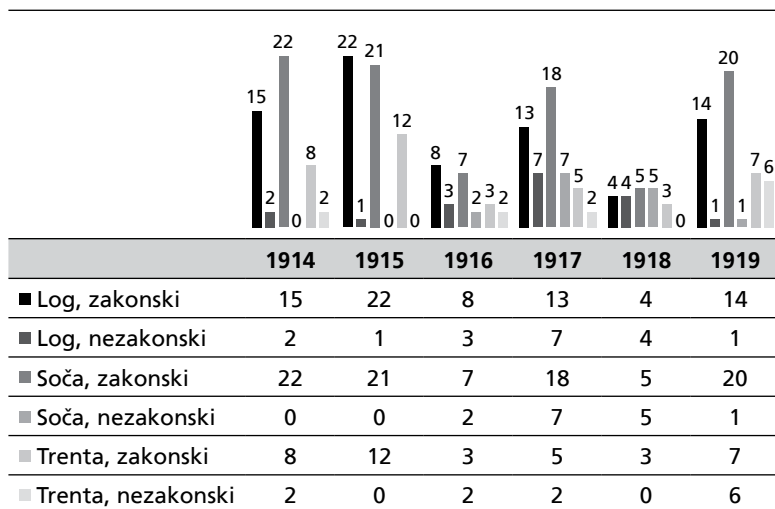
602 Gl. Šimac, Oris vpliva prve svetovne vojne, str. 139–140. Tudi Novak, Črniška kronika, str. 233. Budkovič, *Bohinj 1914–1918*, str. 166–167.

603 ŠAK, Župnija Log, MKK 3.

604 ŽA Bovec, Krstna matična knjiga Soča, knj. 3.

zabeleženih kar šest nezakonskih otrok.⁶⁰⁵ Kljub vsemu je tudi tu viden porast števila nezakonskih otrok v primerjavi z zakonskimi, kar je bila posledica predvsem interakcije med vojaki in domačinkami.⁶⁰⁶

Grafikon 1: Pregled števila rojstev zakonskih in nezakonskih otrok v zalednih vaseh na Bovškem

Vir: ŽA Bovec, krstne matične knjige

Otrok, ki so po vojni odraščali brez očetov, so se prijeli razni vzdevki, kot so pankrt, Poljak, Oger, s katerimi so jih domačini stigmatizirali, ker so bili potomci vojakov z drugih območij Avstro-Ogrske. Kljub temu so tudi po vojni vse ženske s svojimi otroki še naprej živlele v domačem kraju in jih ostali domačini niso izločili iz skupnosti.⁶⁰⁷ Nemogoče je ugotoviti, koliko teh

605 ŽA Bovec, Krstna matična knjiga Trenta, knj. 1.

606 Leta 1919 je razbrati ponovno vrnitev v ustaljene tirnice, ko se število nezakonskih otrok vrne na nekaj primerov letno po večini bovških krajev (izjema je Trenta). V Bovcu sta nezakonska otroka dva od 33, v Čezsoči nič, v Logu eden od petnajstih, v Soči eden od 21 in na Srpenici dva od petnajstih. Prim. ŽA Bovec, Krstna matična knjiga Bovec, knj. 8; Krstna matična knjiga Čezsoča, knj. 4; Krstna matična knjiga Soča, knj. 3; Krstna matična knjiga Srpenica, knj. 4. ŠAK, Župnija Log, MKK 3.

607 Pričevanje Anton Hosner (roj. 1932).

rojstev je bilo posledica posilstev in koliko soglasnih spolnih odnosov, saj se o tem ni govorilo oziroma kot je zapisal že omejnjeni narednik Mlakar: »In še lepše stvari vem, ki pa niti niso za v dnevnik.«⁶⁰⁸ A kljub temu je mogoče izpostaviti vsaj en verjeten primer posilstva v Trenti, ko je domačin Anton Vertelj pri svoji ženi zasačil dva ruska vojna ujetnika. Zaradi tega ju je kaznoval tako, da je na enega od njiju zvalil skalo, drugega je obesil za noge in mu usta napolnil s soljo. Oba naj bi za posledicami kaznovanja umrla.⁶⁰⁹ Predvsem nasilen odziv moža nakazuje na to, da le ni šlo za nedolžno ljubimkanje, četudi se je v spominu ohranilo z drugačnimi besedami.⁶¹⁰

* * *

Vsekakor pa ni vsakršna interakcija v zaledju vodila v to, kar so nekateri dojemali kot moralno sporne zadeve. A obdobja sreče so bila redkost in vojna je bila čas nasilja. Poleg spolnega je na Bovškem prihajalo tudi do drugih oblik nasilja, ki so mu bili priča civilni prebivalci ali so bili sami žrtve. Fizično nasilje je bilo pogosto nad ruskimi vojnimi ujetniki, kot je bilo že prikazano v dveh primerih. Slednji so izgubili življenje že zaradi nespoštovanja ukazov vojaških poveljnikov ali zaradi poskusa pobega.⁶¹¹ Tudi vojaki so bili deležni verbalnega ali fizičnega nasilja s strani nekaterih nadrejenih častnikov.⁶¹² A nasilje se je v nekaterih primerih izvajalo tudi nad civilisti. Tako kot pri spolnih interakcijah so tudi tu viri redki in nam služijo le za kratek oris. Iz virov je razvidno, da si je predvsem vojaško poveljstvo na Bovškem prizadevalo, da bi nasilje preprečevalo ali ga vsaj skušalo sankcionirati. Namestnik divizijskega poveljnika je decem-

608 Mlakar, *Dnevnik 1914–1918*, str. 166.

609 Komac, »Pošteni možje, ali vam prinesemo čompe ali polento?«, str. 58.

610 Hosner v intervjuju to pove z besedami: »Med vojno sta dva ruska ujetnika hodila k njegovi ženi vasovat.« Gl. Pričevanje Anton Hosner (roj. 1932).

611 Gl. ÖSTA, KA, NEA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916/17 Et. Stations-Kmd. Befehl Soča«, Et.Stations-Kommdo-Befehl Nr. 1, točka 4; Et.Stations-Kommdo-Befehl Nr. 2, točka 4. Mihelič, *Ruski grob pri Triglavskih jezerih*, str. 57.

612 Prešeren, *Vojak 1915–1918*, str. 66–70. Matičič, *Na krvavih poljanah*, str. 67–73.

bra 1915 v upanju, da ne bi prišlo do podobnih primerov, izrekel ukor in opozorilo poveljniku civilnega delavskega oddelka, ki je udaril in pretepel tri svoje delavce. Fizično kaznovanje oziroma obračunavanje s civilisti v vojaški službi je bilo namreč prepovedano.⁶¹³ Divizijsko poveljstvo je posredovalo tudi v primeru fizičnega napada na območju Vasi na Skali. Tu je 30. aprila 1916 neznani vojak zasačil starejšega pastirja, da je poškodoval desetletno deklico, zato je orožništvo iskalo njegovo ime, verjetno za dodatne informacije glede dejanja. Ali so nasilnega pastirja našli, ni znano.⁶¹⁴ Težji primer nasilja se je zgodil istega leta poleti in njegov odmev je segel tudi v časopisje. V noči s 23. na 24. julij 1916 je prišlo do dvojnega umora na območju zalednega poveljstva Soča. Pri taboru Pod Skalo je neznani storilec umoril šestnajstletnega Andreja Kavsa in petinsedemdesetletno Katarino Mlekuž. Ker ni bilo nobenih dodatnih podatkov, je divizijsko poveljstvo razpisalo nagrado 200 kron tistemu, katerega informacije bi privedle do storilca.⁶¹⁵ A vse kaže na to, da storilec ni bil odkrit, saj drugih podatkov o tem ni. V časopisju, ki je o umoru tudi poročalo, so opozarjali, da to ni edini primer in da se po zaledju »širi tako zverinska podivjanost«.⁶¹⁶ Koliko je še bilo primerov tako fizičnega kot verbalnega nasilja nad civilnim prebivalstvom, ki si ga ljudje mogoče niso upali prijaviti, seveda ostaja odprto vprašanje.

613 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2263, Res. Nr. 737.

614 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armees (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916/17 Et. Stations-Kmd. Befehl Soča«, Etap.-Stat.-Kommando-Befehl Nr. 27.

615 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armees (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916/17 Et. Stations-Kmd. Befehl Soča«, Etap.-Stat.-Kommando-Befehl Nr. 58. ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 3990, Op. Nr. 247/15.

616 *Domoljub*, 3. 8. 1916, str. 412, Tedenske novice.

DUHOVNA OSKRBA PREBIVALCEV ZA FRONTNO ČRTO

Evakuacija Bovškega ob začetku vojne z Italijo je razbila tamkajšnji cerkveni sistem, saj so bovški duhovniki odšli skupaj s prebivalci v begunstvo in le loški in trentarski duhovnik sta ostala v svojih kuracijah. Bovški dekan Ivan Vidmar je avgusta 1915 iz begunstva poročal nadškofu Frančišku Borgii Sedeju, da o svoji dekaniji ve bolj malo. Po njegovih informacijah, naj bi bil srpeniški kurat nekje v Italiji, za loško kuracijo ni bilo gotovo, da ne bo izseljena, medtem ko bi v soški župniji lahko civilnemu prebivalstvu maševal kar vojaški kurat. Le v kuraciji Trenta »je baje [bilo] normalno«. ⁶¹⁷ Dekan Vidmar je bil tedaj v Šentvidu pri Lukovici, kjer je srečal tudi svojega kaplana Vinka Aljančiča. Slednji je bil kmalu zatem poslan kot župnijski upravitelj v Sočo, ⁶¹⁸ ker je bil dotedanji župnijski upravitelj Franc Močnik spomladi 1915 napoten za kurata v Kal nad Kanalom. ⁶¹⁹

V času vojne z Italijo so v bovškem zaledju službovali trije duhovniki, ⁶²⁰ ki so skrbeli za duhovno oskrbo prebivalstva. V Logu je bil nameščen Andrej Klobučar, ⁶²¹ v Soči že omenjeni

617 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/2, pismo št. 452.

618 *Slovenec*, 27. 8. 1915, str. 3, Primorske novice.

619 *Bogoljub*, 13, št. 6, str. 199, Po domovini.

620 Gl. *Koledar Družbe sv. Mohorja: za navadno leto 1917*, str. 81.

621 Andrej Klobučar (* 25. 11. 1881, Tolminske [?] Ravne; † 17. 10. 1961, Vipavski Križ), loški kurat in kasneje bovški dekan.

Loški kurat Andrej Klobučar

Vir: SI AS 1829, t. e. 68, p. e. 975

Aljančič in v Trenti Ivan Kodrič. Iz virov je razvidno, da sta se soški in trentarski duhovnik večkrat srečevala, medtem ko je loški kurat pogosto zahajal na obisk k župniku Plattnerju v Rabelj (in obratno).⁶²²

Vse od začetka vélike vojne je bojevanje postalo tudi sestavni del verskega življenja. Duhovniki so v pridigah upravičevali vojno in pozivali svoje vernike, da molijo za srečen konec vojne in za cesarja in domovino. Po začetku vojne z Italijo je v pridige vstopil še »verolomni Lah«, pred katerim je bilo treba braniti slovensko

622 Prim. Raibler Kriegstagebuch, str. 188, 248, 253, 257. ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 834.

zemljo.⁶²³ »Na novem bojišču je bila našim fantom prvokrat dana prilika, da se izkažejo in pomerijo s krivonosim Lahom,« je pisal vojni kurat Leopold Turšič⁶²⁴ iz obrambnih položajev nad dolino Lepene.⁶²⁵ Duhovniki so s pridigami bodrili civilne in vojaške vernike, v začetnem obdobju so nekateri celo pozivali mlajše moške k vključitvi med prostovoljne strelce, ki so bili prisotni tudi na Bovškem. Duhovniki so med pridigami in tudi pri verouku razlagali različne stvari v zvezi z vojno, razglašali državne razglase in bili pomembni organizatorji dobredelnih dejavnosti. A v prvi vrsti so morali duhovniki pri svojih vernikih poskrbeti za redne verske obrede, kjer so verniki z molitvami, obiskovanjem obhajila in spovedi nudili duhovno pomoč vsem na fronti.⁶²⁶ Po sili razmer so jim pomagali celo vojaški kurati.⁶²⁷ Težko je reči, že zaradi bližine fronte, da bi bovški duhovniki pri svojem duhovnem delu postopali kaj drugače.

Duhovno oskrbo so v določenih primerih bovški duhovniki nudili tudi v zaledju nastanjenim vojakom. Prezemanje dušnopastirskih nalog je bila pogosta praksa duhovnikov med veliko vojno, saj njihovi vojaški stanovski kolegi niso zmogli pokriti potreb vseh vojakov, ki so bili nameščeni v zaledju fronte ali so kot ranjenci ležali po številnih vojaških bolnišnicah v zaledju.⁶²⁸ Videti je, da so tudi duhovniki na Bovškem nudili duhovno oskrbo različnim vojaškim enotam in posameznim vojakom. Trentarski kurat Kodrič je nadškofu Sedeju poslal prošnjo

623 Bobič, *Vojna in vera*, str. 42, 63–68.

624 Leopold Turšič (* 13. 11. 1883, Stari trg pri Ložu; † 30. 5. 1927, Krško).

625 Turšič, Kostrunova špica, str. 1.

626 Bobič, *Vojna in vera*, str. 71–72, 126–129. Gl. tudi Šimac, Oris vpliva prve svetovne vojne, str. 140–150.

627 Ciril Munih v župnijski kroniki piše, da mu je na Mostu na Soči pri spovedih in obhajilih pomagal tamkajšnji vojaški kurat. Gl. Munih, *Leta strahu in trpljenja*, str. 19.

628 O prevzemanju dušnopastirskih nalog za vojsko gl. Šimac in Keber, *Patriae ac humanitati*, str. 123–127. Šimac, Oris vpliva prve svetovne vojne, str. 126–133. Podbersič, Msgr. Ivan Rojec in goriški begunci, str. 237. Novak, *Črniška kronika*, str. 103, 143. Raibler *Kriegstagesbuch*, str. 188–240 passim.

Po župnijah v tolminskem zaledju ni zaslediti, da bi duhovniki nudili duhovno oskrbo tudi tamkajšnjim vojakom v zaledju; po drugi strani je mogoče, da te vrste službovanja niso vključili v župnijske kronike, čeprav se verska oskrba civilnega prebivalstva omenja. Prim. Munih, *Leta strahu in trpljenja*, str. 7–38. Tolminska župnijska kronika, str. 358–375.

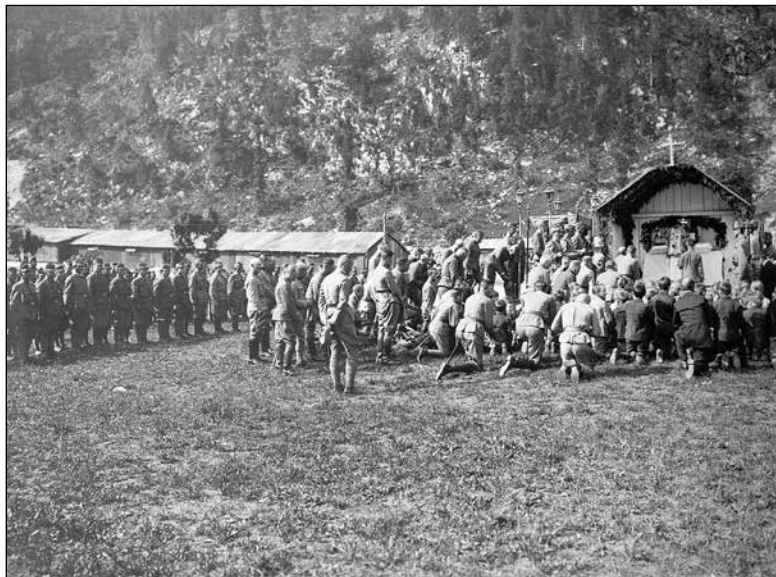
Maša za ranjene in bolne vojake v vojaški bolnišnici v Logu

Vir: ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Kärnten, Nr. 2951

za dovoljenje za binacijo – maševanje dvakrat dnevno, za katero je imel dovoljenje le v primerih slabega vremena, v kateri navaja, da bi želel maševati za ljudi in za vojaštvo posebej, ker za skupno mašo pri trentarski cerkvi ni bilo dovolj prostora in tudi vojaki ne bi imeli časa, da bi hodili z Loga do cerkve. Tako je nadškof Sedej privolil v to, da je imel duhovnik v Trenti lahko dve maši ob nedeljah ali praznikih, ko je bilo to potrebno – najprej za prebivalce v cerkvi, nato za vojake v taboru Baumbachhütte Na Logu.⁶²⁹ Podobno je mogoče reči za Log in Sočo, kjer pa oddaljenost cerkve od taborov ni bila problematična. Predvsem v Logu je maša potekala v cerkvi tudi za vojsko in vojne ujetnike. Najverjetneje je najprej zjutraj potekala maša za prebivalce, ker je, kot je razvidno iz vojaških oznanil, najprej ob osmi uri potekala maša za delovni oddelek vojnih ujetnikov, ob deveti uri pa ji je sledila maša za ostale vojake in častnike.⁶³⁰

629 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 834.

630 Gl. npr. ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 161, točka 4.

Vojaki in civilisti pri molitvi v taboru Vrsnik na praznik sv. rešnjega telesa in krvi

Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB036/10001

Pravilo ločevanja verskih obredov za civilne prebivalce in vojake je veljalo v cerkvah, medtem ko so na prostem opravljali tudi skupne obrede. Ti so potekali ob posebnih priložnostih oziroma ob verskih praznikih. Soški župnijski upravitelj Aljančič in trentarski kurat Kodrič sta z vojsko v Soči priredila mašno procesijo ob prazniku sv. rešnjega telesa in krvi. Procesija, ki se je je udeležilo številno vojaštvo, šolski otroci in drugi prebivalci, je potekala od cerkve do tabora v Vrsniku. Celotno procesijo je spremljala vojaška godba. Molitev je potekala v improvizirani kapeli pred cerkvijo in v kapeli v taboru Vrsnik, kjer so skupaj molili vojaki in nekateri prebivalci.⁶³¹ To je bil zagotovo dobrodošel trenutek

631 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 26. ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB036/09997-10002. Enako npr. tudi na Tolminskem in v Bohinju, gl. Munih, *Leta strahu in trpljenja*, str. 27. Tolminska župnijska kronika, str. 372. Budkovič, *Bohinj 1914–1918*, str. 164.

v vsakdanjem življenju tako vojakov kot domačega prebivalstva. Kurat Kodrič je nadškofu Sedeju navdušeno pisal o procesiji: »Še Lah bi bil priletel pogledat, ko bi vedel. Najbrž je tudi on praznoval isti dan, ker je bilo vse mirno.«⁶³²

Tako kot sta vojna in vojaštvo povsem predrugačila območja zalednih krajev na Bovškem, sta vplivala tudi na spremembe na cerkvene stavbe in okolico. Vojna je povzročila izgube na cerkvenem imetju, predvsem med cerkvenimi zvonovi. Zaradi pomanjkanja barvnih kovin so bili med prvimi vojnimi »darovi«, ki jih je nabirala Centrala za zbiranje kovin, bronasti cerkveni zvonovi. Po slovenskem zaledju so spomladi leta 1916 popisali vse cerkvene zvonove, ki jih je vojaška oblast jeseni istega leta in tekom naslednjega začela odvezemati z odplačilom v denarju. V redkih primerih so v nekaterih zvonikih ostali le najmanjši zvonovi, ponekod so jih tudi nadomestili z železnimi.⁶³³ Usoda cerkvenih zvonov v frontnem zaledju je bila enaka, le da je proces odzema potekal hitreje. Ker za Bovško ni neposrednega vira, posredno o tem govori rabeljska župnijska kronika. Zaradi bližine frontne linije so kmalu po začetku vojne z Italijo, 30. maja 1915, z ukazom vojaškega poveljnika obnemeli zvonovi. Natanko tri mesece zatem, 30. avgusta, so v Rablju odstranili vse tri tamkajšnje zvonove in jih odpeljali v zaledje v predelavo.⁶³⁴ Enako bi lahko veljalo vsaj za Sočo in Log, ki sta bila neposredno za fronto, če že ne kar za vse tri kraje na Bovškem. V Soči temu pritrjuje dejstvo, da so vsi cerkveni zvonovi nastali po veliki vojni – najstarejši iz leta 1929 nosi napis: »Uničil me je bes sovražnika, toda sovražnik je izpuhtel, ponovno oživiljen Italiji in bogu z jasnim glasom pojem.«⁶³⁵

Spremenila se je tudi cerkvena okolica. Številni ranjeni vojaki, ki so tekom vojnega obdobja bili preneseni v zaledje, so tam umrli. Za pokop umrlih ranjencev in drugih vojnih žrtev

632 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 834.

633 Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 298, 309. Šimac, *Pod cesarskim orlom*, str. 47–48. Budkovič, *Bohinj 1914–1918*, str. 150.

634 Raibler Kriegstagebuch, str. 184, 213–214.

635 Lat.: »*Me fregit furor hostis at hostis ab aere revixi italiam clara voce deumque canens.*«

je vojska uporabila zemljišča v bližini cerkva in pokopališč. V Trenti je ob cerkvi nastalo novo vojaško pokopališče, medtem ko sta v Soči in Logu vojaški pokopališči nastali kot dodatek civilnima pokopališčema. Obe pokopališči, ki sta se raztezali v več terasah, sta dobili tudi spomenika, ki sta nastala izpod rok v vojsko vpoklicanih umetnikov.⁶³⁶

Slednji niso spreminjali le cerkvenih okolic v zaledju, v Soči je bila tekom vojne preurejena tudi cerkvena notranjost. Leta 1917 je bil na okrevanju v vojaški bolnišnici v Soči slikar Josef Váchal,⁶³⁷ ki je ob obisku cerkve opazil njeno pusto notranjost. Cerkev je bila okrašena le z nekaj slikami križevega pota in manjšimi poslikavami okoli tabernaklja.⁶³⁸ Glede na njegovo slikarsko nadarjenost je Váchalu uspelo dobiti zaposlitev v cerkvi, pri čemer je zagotovo prišla v poštev tudi navezava župnijskega upravitelja Aljančiča s tamkajšnjim divizijskim poveljstvom. Váchal je hitro ugotovil, da je bolje delati počasi kot prehitro, saj ga ni prav nič vleklo nazaj v frontno linijo. Dodelili so mu slovenskega vojaka za pomočnika, da mu je pomagal pri obrobjanju šablon, po katerih je nameraval barvati. Vendar njegova pomoč ni prinesla hitrejšega dela, kvečjemu še več dela, ko je moral Váchal za njim popravljati napake, kar pa mu je bolj kot ne ustrezalo.⁶³⁹

Soški prebivalci so ob rednem mašnem bogoslužju v cerkvi lahko spremljali, kako je Váchalovo delo napredovalo in kako je cerkev dobivala svoje barve. »[Ž]arelo in kričalo je v vseh razkošnih barvah. [...] Limona in pomaranča [sta olepšali vežo] v cezannovskih večbarvnih cvetovih in nekaj variacij zelene se je povezalo med seboj v kobaltnih in ultra-marinovskih odtenkih«,⁶⁴⁰ je zapisal Váchal. Barve so se porabljele v kilogramih. Pomočnik

636 Galíć in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 253–255. Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 25. Pipan, *Spomenik hrabrim braniteljem Rombona*, str. 48–52.

637 Josef Váchal (* 23. 9. 1884, Milavče; †10. 5. 1969, Studeňany), češki pisatelj, slikar, grafik in tiskar.

638 Vidno na fotografiji: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB034/09454.

639 Váchal, *Slikar cerkve v Soči*, str. 9.

640 Prav tam.

je kmalu moral oditi in Váchal je delo nadaljeval sam. Prišel je do problema, da ni mogel slikati v višino, ker ni imel dovolj visokega odra. Nekega dne je po naključju mimo prišel slikar z Moravskega in Váchal je hitro poskrbel, da so mu ga dodelili za pomoč, ki ni bila dolgotrajna. Kmalu zatem je pomočnik dobil dopust in odšel domov. Delo v cerkvi je Váchal dokončal sam in si zatem za cerkvenimi orglami uredil atelje, kjer je izdeloval razglednice za prodajo.⁶⁴¹ Od jeseni 1917 je župnijski upravitelj Aljančič mašno bogoslužje opravljal v preurejeni cerkvi. Hvaležnost ob poslikavi cerkve je umetniku izkazal tudi župan soške občine. Štirinajstega septembra je občina Soča plačala 264,20 kron za barve ter 300 kron prostovoljnega honorarja slikarju za delo.⁶⁴²

Vojno obdobje je bilo torej na cerkvenem področju prepleteno z dušnim delom za prebivalce vseh treh vasi, hkrati pa tudi za vojsko. Duhovniki so morali le poskrbeti, da so v božjem hramu imeli bogoslužje ločeno po skupinah, medtem ko so se bogoslužij na prostem lahko udeležili vsi. Poleg delovanja v okviru krščanskih nauk je bilo pomembno tudi delovanje za domovino, saj sta bila, kot je nadškof Sedej v okrožnici sporočil svojim duhovnikom, krščanstvo in habsburška domovina neločljivo povezana.⁶⁴³

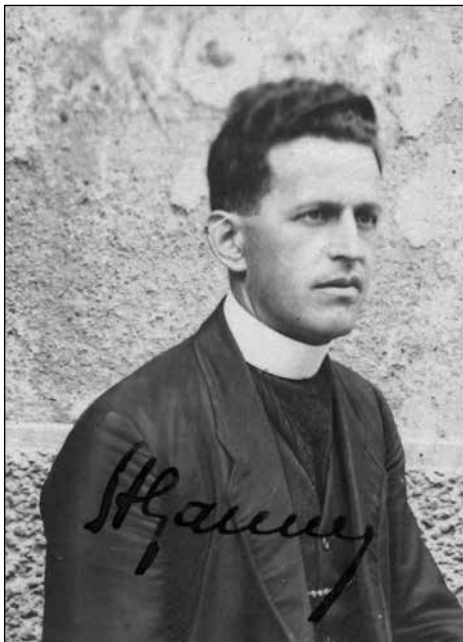
Vinko Aljančič – kaplan v vojni

Vsakdanje delovanje duhovnika v zaledju fronte na Bovškem je mogoče videti na primeru bovškega kaplana Vinka Aljančiča. Viri iz vsakdanjega življenja Aljančiča so nedvomno bolj bogati kot viri iz vsakdanjega življenja ostalih dveh bovških duhovnikov in jasno kažejo na delovanje za vero in domovino. Čeprav je svojo duhovniško službo na Bovškem nastopil tik po začetku vélike vojne, ko je kot kaplan zamenjal Alojzija Filipiča

641 Prav tam.

642 SI PANG/0052 - Občina Soča, t. e. 1, p. e. 11, »Denarčni dnevnik za l. 1917«, zap. št. 67 in 68.

643 Bobič, *Vojna in vera*, str. 74.

Soški župnijski upravitelj Vinko Aljančič

Vir: SI AS 1829, t. e. 66, p. e. 637

v Čezsoči,⁶⁴⁴ je bil predvsem s svojim medvojnim delovanjem na koncu opažen celo na najvišji državni ravni.

Ob začetku vojne z Italijo je Aljančič skupaj s srpeniškim poštarjem Logarjem med zadnjimi odšel z Bovškega proti Kranjski Gori. Tu se je 25. maja 1915 v gostišču Jožefa Lavtižarja srečal s kranjskogorskim župnikom Andrejem Krajcem⁶⁴⁵ ter mu, preden je odšel naprej v domači Kovor pri Trziču, zaupal, da je kot zadnji zapustil Bovec in da je sovražnik že zasedel Kobarid, Žago, Srpenico in celo Bovec, kar seveda ni bilo popolnoma resnično.⁶⁴⁶ Kranjskogorski župnik je o morebitni evakuaciji opozoril svoje vernike ter Aljančičevo pripoved delil naprej še v Beli

644 *Novi čas*, 6. 8. 1914, str. 3, Novice. *Novi čas*, 22. 10. 1914, str. 4, Novice.

645 Andrej Krajec (* 3. 5. 1870, Hrib - Loški Potok; † 1. 5. 1930, Ljubljana), duhovnik in ljubiteljski astronom.

646 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1635, Res. Nr. 1068.

Peči, kjer je to nekdo prijavil orožnikom. Zaradi širjenja lažnih novic je poveljstvo brigade na Trbižu odredilo aretacijo kaplana in izročitev na poveljstvo,⁶⁴⁷ kar ni bil osamljen primer. V istem času so bili na območju istega poveljstva osumljeni izdaje in aretirani še duhovniki iz Ukev, Žabnice, Kokove in Trbiža.⁶⁴⁸ S Trbiža je bil kaplan Aljančič poslan v preiskovalni zapor na Ljubljanski grad in v Žabjak (Ljubljana), kjer je vsega skupaj prebil deset dni. Sodba pred sodiščem v Ljubljani je dočakala epilog 4. avgusta 1915, ko je bil kaplan oproščen obtožb o širjenju lažnih novic. Dekan Vidmar je v pismu nadškofu Sedeju ironično dejal, da je Aljančič stalno opozarjal ljudi, naj pazijo, kaj govorijo, na koncu pa je sam postal nepreviden, a je kljub aretaciji in zaporu menil, »da mlademu gospodu se to ne bo zamerilo, pač pa ga pomilovalo«.⁶⁴⁹ Aljančič je bil zatem napoten v soško župnijo kot župnijski upravitelj, kjer je ostal nadaljnje obdobje vélike vojne do konca leta 1918.

V začetku maja 1916 je o svojem delovanju na Bovškem poročal nadškofu Sedeju v Stično, kjer je zapisal, da je skupaj z duhovnikoma iz Loga in Trente skrbel za bogoslužje tamkajšnjega prebivalstva. V Soči je skrbel za več kot 500 ljudi, med katerimi so bile tudi družine iz Bovca in Čezsoče, ki so živele v stalni nevarnosti pred izstrelki ter v pomanjkanju hrane. Sam predvsem pomanjkanja hrane ni doživljal, saj je bil redni gost častniške menze na divizijskem poveljstvu. Obroke je sicer moral plačevati, vendar se je znašel tako, da je vojski oddajal sobe v župnišču in zanje zaračunaval najemnino. Aljančič je sicer napisal, da je živel v revščini, kar je dokazoval tudi s tem, da je moral prebivati v majhni sobici brez vsakršnega pohištva, vendar je iz napisanega jasno, da takšnega pomanjkanja kot prebivalstvo sam ni občutil. Kot eden redkih izšolanih ljudi je v zaledju opravljal veliko različnih del. Poleg bogoslužja je pomagal tudi v pisarni soške občine, opravljal nekatere posle za bovško

647 SI AS 137, t. e. 586, p. e. 3184/586, Z. 14140.

648 Raibler Kriegstagebuch, str. 182–183.

649 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/2, pismo št. 452.

občino in vodil aprovizacijo za prebivalce. Sodeloval je tudi pri vzpostavitvi šole, kot bom pokazal še v nadaljevanju, ker je tako otroke lažje pripravljaj na prejem zakramentov.⁶⁵⁰ Aljančič si je z rednim obiskovanjem častniške menze pridobil naklonjenost tamkajšnjih oficirjev, ki so mu mogoče celo predlagali, naj poda prošnjo za vojaškega kurata.

V ponedeljek, 13. novembra 1916, je namreč Aljančič na domobransko dopolnilno poveljstvo (*Landwehrrergänzungsbezirkskommando*) v Ljubljani poslal prošnjo za imenovanje v vojaškega kurata, kot je navedel v prošnji:

»Rojen sem 6. [januarja] 1890 in sem bil na naboru v letu 1911 spoznan za zmožnega brez tegob in sem tudi sedaj popolnoma telesno zdrav. Kot rim. kat. duhovnik sem bil do evakuacije mesta Bovec tam zaposlen kot sodelavec, za tem sem do danes kot župnijski upravitelj v Soči in potem[,] ko tudi v tem sedanjem delovanju službujem tik ob fronti, se mi zdi primerno, da se posvetim dušnemu pastirstvu pri vojaštvu in na ta način domovini izkažem večjo službo, še toliko raje, ker poleg slovenskega materinega jezika tudi popolnoma razumem nemški in skoraj prav tako hrvaški jezik in tudi češki in italijanski za potrebe službovanja.«⁶⁵¹

Poveljnik 93. pehotne divizije generalmajor Leo Greiner⁶⁵² je dodal dopis, da trdno podpira prošnjo za imenovanje Aljančiča za vojnega kurata, saj ima poleg patriotizma, skromnosti in energičnosti »vse lastnosti, ki jih človek od vojnega kurata zahteva.«⁶⁵³ Prošnja je bila iz ljubljanskega poveljstva poslana na tržaško poveljstvo v Radgoni, ki je bilo pristojno za nabornike na območju Avstrijskega primorja. Slednje je kljub duhovnikovim lastnostim in spodbudnim besedam vrnilo prošnjo na divizijsko poveljstvo, ker za imenovanje ni bilo pristojno. Prošnjo s tremi dokazili (izjavo

650 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 738. ÖSTA, KA, MS, 1. Wk, Italienischer Kriegsschauplatz, Ms 1/16 [avtor domnevno Leo Haass]. Zahvaljujem se dr. Mihi Šimcu za delitev dokumenta o karakteristiki Aljančiča, ki ga je odkril med svojim raziskovanjem v dunajskem Vojnem arhivu.

651 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4003, Res. Nr. 591.

652 Leo Greiner von Madonna del Mare (*1865; †1922 [natančnejši podatki niso znani]), generalmajor, poveljnik 93. pehotne divizije.

653 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4003, Res. Nr. 591.

Vinko Aljančič z vojaškimi častniki pri častniški koči v dolini Zadnjice

Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB036/09996

nadškofijskega ordinariata, odlokom o namestitvi v službovanje, reverzom) ter navedbo, ali želi služiti kot kurat v skupni vojski ali domobranstvu, je bilo treba poslati na c. kr. Ministrstvo za deželno brambo (*Ministerium für Landesverteidigung*). Aljančič na koncu ni bil imenovan za vojaškega kurata, razlog za to pa se verjetno skriva med dokumenti ministrstva, na katerega je bila prošnja poslana. Morda ni uspel pridobiti potrebnih dokazil, morda sta bila kriva aretacija in sojenje ob začetku vojne z Italijo. A na podlagi ohranjenega rokopisa o duhovščini na soški fronti (*Geistlichkeit im Isonzokriege*), ki ga hrani dunajski Vojni arhiv, je mogoče izvedeti, da je Aljančič pogosto opravljal mašno službo med vojaki – t. i. subsidiarno službo vojaškega kurata, čeprav ne na način, kot si je želel. Poleg tega je skrbel za duhovno oskrbo med ranjenimi in bolnimi v vojaški bolnišnici, ki jo je dnevno obiskoval.⁶⁵⁴

654 ÖSTA, KA, MS, 1. Wk, Italienischer Kriegsschauplatz, Ms 1/16 [avtor domnevno Leo Haass].

Aljančič je patriotično deloval tudi s pogostimi prispevki za Rdeči križ, z razglašanjem in razlaganjem vojnih odredb prebivalstvu ter s prispevanjem denarja za vojna posojila, k čemur je prav tako redno agitiral.⁶⁵⁵ Leta 1917 je na primer cerkveno predstojništvo Soča vložilo 3.000 kron za šesto vojno posojilo pri Ljudski hranilnici, ki ga Aljančič vplačal kar na vojaški pošti v Soči.⁶⁵⁶

Na koncu njegovo patriotično in požrtvovalno delovanje ni ostalo nepoplačano. Najverjetneje je bilo divizijsko poveljstvo tisto, ki je poskrbelo, da so Aljančiča za njegovo medvojno udejstvovanje nagradili. V začetku leta 1918 je namreč v priznanje posebno patriotskega in požrtvovalnega obnašanja prejel zlati križec za zasluge s krono na traku hrabrostne medalje, najvišje priznanje za civilne zasluge, ki mu ga je z odlokom podelil cesar Karel, o čemer so poročali tudi časopisi.⁶⁵⁷

655 Prav tam.

656 *Slovenec*, 27. 6. 1917, str. 5, Kranjska in VI. vojno posojilo.

657 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/5, pismo št. 1473. *Edinost*, 27. 3. 1918, str. 2, Domače vesti. *Edinost*, 11. 5. 1918, str. 2, Domače vesti. *Resnica*, 30. 3. 1918, str. 7, Kaj je bilo novega pretekli teden?.

»BATI SE JE, DA OTROCI SKORO PODIVJAJO«: ŠOLSTVO MED VOJNO

Vojna je v začetnem obdobju prekinila vse delovanje na šolskem področju. Šolska poslopja so bila v vojnih razmerah najprimernejša za potrebe vojske. Že prvo leto vélike vojne je vojaštvo zasedlo šolo v Kalu - Koritnici,⁶⁵⁸ po nastopu vojne z Italijo so tudi v ostalih krajih, kot so bili Log, Soča ali Kranjska Gora, šolske stavbe zasedla vojaška poveljstva ter tu namestila svoje štabe. Šolski pouk je bil seveda za nedoločen čas prekinjen. »Ker je bilo v šolskih prostorih nastanjeno vojaštvo, ni bilo do 1. maja [1916] pouka; tudi bi bilo vsled prevelikega prometa naravnost nevarno – sploh onemogočeno pohajanje otrok v šolo,«⁶⁵⁹ so zapisali v kroniki šole v Kranjski Gori. K reševanju tega, da se otroci v svojem vsakdanjem življenju ne bi preveč »prostočasili«, saj se je to izkazalo za nevarno početje, ker so otroci zaradi nepazljivosti povzročili gozdne požare ali se ponesrečili zaradi orožja,⁶⁶⁰ so pristopili tako predstavniki šolstva in cerkve kot tudi vojaštva.

To se dobro vidi na primeru šole v Soči, kjer je bil šolski pouk ob nastopu vojne z Italijo in po evakuaciji dela vasi

658 *Učiteljski tovariš*, 18. 12. 1914, str. 2, Josip Guanin.

659 SI ZAL JES/0060, t. e. 1, knjiga Kronika od 1911 do 1928, str. 25.

660 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 3493/149 F; št. 2578-1917.

prekinjen. Poleg tega je bil nadučitelj Miroslav Logar⁶⁶¹ vpoklican k naboru za 97. pehotni polk, kjer je bil zaradi kroničnega bronhialnega katarja in kroničnega revmatizma v sklepih spoznan za nesposobnega za vojaško službo, vendar je bil še uporaben za civilno delo v vojski.⁶⁶² Logar je bil poslan domov, kjer je v sodelovanju z župnijskim upraviteljem Aljančičem že decembra 1915 skušal ponovno vzpostaviti pouk na območju Soče. Na tolminski okrajni šolski svet je poslal prošnjo, naj svet izprosi pri divizijskem poveljniku podmaršalu Josefu Nemeckzu⁶⁶³ v Soči, ki je bil Logarju izredno naklonjen, ponoven začetek šolskega pouka.⁶⁶⁴ V podporo je prošnjo poslal še župnijski upravitelj Aljančič, saj je zaradi številnih otrok v dolini videl nevarnost, »da otroci, ki se jih naštelo čez 100, – parcite verbo⁶⁶⁵ – skoro ,podivjajo'. Ne bom opisoval raznih slabosti, katerih se otroci rapidno oprijemljejo«. Stavbo šole je zasedlo poveljstvo divizije, druge stavbe, primerne za pouk, ni bilo, zato je Aljančič predlagal, da »bi se morda dalo napraviti s pomočjo vojaštva kako pripravno ,barako'. Učna moč, bl[agorodni] g[ospod] naduč[i-telj] Logar ima sicer le provizorno vojaško službo, a vsled tega bi se gotovo dalo pritegniti k svoji službi«. ⁶⁶⁶ Tolminski okrajni šolski svet je na isto pismo dodal dopis s prošnjo za postavitev barake za šolo, ki naj bi jo kaplan predal zalednemu poveljstvu ali divizijskem poveljstvu v šolski stavbi. Logar se je v pismu tolminskemu šolskemu nadzorniku spominjal čakanja na odgovor: »Težko sva čakala z g. župnikom[,] kedaj da vam bodo odgovorili, ker sva mislila, da vam gotovo odgovorijo po isti poti, kakor so oni udobili, a manjkal je oni [podmaršal Nemecek].« ⁶⁶⁷

661 V vojaških dokumentih se nadučitelj Miroslav Logar pojavlja tudi z nemško obliko imena: Friderik oziroma Friedrich.

662 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, Militärärztliches Zeugnis.

663 Josef Nemecek (* 1865; † 1927 [natančnejši podatki niso znani]), podmaršal, poveljnik 44. domobranske pehotne divizije.

664 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, pismo 27. 3. 1916.

665 »*Da varčujem z besedami (lat.)*.«

666 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, pismo št. 16.

Enake skrbi je s šolarji imel tudi črniški župnik, ki je opažal med šolskimi otroki pojav vojnega dobičkarstva, pijančevanja in kockanja. Gl. Novak, *Črniška kronika*, str. 206–207.

667 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, pismo 27. 3. 1916.

Justin Hvala, učitelj v Soči in Trenti

Vir: SI AS 231, serija Personalne mape učiteljev, t. e. 14,
Uslužbenski list Hvala Just

Poveljstvo 44. domobranske pehotne divizije je na prošnjo odgovorilo pozitivno in je bilo po pritrditvi poveljstva 10. armade pripravljeno na območju osrednjega vojaškega tabora Vrsnik v Soči zgraditi barako za t. i. vojno šolo, kjer bo potekal pouk.⁶⁶⁸ Zaradi tega je okrajni šolski svet na deželno namestništvo v Trstu naslovil prošnjo, da se oprostí učitelja Logarja vojaške službe, kar pa je namestništvo zavrnilo. Okrajni

⁶⁶⁸ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, Res. Nr. 108.

Takšne vojne šolske stavbe so bile zgrajene tudi po drugih krajih v zaledju, znana sta primera vojne šole v Rablju in na Trbižu. Gl. Raibler Kriegstagebuch, str. 313.

šolski svet je zato na poučevanje v Sočo napotil Mileno Bratina,⁶⁶⁹ ki bi takoj lahko začela s predvidenim poučevanjem, vendar jo je iz neznanega vzroka kasneje nadomestil Justin Hvala, ki je v začetnem obdobju deloval kot vojaški učitelj.⁶⁷⁰ Vendar slednji ni uspel zadostiti učnim potrebam za veliko število otrok v soški šoli. Po izgradnji barake je bilo veliko nejasnosti glede službe drugega učitelja, ki naj bi jo prevzel Logar. Pri divizijskem poveljstvu niso vedeli, kako in kaj ukreniti glede zadolžitve Logarja, saj je bil poveljnik na dopustu, Logar pa se pogovorov pri poveljstvu ni smel udeležiti. Podmaršal Nemeček je po vrnitvi z dopusta zadevo rešil z ukazom, s katerim je bil Logar zadolžen, da s 1. aprilom 1916 začne izvajati pouk kot vojaški učitelj, ker je bila njegova prošnja za oprostitev vojaške službe zavrnjena. Logar je zato še enkrat prosil okrajnega šolskega nadzornika, da posreduje, da bi prišel v civilno službo.⁶⁷¹ V tem času je prišlo do menjav vojaških enot na Bovškem, saj je bila zaradi priprav na avstro-ogrsko ofenzivo proti Italiji 44. domobranska pehotna divizija prestavljena na Tirolsko. Novo poveljstvo je vseeno ostalo naklonjeno vzpostavitvi šole in Logarju. V enem od dopisov je novi poveljnik podpiral njegov prehod pod civilno nadzorstvo, ki ga bi v primeru ponovne zavrnitve skušal doseči še pri c. kr. Ministrstvu za deželno obrambo, saj je Logar pri

669 Učiteljica Milena Bratina (* 23. 7. 1888, Tolmin; [datum in kraj smrti nista znana]) je svojo učiteljsko pot začela na Bovškem kot začasna učiteljica v Bovcu in ob začetku velike vojne na Žagi. Po nastopu vojne z Italijo je bila v začetku leta 1916 nameščena kot začasna učiteljica v (Dolenji) Trebuši, od koder je bila konec septembra istega leta prestavljena v Slap ob Idriji. V zadnjem letu velike vojne je službovala kot začasna učiteljica v Breginju. Do leta 1924 je pod novo italijansko oblastjo še delovala kot učiteljica na Tolminskem, zatem se je izselila v Kraljevino SHS. Gl. SI AS 231, serija Personalne mape učiteljev, t. e. 56, Uslužbeni list Bratina Milena.

670 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, dopis št. 59/4. ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4003, Res. Nr. 715.

Učitelj Justin Hvala (* 1. 11. 1893, Slap ob Idriji; [datum in kraj smrti nista znana]) je bil ob začetku velike vojne vpoklican kot vojak 27. domobranskega pehotnega polka in je bil spomladi leta 1916 prisoten na bovškem bojišču, kjer je bil tudi ranjen in je okreval v bolnišnici. Z 18. 9. 1916 je bil pod vojaško oblastjo nameščen za učitelja v Soči in Trenti. S 5. 7. 1917 je bil zaradi invalidnosti odpuščen iz vojske in je nastopil delo kot civilni učitelj. V Soči in Trenti je poučeval do septembra 1918, ko je bil premeščen v Dolenjo Trebušo, kjer je s 6. 12. 1918 zaključil službovanje in pobegnil v Kraljevino SHS. Gl. SI AS 231, serija Personalne mape učiteljev, t. e. 14, Uslužbeni list Hvala Just.

671 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, pismo 27. 3. 1916.

Obdarovanje otrok v Soči ob godu cesarja Franca Jožefa

Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB038/10456

poveljstvu služil le kot pomočnik.⁶⁷² Videti je, da je bila podpora poveljnika zadosten razlog, da je Logar nastopil službo učitelja. Na nekaterih fotografijah iz junija 1916, ko so šolarji sodelovali pri maši ob prazniku sv. rešnjega telesa in krvi, je bil učitelj že oblečen v civilna oblačila, zato sklepam, da je bil Logar oproščen vojaške službe in je opravljal svojo šolsko službo kot civilni, in ne vojaški učitelj.⁶⁷³

Izgradnja barake in zagotovitev prostorov za poučevanje soških otrok ni bila edina stvar, ki jo je bilo treba postoriti pred začetkom pouka. Za učenje je otrokom manjkalo tudi učbenikov, zvezkov in pisal. Tolminski okrajni šolski svet je pri državnem namestništvu v Trstu zato konec aprila 1916 naročil 42 kosov Računic za ljudske šole, prvo stopnjo, trinajst kosov Računic

672 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, Res. 211.

673 ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB036/10001; Inv. Nr. WK1/ALB036/10002.

za ljudske šole, drugo stopnjo, 23 kosov Berila za občje ljudske šole, prvi del, devet kosov Berila za občje ljudske šole, drugi del, petnajst kosov Drugega berila za občje ljudske šole, šest kosov Tretjega berila za občje ljudske šole, kar 2.100 zvezkov različnih velikosti in približno 200 mehkih svinčnikov.⁶⁷⁴

Težave so se pojavile pri plačilu, ki bi ga za šolske potrebščine morali opraviti starši otrok ali občina, če so bili starši revni, ne pa okrajni šolski svet. A ker je šlo za izredne okoliščine zaradi vojne, je okrajni šolski svet sklenil brezplačno zagotoviti vse potrebne učbenike za šolo, za zvezke in svinčnike so morali poskrbeti sami.⁶⁷⁵ Improvizirana šola v Soči je tako od maja 1916 delovala z osnovnimi šolskimi potrebščinami, čeprav mogoče niso imeli vsi kam in s čim pisati.

Dobre odnose med novim divizijskim poveljstvom v Soči ter učiteljem Logarjem in župnijskim upraviteljem Aljančičem je mogoče povezati tudi z dogodkom na god cesarja Franca Jožefa, 4. oktobra 1916. Ta dan se je otrokom zagotovo močno vtisnil v spomin. Za zasedeno šolsko stavbo je generalmajor Leo Greiner skupaj z drugimi štabnimi častniki zbral šolske otroke. Na mizi pred eno do vojaških barak jih je pričakal cel kup kruha. Vojaški predstavniki so vsakemu otroku izročili štruco kruha, kar je bil gotovo dobrodošel prehranski dodatek za celotno otrokovo družino. Dogodek je vojaški fotograf tudi ovekovečili za potrebe vojne propagande,⁶⁷⁶ vendar je zaslediti, da je bila fotografija verjetno objavljena le v glasilu za ohranjanje morale med vojaki na julijsko-karnijski fronti.⁶⁷⁷

Šola v Trenti je, kot vse kaže, v začetku vojne z Italijo delovala brez prekinitve, ker ni zaslediti, da bi šolsko poslopje zasedla vojska, saj je svoj tabor koncentrirala na zaselek na Logu in tamkajšnjo Baumbachovo kočjo.⁶⁷⁸ Šolski pouk je tako potekal

674 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, dopis N. 21/2.

675 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, Zl. 59/4-16 B.S.R.

676 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 26. ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ALB038/10454-10456.

677 *Karnisch-Julische Kriegszeitung*, 23. 12. 1916, št. 69–73, str. 29. Več o fotografiji in vojni propagandi Roberts, *Photography. Demm, Propaganda at Home and Abroad*.

678 Gl. ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Kärnten, Nr. 3378; 3379; 3966; 3979.

brez posebnosti do konca leta 1916, morebiti z manjšimi prekinitvami zaradi gradnje ceste med Trento in Kranjsko Goro, ki je potekala mimo šolske stavbe.⁶⁷⁹ Konec leta 1916 je bil pouk v Trenti začasno prekinjen, saj je bil k naboru vpoklican učitelj Franc Muznik. Tolminski okrajni šolski svet je zato kot zamenjavo poslal Justina Hvalo, ki je kot drugi učitelj poučeval v šoli v Soči. Zaradi tega je tam nastal problem s poučevanjem, saj je bil za dva razreda na voljo ponovno le Logar, zato je okrajni šolski svet začasno uredil izmenjujoči pouk.⁶⁸⁰ Vse kaže, da je bil učitelj Muznik tudi oproščen vojaške službe, saj je v letu 1917 že ponovno deloval v Trenti kot učitelj in občinski gerent,⁶⁸¹ otroci pa so brez večjih težav redno obiskovali pouk.

Kako in kaj se je točno dogajalo s šolama v Logu in Strmcu, iz ohranjenih dokumentov ni bilo mogoče ugotoviti. Obstaja možnost, da sta bili šoli zaradi pomanjkanja primernih prostorov za izvajanje pouka v osrednjem vojnem obdobju razpuščeni ali da sta delovali v omejenem obsegu.

Šolski vsakdanjik na območju za frontno linijo je poleg rednega pouka in verouka⁶⁸² že od začetka velike vojne vključeval tudi druge aktivnosti, ki so jih za potrebe vojske opravljali otroci na »šolski fronti«. Vsa dodatna opravila, ki so jih otroci izvajali med poukom, so bila izvedena po navodilih okrajnega šolskega sveta, ki je seveda prejemal ukaze in navodila od nadrejenih oblasti. Pouk je bil enako kot pred vojno zastavljen v patriotskem duhu, kar se vidi v primeru smrti cesarja Franca Jožefa, ko »se je tudi v molitvi večkrat spominjalo preblagega vladarja. Njegova s florom ovita slika v vsaki učilnici nas je k temu večkrat opominjala«. ⁶⁸³ Otroci so bili vključeni v različne karitativne akcije, s katerimi so zbirali denar, kovine ali druge surovine za Rdeči križ ali za vojno industrijo. Motivacije zaradi vojne propagande med

679 Šolska stavba je bila tik pod zadnjo serpentino ceste. Gl. ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Kärnten, Nr. 1028.

680 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4003, Res. Nr. 715.

681 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. Vr VII 41/17/11.

682 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 738.

683 SI ZAL JES/0060, t. e. 1, knjiga Kronika od 1911 do 1928, str. 29.

otroki ni manjkalo.⁶⁸⁴ V juniju 1916 je potekalo nabiranje volne po hišah, ki so ga »opravljali otroci z veseljem in navdušenjem – saj so bili poučeni doma in v šoli, da koristijo s tem nabiranjem vojnim namenom«,⁶⁸⁵ kar jasno kaže, kako je vojna prežemala šolske dejavnosti. Prav tako so bili otroci vključeni v akcije nabiranja nadomestkov za prehrano, ki so bile tekom vojne zelo pogoste. Ker so na primer oblasti že v juliju 1917 predvidevale, da bo premalo krme za živino pozimi, so po vseh bovških občinah pozivale vse, zmožne delovne moči, tako ženske kot šolske otroke, da nabirajo listje za zimsko krmo.⁶⁸⁶

Otroci so v šolah tako pristopili na pomoč vojakom na fronti, ko so s številnimi opravili skrbeli za čim uspešnejše delovanje vojne industrije in s tem pridali svoj prispevek k izbojevanju zmage.⁶⁸⁷ Po drugi strani lahko rečem, da je vojna industrija s takim pristopom izkoristila pomanjkanje delovne sile, ki so jo z vsakodnevnim delovanjem nadomestili otroci.

684 Hämmerle, An der »Schulfront«, str. 127–129.

685 SI ZAL JES/0060, t. e. 1, knjiga Kronika od 1911 do 1928, str. 26.

686 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 3746/1.

687 Hämmerle, An der »Schulfront«, str. 132–133.

V SLUŽBI DOMOVINE NA DOMAČIH TLEH

Véliká vojna je v vojaško službo potegnila večino moških z Bovškega. Čeprav so slednji vojno doživljali na različnih bojiščih habsburške monarhije, je peščica vpoklicanih vojno vihro doživela na domačih tleh, kjer so vsaj tisti v prvi bojni liniji dobesedno branili svoje domove. Njihovo vsakdanje življenje v vojni je bilo odvisno od vojaške enote, kjer so služili.

Kmalu po evakuaciji Bovškega so se vsi lokalni orožniki umaknili v zaledne vasi in so tu ostali v času celotnega vojnega obdobja. Kot njihovi pomočniki so službovali nekateri črnovojniki⁶⁸⁸ (starejši moški). Oktobra 1915 je divizijsko poveljstvo v Soči prerazporedilo orožnike po zalednih krajih: v Logu so ostali orožniki iz Loga in Bovca, v Trento so v pomoč orožnikom iz Bovca prestavili orožnike iz Srpenice. Nekaj teh je bilo poslanih tudi v pomoč orožništvu v Kranjsko Goro. Seznam tako razkriva, da je na celotnem območju divizije službovalo deset orožnikov in kar 55 črnovojniških pomočnikov z Bovškega.⁶⁸⁹

688 Črnovojniki so službo nastopili v primeru nevarnosti vojne ali med vojno. Njihov status je bil urejen z zakonom iz leta 1886, ki je določal, da med črnovojnike spadajo vsi moški od 19. do 42. leta starosti, ki niso uvrščeni v enote redne vojske, mornarice ali domobranstva, ter vsi častniki in vojaški uradniki v rezervi in v pokoju do 60. leta starosti. Sezname črnovojnikov so vodile občine. Gl. Postava o črni vojski.

689 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2243, fasc. »1915/16 44. Sch. Div. Abfertigungen«, mapa No. 2, Abfertigung Nr. 117.

Število mož v orožniški službi se je med vojno zmanjšalo, saj so bili nekateri premeščeni v vojaške enote. Konec aprila 1917 je armadno poveljstvo izdalo ukaz, da morajo biti vsi »A« sposobni⁶⁹⁰ pripadniki orožništva prestavljeni v enajsto visokogorsko stotnijo (ki je bila sicer nameščena v Klužah). Iz bovških krajevnih orožniških postaj je bilo tedaj prestavljenih skupno 23 mož, poleg teh jih je 22 prišlo še iz Kranjske Gore in Mojstrane. Dodatno so bili prestavljeni še trije »B« sposobni črnovojniki k poveljstvu za žage (*Sägekommando*) v Sočo.⁶⁹¹ Orožniška služba je obsegala večinoma nadzorovanje transportnih poti in njih potnike po dolinah ter nadzor nad upoštevanjem ukazov vojaškega poveljstva. Tako so bili orožniki na primer zadolženi, da aretirajo vse vojake, ki niso upoštevali policijske ure, ali so morali skrbeti, da so vojaki za seboj spravili in zažgali smeti. Ukaze za svoje delo so dnevno prejeli od poveljstev zalednih postaj.⁶⁹²

Domačini v vojaških uniformah na bovški fronti so postali del obveščevalne službe za vse prebivalce v begunstvu. Orožnik Josip Zornik iz Čezsoče je prejemal veliko dopisnic od prijateljev in znancev, ki so ga povpraševali o domačem kraju. V vojaški službi je skoraj dnevno lahko opazoval zapuščene kraje in je januarja 1916 sklenil v časopisju s sovaščani deliti odgovor na mnoga podobna vprašanja. V svojem sporočilu piše, da so trije požari že kmalu po začetku vojne uničili velik del vasi. Cerkev, šola ter nekaj drugih hiš je še stalo, a so bile opustošene. Nadaljuje z besedami:

»Srce se mi trga od žalosti, ko gledam skoraj vsak dan poprej tako krasno vasico, sedaj pa tako opustošenje. Zdi se mi, kakor bi klicala gola zidovja: Pridite, skrbni gospodarji, pokrite nas. Lahko si mislite, da ni prijetno gledati domačinu na tako žalostno usodo svoje rodne vasi. Zraven pa misliti, kakšni reveži so njeni

690 Gre za klasifikacijo za vojsko sposobnih moških, ki so jih po zdravniškem pregledu razvrstili v tri kategorije: A, B in C.

691 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4021, fasc. »89 - K. Akten«, mapa »Gendarmerie«, Op. Nr. 459/1 in Beilage zu Op. Nr. 459/2.

692 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1915 bis 1917. Etappenstations-Kmd.-Befehl. Kronau«, mapa »1917«, Etappenstationskommandobefehl Nr. 201. ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 161, točka 3.

Stavba vojaške bolnišnice Na Logu v Trenti

Vir: ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Kärnten, Nr. 3978

prebivalci, poprej tako srečni na njih domovih, sedaj pa jim daje tuja roka strehe in hrane kot beguncem.

Končno sprejmite srčne pozdrave vsi Črezsočani in Bovčani, v nadi, da zapodimo mi kot vojaki Laha čez mejo. Vi pa ohranite ljubezen do svojih domov. Po vojski na svidenje.«⁶⁹³

Poleg orožnikov so v službi na domačih tleh ostali tudi lokalni gozdarski nadzorniki. Njihova naloga je bilo nadzorovano izkoriščanje lokalnih gozdov s strani vojske, ki je tekom vojne gozdove na Bovškem precej izkoriščala. A gozdarskih nadzornikov niso vedno upoštevali. V Logu je moralo poveljstvo zaledne postaje v dnevnem povelju opozoriti na upoštevanje tamkajšnjega gozdarskega nadzornika Jožefa Černigoja.⁶⁹⁴ Pri svojem delu so bili gozdarski nadzorniki primorani nositi vojaško uniformo, ki so jo prejeli iz skladišč vojaškega poveljstva, kot je armadno poveljstvo v nekem primeru ukazalo za uniformo Antona

693 *Slovenec*, 26. 1. 1916, str. 2, Pogled na domačo vas.

694 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 109.

Tožbarja – Špika⁶⁹⁵ iz Trente (eden izmed trentarskih gorskih vodnikov pred vojno).⁶⁹⁶ Poleg omenjenih dveh gozdarjev je v Soči služboval tudi Karl Detter, tolminski okrajni gozdarski nadzornik bovške pisarne. Slednji se je, podobno kot soški župnijski upravitelj Aljančič, veliko zadrževal v častniškem krogu pri poveljstvu divizije. Zaradi svojega podčastniškega čina ni ravno ustrezal častniški družbi, zato je poveljstvo 93. pehotne divizije marca 1917 pri poveljstvu armade zaprosilo za njegovo povišanje.⁶⁹⁷ Ali je na koncu armadno poveljstvo ustreglo prošnji, ni znano. Poleg nadzora nad gozdnimi površinami so imeli gozdarski nadzorniki še pristojnosti za izvajanje nadzora nad lovom. Gozdarski nadzornik v Ratečah je pri krivolovu zasačil dva tamkajšnja vojaka in jima zasegel uplenjenega srnjaka. Ker sta vojaka nakazala, da bosta krivolov ponovno izvedla, je nadzornik prosil divizijsko poveljstvo, naj prepreči nadaljnji krivolov.⁶⁹⁸ Primeri zasačenih pri krivolovu so bili redki. Čeprav je bil lov za vojaštvo med vojno prepovedan,⁶⁹⁹ je prihajalo tako do samovoljnega krivolova kot do poskusov regulacije lova.⁷⁰⁰

Domačine z gorskih območij, ki so službovali v domačem zaledju, je vojska že ob začetku vojne z Italijo začela uporabljati kot gorske vodnike. Že z junijem 1915 sta verjetno na Bovškem kot gorska vodnika pomagala Anton Tožbar – Špik in Jože Komac – Pavr.⁷⁰¹ Skupaj s še 22 gorskimi vodniki in nosači iz beljaškega okraja in iz rajona Ukve pri Trbižu (Ugovizza/Uggowitz) ju je vojska uporabila pri vodenju bojnih enot 20. pehotne divizije ogrskega domobranstva, ki so jih brez vsakega alpinskega znanja premestili iz ogrskih ravnin v visokogorski svet.⁷⁰² Poleg omenjenih dveh vodnikov sta bila začasno v začetku aprila 1916

695 Anton Tožbar (* 10. 11. 1874, Trenta; † 5. 9. 1952, Trenta), gorski vodnik.

696 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2287, fasc. 59, Res. Nr. 44.

697 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4022, Res. Nr. 251.

698 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1637, E. Nr. 909.

699 ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, fasc. »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 221, točka 5.

700 ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1636, Res. Nr. 1237. ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 383.

701 Jože Komac (* 15. 9. 1862, Trenta; † 22. 5. 1939, Trenta), gorski vodnik.

702 ÖSTA, KA, NFA, 92. I.D., Ktn. 3876, Op. Nr. 38/5.

Alojz Zornik – Fuli iz Čezsoče, četovodja 20. lovskega bataljona, ki si je za svoje udejstvovanje na bovski fronti (verjetno v bojih na položaju Vršič nad Lepeno) prislužil zlato hrabrostno medaljo.
Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918,
Inv. Nr. WK1/ALB028/07687

kot vodnika na Golobar poslana tudi orožnika Pogačar in Zornik, da bi pomagala tamkajšnjemu poveljstvu pri pregledovanju terena.⁷⁰³ Ob vseh teh vodnikih je Julius Kugy, ko je septembra 1917 v Soči med pripravami na oktobrsko ofenzivo uril vojake plezalnih tehnik, skorajda lahko izbiral, katerega bo imel za pomoč pri učenju, zato ni nič nenavadnega, da mu je bil na koncu dodeljen Špik, s katerim sta že sodelovala pred vojno.⁷⁰⁴

703 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 3989, Op. Nr. 136/8.

704 Kugy, *Vojne podobe iz Julijskih Alp*, str. 47.

Kot zanimiv in obenem redok primer ženske v bojni službi neposredno za fronto je primer Marije Komac – Keterenčeve iz Bovca, ki je maja 1915 zavrnila odhod v begunstvo in se je kot bolničarka pridružila vojaški enoti pri Koritnici ter v začetku službovala na bližnji sanitetni postaji.⁷⁰⁵ Oktobra 1915 je bila prestavljena v bolnišnico Rdečega križa v Beljak, saj je armadno poveljstvo ocenilo, da je že povsem nedopustno poslati prostovoljno bolniško strežnico v brigadno ali divizijsko bolnišnico v zaledju, kaj šele k enotam na prednjih bojnih položajih.⁷⁰⁶ Ženske so kot bolniške sestre, strežnice ali oskrbovalke ranjenih in bolnih, v redkih primerih tudi kot zdravnice, delovale po vojaških bolnišnicah, oskrbovalnih postajah v zaledju ter na sanitetnih vlakih.⁷⁰⁷ Bolniške pomočnice pri vojaški saniteti so prihajale iz vrst redovnic, sester usmiljenk Družbe sv. Vincencija, ki so bile izurjene za ta poklic. Poleg teh so delovale tudi ženske iz vrst poklicnih negovalk ter iz društev bolniških sester, kot so bile rudolfske bolniške sestre na Dunaju. Dodatno so z zavedanjem o pomanjkanju osebja v zdravstvu že takoj po začetku vélike vojne v okviru Rdečega križa pričeli z usposabljanjem pomožnih bolniških strežnic.⁷⁰⁸ Bolniške pomočnice iz navedenih vrst so bile kot del osebja vojaških bolnišnic prisotne tudi na Bovškem. Kot je pripovedoval kurat Klobučar rabeljskemu župniku, so bile v Logu nastanjene v vojaštva polnem župnišču.⁷⁰⁹ V Soči in Trenti so bile verjetno nastanjene v kateri od stavb, ki so bile namenjene vojaški bolnišnici. Franc Zupančič v svojem dnevniku na primer piše o Ani Pinter in Hansi Brandtner, ki sta že od

705 Klavora, *Plavi križ*, str. 25.

706 ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2263, Res. Nr. 593.

Poleg tega je vrhovno vojaško poveljstvo konec decembra 1915 ukazalo, da v bolnišnicah in sanitetnih postajah ne smejo delovati bolniške sestre same ali v parih, temveč morajo biti sistematično vključene v skupine bolniških sester. Gl. npr. SI AS 252, t. e. 1, p. e. AS 252/Pr/2/7, Verlautbarungen Nr. 36, točka 10.

707 Švoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 323–325. Selišnik, Skrb v službi vojne, str. 94–99. Šimac in Keber, *Patriae ac humanitati*, str. 38, 51.

708 Šimac in Keber, *Patriae ac humanitati*, str. 48, 59–61.

709 Raibler Kriegstagebuch, str. 248.

Prostovoljna bolničarka Marija Komac

Vir: *Ilustrirani glasnik*, 27. 1. 1916, str. 218

novembra 1914 oskrbovali vojake v frontnem zaledju in sta v Soči službovali nekje od premestitve Marije Komac v Beljak.⁷¹⁰

Za svoje požrtvovalno delovanje na fronti je Marija prejela tudi srebrni križec za zasluge s krono na traku hrabrostne medalje, ki ji ga je podelil 13. aprila 1916 poveljnik 44. domobranske pehotne divizije podmaršal Nemeček.⁷¹¹ Ob njeni premestitvi v zaledje so bojni tovariši v časopisu objavili kratko zahvalo za delovanje na bojišču, iz katere je razvidno, kakšno veljavo je Marija dosegla pri svojih soborcih:

»Čutila si nesrečnega dne 24. maja, ko nam je novi sovražnik napovedal vojsko, da se bliža gorje našim fantom in možem. Zapustiti si imela svoj dom, svoje vse, kot mnogi, ki smo se poslavljali s

710 Obe bolniški pomočnici sta odšli na galicijsko bojišče s 7. pehotnim polkom, kjer sta bili spomladi 1915 ranjeni (Ana težje v roko, Hansi lažje v nogo). Oktobra 1915 sta prispeli na Bovško in bili dodeljeni 183. gorski vojaški bolnišnici, ki je bila zgrajena v Soči. GL. Zupančič, *Dnevnik: 1914–1918*, str. 81–82. ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB034/09461.

711 Glede na poročilo v časniku sklepam, da gre za omenjenega divizijskega poveljnika, ker je naveden kot »fml. ekselenca N.«. – *Slovenec*, 26. 4. 1916, str. 5, Primorske novice.

tugo in boleščjo od ljubljenega Bovca. Nisi mogla braniti rodnega kraja s puško v roki, a storila si več! Gnala Te je idealna samaritanska ljubezen do bližnjega. Vstopila si v službo ranjencev. Na Humu si delovala do zadnjega časa, neustrašeno, v občudovanje vseh, na kraju, kjer je do 1000 sovražnih granat na dan bilo in razoravalo našo grudo. Ti si vztrajala; v časih, ko si nihče ni upal pokazati svoje glave izpod zemeljskih lukenj, si vršila svoje delo neustrašeno, v občudovanje in pogum lastnim četam [...].

V veliko čast in ponos si nam. Ne bo pozabljena pred Bogom Tvoja neumorna požrtvovalnost!⁷¹²

V jeseni 1916 je Marija ponovno obiskala domače kraje in morda tudi svoje vojne tovariše, ko je z dovoljenjem armadnega poveljstva prišla za štiri dni na dopust v Bavšico.⁷¹³ Vojno življenje bolniške sestre je imelo poleg neprestane skrbi za ranjene in bolne vojake določene ugodnosti, kot so štirinajstdnevni dopust, dnevno plačilo v višini štirih kron, celo nadomestilo za pokop v primeru smrti, seveda pa so morale izpolnjevati določene pogoje za sprejem v takšno službo.⁷¹⁴ S takšnim delom so bile ženske najbolj neposredno vključene v vojaško službo in nedvomno je Ketenrenčeva Marija s svojim bolniškim delom na Bovškem izstopala.

Po uspešni nemško-avstro-ogrski oktobrski ofenzivi leta 1917, ko je vojska zapustila Bovško, so bili na nove položaje prestavljeni tudi nekateri domačini. Ti moške v službi domovine so veliko vojno izven domačih krajev izkusili šele zadnje leto. Črnovojnik Tomaž Kavs iz Soče, ki je bil, kot že omenjeno, aprila 1917 premeščen iz pomožne orožniške službe v službo za dobavo lesa k poveljstvu za žage, je junija 1918 pisal domov ženi, da je srečno prispel na novo delovno mesto in da je zdrav, pozdravil je še vse domače ter prosil za nekaj denarja, ker je med potjo vse porabil.⁷¹⁵

712 *Ilustrirani glasnik*, 27. 1. 1916, str. 217, Marica Komac.

713 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4021, fasc. »89 - K. Akten«, zvezek »1916 E. Nr. 416 1917«, zap. št. 13.

714 SI AS 252, t. e. 2, p. e. AS 252/Pr/2/9, Verlautbarungen Nr. 8, točka 9; Verlautbarungen Nr. 38, točka 10; Verlautbarungen Nr. 118, točka 9.

715 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 52–53.

OBČINSKI MOŽJE IN NJIH DELO V ZALEDJU

Vojna z Italijo je povzročila temeljite spremembe za večino bovških občin, katerih ozemlje je prišlo navzkriž z vojaškimi operacijami, saj so zato prenehale z delovanjem ali so delovale v omejenem obsegu v begunstvu. Manjše spremembe so zajele le tri občine v neposrednem zaledju nove frontne linije. Občinski možje v Logu, Soči in Trenti so poleg rednega dela postali še razglaševalci in izvrševalci ukazov in uredb, ki so jih prejeli po nadrejenem Okrajnem glavarstvu Tolmin (s sedežem v Cerknem) ali od vojaških poveljstev, ki so bila nastanjena v občinah. S pomočjo delno ohranjenega arhivskega gradiva občin Soča in Trenta je mogoče pokazati, s kakšnimi nalogami in težavami so se občinski predstavniki srečevali pri vsakodnevnem občinskem poslovanju.

Kot že omenjeno, so bili župani, njihovi tajniki ali občinski sluge v prvi vrsti zadolženi, da med prebivalstvo razobesijo vse prejete ukaze, odloke in razglase. Iz trentarskega občinskega arhiva je razvidno, da so ti razglasi obsegali spremembe v cenah ali količinah hrane, zahteve po oddaji hrane, krme in drugih izdelkov, ki jih je država potrebovala. Pri vseh razglasih je tolminski okrajni glavar Karl baron Hohenbühel dodal dopis s pozivom na »županstva, naj takoj nabijejo omenjeni poziv v vseh davčnih občinah istočasno s priloženo spomenico. Pričakujem, da se

bodo tudi občinski uradi prizadevali, da bode imel poziv popoln uspeh«. ⁷¹⁶ Najpomembnejši so bili seveda razglasi za nabor moških. Nabor se je za moške iz bovških občin vršil v Cerknem ali v Podbrdu. Za prevoz moških k naboru je bil vedno določen kdo od občinskih mož, večinoma župan ali njegov tajnik. ⁷¹⁷ V kolikor se je zgodilo, da kdo od moških ni odšel na nabor, je glavarstvo pozvalo občino, naj manjkajočega osebno obvesti, da se mora udeležiti naslednjega nabora. Občinski mož, ki je bil zadolžen za prevoz nabornikov, je moral osebno poskrbeti, da je manjkajočega ob naslednji priliki pripeljal. ⁷¹⁸ Za vsako pot je bil iz občinske blagajne izplačan znesek za potne stroške, ki so v trentarski občini znašali 70 kron, v soški pa 60 kron na prevoz. ⁷¹⁹

V obvezne občinske zadeve so spadali tudi vsi popisi živine, krme, hrane, za kar so skrbele na začetku poglavja omejene občinske aprovizacijske komisije. Ukazi za popisovanje zalog hrane in krme so lahko prišli s strani okrajnega glavarstva ali direktno od vojaškega poveljstva na območju; v določenih primerih skoraj hkrati. ⁷²⁰ Poleg tega so morali župani zagotoviti dobavo aprovizacije ter njeno razdelitev med tiste prebivalce, ki so bili do nje upravičeni. V kolikor je prišlo med transportom do izgube, je odgovornost in krivda padla na župane, ne glede na to, da slednji niso imeli niti možnosti niti pooblastil za nadzor nad transportom, ki ga je za bovške občine opravila vojska. Izgube, ki je nastala zaradi kraje vojaštva ali zaradi slabo opravljenega dela občinskega poverjenika ob prejemu in oddaji aprovizacije na železnici v Kranjski Gori ali na Trbižu ter ob ponovnem prejemu v občini, ni bilo mogoče povrniti. ⁷²¹ Najkrajši konec so se-

716 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 61/21.

717 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 40, 45. Rejc, »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta«, str. 31.

718 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 153/6 ad.

719 Prim. SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, »Denarčni dnevnik l. 1917«, zap. št. 16. SI PANG/0052, t. e. 1, p. e. 11, »Denarčni dnevnik za l. 1917«, zap. št. 21.

720 Na bovške občine je tako 10. 6. 1917 prispel ukaz za popis vse krme s strani vojaškega poveljstva četrtega odseka v Soči, ki mu je 10. julija sledil še ukaz Deželnega kmetijskega urada v Ajdovščini. – SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, Exh. Nr. 161; Štev. 864.

721 Prim. SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 201/574. Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 43–44.

Obisk novega poveljnika nadvojvode Petra Ferdinanda v trdnjavi Klučje
Vir: MNZS, Fond nadporočnika Frana Spillerja Muysa, inv. št. FM68234

veda potegnili tisti, ki so bili upravičeni do aprovizacije, četudi »je županstvo po ukazu pravično delilo, a pravično ni bil seznam narejen«. ⁷²² Poleg aprovizacije so občinski uradi skrbeli tudi za najrevnejše občane ter za nekatere v begunstvu, s tem ko so jim izplačevali različne finančne podpore ali z nakupi hrane. ⁷²³

Za financiranje vojne so bili izrednega pomena vsi vložki, ki jih je država prejela z razpisi vojnih posojil. Prvo vojno posojilo je bilo za avstrijsko polovico monarhije razpisano že jeseni 1914 in je vsem vlagateljem ponujalo petinpolodstotne obresti na vloženi znesek, ki naj bi ga država povrnila do 1. aprila 1920. Z vsakim naslednjim posojilom se je rok za vrnitev podaljševal, saj je bilo med vojno razpisanih osem vojnih posojil. Kako potrošna je bila vojna industrija, kaže dejstvo, da so 2,2 milijardi

⁷²² SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 395, izjava 29. 7. 1917.

Težave z razdeljevanjem aprovizacije niso bile na Bovškem nobena posebnost. Tudi na Tolminskem zasledimo težave, zaradi katerih je dekan Rojec izstopil iz aprovizijskega odbora. Gl. Tolminska župnijska kronika, str. 381–382.

⁷²³ Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 42–43.

kron, ki sta bili zbrani s prvim vojnim posojilom, porabili že spomladi 1915, saj je bilo maja 1915 razpisano že drugo.⁷²⁴ Čeprav naj bi ljudje v začetku vojne množično vpisovali posojila zaradi patriotičnega navdušenja,⁷²⁵ je iz poziva za vpisovanje sedmega posojila razvidno, da je šlo za načrtno agitacijo k vpisovanju, ki so jo morale izvajati župani in duhovniki. Poleg tega pa je bilo občinskim uradom naloženo, »da skličejo starešinstvene seje, v katerih naj se določi svota, ki jo podpiše občina.«⁷²⁶ Ohranjeni denarčni dnevnik kažejo, da so občine vpisovale posojila glede na svoje finančne zmožnosti. Občina Soča je tekom vojne do konca leta 1917 zabeležila vplačila za štiri vojna posojila, Občina Trenta in Občina Bovec pa sta vplačali eno. Poleg tega so za vojna posojila verjetno bili porabljeni tudi občinski vložki v hranilnice in posojilnice, ki se jih je skupno nabralo v Soči za 43.000 kron in v Trenti za 65.464 kron.⁷²⁷ Vplačila visokih zneskov posojil, kot sta ga recimo za peto vojno posojilo v znesku 20.000 kron izvedli občini Soča in Trenta, so bovškim občinam omogočili predvsem dohodki s strani vojaškega poveljstva za žage, ki je skrbelo za sekanje in nadaljnjo obdelavo lesa za številne zaledne in frontne gradnje. Občina Trenta je tako svoje vojno posojilo vplačala v petih zneskih, ki jih je vložila še istega dne, ko je prejela plačilo za les s strani omenjenega poveljstva.⁷²⁸

Iz pregleda finančnega poslovanja zalednih občin Soča in Trenta v primerjavi z begunsko občino Bovec (Grafikon 2) je razvidno, da je večina občinskih prejemkov prihajala prav od omenjenega vojaškega poveljstva, ki je skrbelo za oskrbo ostalih enot z lesom. Izraba gozdov je bila v zalednih občinah izredno velika, saj so gozdne površine vseh treh občin predstavljale kar 5.945 hektarjev oziroma skoraj 30 odstotkov celotne skupne

724 Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg*, str. 585–586.

725 Budkovič, *Bohinj 1914–1918*, str. 154.

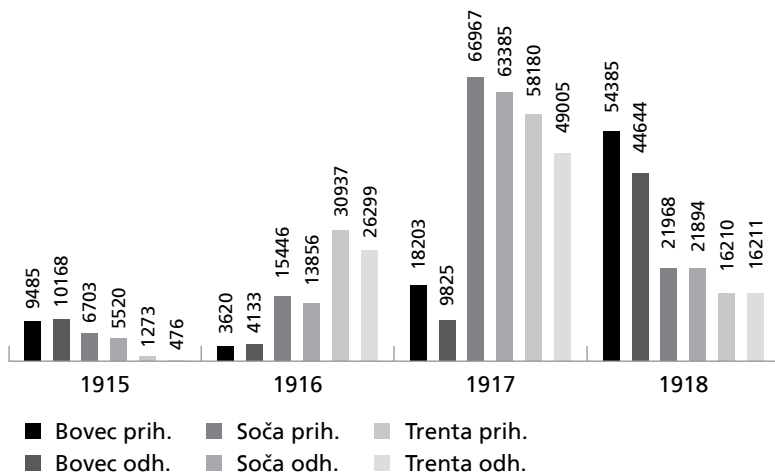
726 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 6313/17.

727 Gl. Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 44. SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 25 in 26. SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 28, mapa 2, »Zaključni računi za leta 1915–1919«. SI PANG/0052, t. e. 1, p. e. 9, mapa 2, »Denarčni dnevnik 1915–1918«.

728 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, »Denarčni dnevnik l. 1917«, zap. št. 6, 12, 15, 23.

površine občin.⁷²⁹ Poleg že navedenih dohodkov je priliv prihajal še iz zakupa lova, prejetih doklad, kazni in drugih virov. Na drugi strani so stroške predstavljali predvsem potni stroški, nakupi raznih pisarniških potrebščin, bolniški stroški, izplačila plač občinskim možem ter drugi manjši izdatki.⁷³⁰

Grafikon 2: Primerjava prihodkov in odhodkov v kronah med občinami Bovec, Soča in Trenta na podlagi denarčnih dnevnikov

Vir: SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 28, srajčka 2. SI PANG/0052, t. e. 1, p. e. 9, srajčka 2. SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 24-27

Na območje bovških občin so tekom vojne k vojaškim poveljstvom redno prihajali pomembnejši častniki višjih poveljstev in drugi vojaški gostje, ki so si ogledali stanje enot v zaledju ter vojaško situacijo na fronti. To je bila sicer redna praksa višjih vojaških poveljnikov na vseh avstro-ogrskih frontah – t. i.

729 Statistični podatki povzeti po *Gemeindelexikon der im reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, zv. VII*, str. 39.

730 Denarčni dnevnik posameznih občin so dosegljivi v arhivih SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 28, srajčka 2. SI PANG/0052, t. e. 1, p. e. 9, srajčka 2. SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 24-27.

potovanja na fronto (*Frontreisen*).⁷³¹ Organizacijo prihoda pomembnih gostov je prevzelo najvišje vojaško poveljstvo, ki je bilo v času obiska nameščeno na Bovškem, in jih glede na predvideni program pripeljalo v bovško zaledje iz Kranjske Gore čez vršiški prelaz ali skozi rudniški rov iz Rablja. Ob tem so potekali sprejemi v vseh treh krajih, kjer so jih pričakali postroji vojaških enot v zaledju.⁷³² Ob posebnih obiskih so visoke goste sprejeli tudi občinski predstavniki s civilnim prebivalstvom. Na divizijsko poveljstvo v Sočo je oktobra 1915 v spremstvu poveljnika armadne skupine generala Franza Rohra prispel feldmaršal nadvojvoda Friedrich⁷³³ iz vrhovnega poveljstva avstro-ogrske vojske. Sprejel ga je tudi soški župan Jožef Flajs v spremstvu domačinke v noši, ki je nadvojvodi izročila šopek rož.⁷³⁴ Iz nekaterih drugih dokumentov je razvidno še, da so občinski predstavniki v Soči in Trenti prisostvovali tudi ob obisku generalpolkovnika nadvojvode Evgena ter prestolonaslednika nadvojvode Karla. Obisk takrat že cesarja Karla I. je bil predviden tudi v Logu, a je bil načrt potovanja spremenjen in se je zaključil na Trbižu, kar je loške občinske može prikrajšalo za srečanje s predstavniki najvišje državne ravni.⁷³⁵ Kljub temu so predvsem Log obiskali razni tuji vojaški predstavniki iz Švedske, Norveške, Španije in Osmanskega imperija.⁷³⁶ Občinsko življenje tekom vojne je bilo v tem pogledu vsekakor pestro, saj so občinski predstavniki gostili vojaške in državne predstavnike kot še nikdar.

731 Med najbolj dokumentiranimi primeri so frontni obiski prestolonaslednika in kasneje cesarja Karla. Gl. npr. ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 – 1918, Inv. Nr. WK1/ Kriegsbildersammlung/62.17204-17514.

732 Primer programov obiskov prestolonaslednika nadvojvode Karla v Soči in Trenti ter nadvojvode Petra Ferdinanda v Logu v arhivu 44. domobranske pehotne divizije in 93. pehotne divizije: ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2243, fasc. »1915/16 44. Sch. Div. Abfertigungen«, mapa No. 2, Beilage zur Abfertigung Nr. 6. ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4022, Res. Nr. 375.

733 Nadvojvoda Fiedrich Avstrijski (* 4. 6 1856, Gross-Sellowitz; † 30. 12. 1936, Altenburg).

734 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 14, 45.

735 Gl. SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 25, »Denarčni dnevnik za leto 1916«, zap. št. 15. ÖSTA, KA, BS, I. WK, Fronten Isonzo, Nr. 1618. ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4022, Res. Nr. 461. ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4018, Op. Nr. 891.

736 ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4022, Res. Nr. 450/2; Res. Nr. 626; Res. Nr. 686; Res. Nr. 764.

Pozdravni nagovor župana Jožefa Flajsa ob obisku nadvojvode Friedricha v Soči

Vir: ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914–1918, Inv. Nr. WK1/ALB030/08175

Videti je, da so občinski predstavniki opravljali običajne poslovne zadeve vse do oktobra 1917, med zadnjimi opravili so 20. septembra iz Loga, Soče in Trente v Podbrdo odpeljali k naboru moške letnikov 1897–99.⁷³⁷ Župan soške občine je zadnje posle pred začetkom ofenzive opravil še 20. oktobra, zatem je bilo z območja občine začasno evakuirano civilno prebivalstvo, ki se je umaknilo do Trente.⁷³⁸ Ali je do enake evakuacije prebivalstva prišlo tudi v Logu, ki je bil v primerljivi oddaljenosti od fronte kot Soča, iz vojaških dokumentov ni mogoče ugotoviti. Z novembrom 1917 se je za Bovško začelo drugačno obdobje vélike vojne, brez neposredne nevarnosti s fronte, a s številnimi novimi težavami, ki so ostale zaradi vojaških spopadov.

737 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, Zl. 130/3-mob.

738 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 45–46.

* * *

Vsakdanje življenje prebivalcev bovških krajev pod nadzorom vojaške oblasti in v stalni nevarnosti zaradi bližine fronte se je počasi zaključilo v oktobru 1917, ko je uspešna ofenziva avstro-ogrske in nemške vojske pri Bovcu in Tolminu potisnila italijansko vojsko globoko v notranjost Italije. A ravno v tem zadnjem obdobju je bil nadzor nad prebivalstvom zaradi priprav na ofenzivo še bolj poostren. Kljub preštevilnemu vojaštvu, ki je v pripravah na ofenzivo bilo nameščeno na Bovškem, so domačini ostali dobrodušni do katerega od vojakov, ki je pri njih mogoče prosil vsaj za požirek mleka, sploh če je lepo govoril slovensko. Ali kot je zapisal Albin Mlakar, ko si je pri domačinki v Strmcu izprosil mleko: »Slovenec ima srečo, sem si mislil, ko sem jedel polento z mlekom.«⁷³⁹

739 Mlakar, *Dnevnik 1914–1918*, str. 163.

**»VRNEMO SE
NA SPOMLAD«:
ZADNJE LETO
VÉLIKE VOJNE**

*Poljubil bi vas, rodne grude svete,
razjokal se nad vami, kakor dete,
ko spet te gledam, prejšnji zemski raj,
in zrem pustinjo, grobljo samo zdaj.⁷⁴⁰*

Avstro-ogrski vojaški propagandni stroj je že leta 1917 izdelal nemi film *Bitka pri Soči*,⁷⁴¹ za katerega so producenti uporabili tudi filmski material, ki je nastal na Bovškem. V sklepnem delu filma, ki se začne s podnaslovom *Množice italijanskih ujetnikov v zbirnem taboru*,⁷⁴² v prvem kadru spremljamo množico italijanskih vojnih ujetnikov. Vojaki različnih starosti in oblečeni v različna vojaška oblačila, s kapami in čeladami na glavah se na oblačen in megljen dan počasi premikajo po cesti skozi tabor Vrsnik. Množica vojakov stoje čaka, nekateri kadijo, drugi bolščijo v kamero. V enem od naslednjih kadrov se italijanski vojaki rokujejo in pogovarjajo ob srečanju v taboru Vrsnik.⁷⁴³ Nekaj minut kasneje v deževnem vremenu čete avstro-ogrskih vojakov, ki so zaviti v pelerine, na glavah pa imajo kape in čelade, v spremstvu konjskih vpreg korakajo po cesti proti Trnovemu. Kmalu zatem v kadru stoji stražar ob zapuščenem topu. V ozadju so požgane in porušene hiše ter številne vojaške barake na Žagi. Kader se zamenja. Množica italijanskih vojakov v Trenti se počasi premika po cesti proti mostu na Logu, nasproti hodijo avstro-ogrski in nemški vojaki. V naslednjem trenutku se pokaže s soncem obsijana silhueta pogorja Jalovca, mimo katere se proti Vršiču premikajo italijanski vojaki. Kmalu zatem v drugem kadru potuje kolona avstro-ogrskih vojakov na konjih in vozovih mimo zaselka Pri cerkvi v Trenti. Nekaj sekund kasneje je v novem kadru zmeda na cesti. Avstro-ogrski vojaki v deževnem in megljenem vremenu korakajo v vse smeri. Spremljajo jih težko naložene mule. Kamera zamenja stojišče. Dolga kolona

740 *Tedenske slike*, 10. 4. 1918, str. 162, Pesmi goriških beguncev.

741 V avstrijskem filmskem muzeju se je ohranil filmski posnetek z madžarskim naslovom Isonzói–Csata in napisi ves čas filma. Film je bil ob stoletnici velike vojne digitaliziran in objavljen na spletni strani European film gateway. Gl. *Isonzói–Csata*.

742 »*Olasz fogoly tömegek egy gyűjtőállmáson.*«

743 *Isonzói–Csata*, T41:25–44.00.

Zapuščeni italijansko orožje in oprema na cesti v Furlaniji

Vir: SI AS 1201, p. e. 71, fotografija št. 62

italijanskih vojakov koraka po cesti. Kolona avstro-ogrskih vojakov čaka, da bo lahko nadaljevala svoj pohod v nasprotno smer. Kamera se obrne levo proti obcestnemu znaku. Na znaku je napis *Srpenizza*.⁷⁴⁴ Čeprav je bil film narejen v propagandne namene, je na posnetkih z Bovškega mogoče videti vso množičnost in zmedo, ki se je v tednih pred in po ofenzivi odvijala v bovškem zaledju.

V tednih pred nemško-avstro-ogrsko ofenzivo so bili bovški prebivalci v zaledju fronte soočeni z množicami vojaštva, ki jih do tedaj še niso videli. S sklopu priprav na ofenzivo je poveljstvo nad bovškim odsekom fronte prevzel avstro-ogrski I. korpus generala Alfreda Kraussa.⁷⁴⁵ Poleg vojaških enot avstro-ogrške 93. pehotne divizije so korpus sestavljale še enote avstro-ogrške 3. pehotne in 22. strelske divizije ter enote nemške lovske divizije.⁷⁴⁶ Na podlagi ofenzivnega načrta, ki je temeljil na kombinaciji

⁷⁴⁴ *Isonzói–Csata*, T45:50–49:45.

⁷⁴⁵ Alfred Krauss (* 12. 4. 1862, Zadar; † 29. 9. 1938, Bad Goisern), poveljnik in vojaški zgodovinar.

⁷⁴⁶ *Österreich–Ungarns letzter Krieg*, zv. 6, str. 522.

topniškega obstreljevanja in pehotnega napada,⁷⁴⁷ je v doline Koritnice, Soče in Trente v tednih do 24. oktobra 1917 prispelo štirikrat večje število vojaških enot, kot so bile tam nameščene v preteklih dveh letih. Vendar je ta množičnost korpusnemu poveljniku povzročala težave že v zaledju. »Na železnicah ni bilo pravega reda, ki bi zagotovil gladek razvoj takšnih množičnih premikov,« je zapisal general Krauss.⁷⁴⁸ In ne samo na železnici, tudi po cestah do fronte je bilo toliko vojaštva, da so enote le počasi napredovale. Največ težav je bilo s transportom topništva, ker »na cesti je bilo toliko baterij, minometalcev, avtomobilov i.t.d., da nismo mogli naprej. Šli smo 10, 20, 50 korakov, pa smo stali po par minut. Enkrat celo nad 2 uri. Cesta čez Predil je bila precej strma[,] in ker je bila blatna, niso mogli konji vleči. Treba jim je bilo pomagati. Škoda, da nismo šli po dnevu po tej cesti,«⁷⁴⁹ je zapisal topničar Albin Mlakar v svojem dnevniku. Poleg tega sta prehodnost po cestah v zaledju oteževala izvajanje premikov le v nočnem času ter jesensko slabo vreme. Deževno vreme se je pričelo že v začetku oktobra in se nadaljevalo naslednje tedne.⁷⁵⁰ Predvsem v visokogorju so se razmere slabšale. Tri dni pred ofenzivo, 21. oktobra, je na Rombonu zapadlo več kot meter snega.⁷⁵¹ Zaradi slabega vremena je prišlo do zamika dneva napada, najprej na 23. in zatem na 24. oktober, ki je bil določen kot zadnji datum za izvedbo ofenzive, ne glede na vreme.⁷⁵² Premočeni in premraženi vojaki so v prvih frontnih linijah čakali na odločilni dan. »Padla je noč. Človek bi moral spati, ampak dogodivščina je tako blizu in grozeče velika, da nikomur ne pusti spati,«⁷⁵³ se je noči na bovški fronti spominjal vojak Fritz Weber.

747 Več o načrtu Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 160–162.

748 Krauss, *Die Ursachen unserer Niederlage*, str. 225.

749 Mlakar, *Dnevnik 1914–1918*, str. 162.

750 Vremenska poročila s fronte je poveljstvo 1. korpusa prejemale večkrat dnevno. Gl. npr. ÖSTA, KA, NFA, 1. Korps, Ktn. 68, Op. Nr. 217/3; Op. Nr. 226/1. ÖSTA, KA, NFA, 1. Korps, Ktn. 69, Op. Nr. 231/1; Op. Nr. 235/10.

751 ÖSTA, KA, NFA, 1. Korps, Ktn. 69, Op. Nr. 233/3.

752 ÖSTA, KA, NFA, 1. Korps, Ktn. 69, Op. Nr. 230/31; Op. Nr. 232/30.

753 Weber, *Das Ende der alten Armee*, str. 176.

Prebivalci Bovškega po dolinah Koritnice in Trente so v noči na 24. oktober verjetno slabo spali. Ob drugi uri po polnoči se je pričelo prvo dveinpolurno topniško obstreljevanje italijanskih obrambnih položajev. Ob četrti uri in trideset minut je sledilo dveurno zatišje pred nevihto. Drugo dejanje napada je sledilo ob šesti uri in trideset minut, ko je vse topništvo pričelo z obstreljevanjem italijanskih obrambnih položajev. Bobnenje topov se je do devete ure povečevalo in stopnjevalo ter ob uri utihnilo. Čas je bil, da avstro-ogrske in nemške pehotne enote krenejo v napad.⁷⁵⁴ Težko je reči, kako so prebivalci doživljali te zadnje ure topniškega bobnenja, ki se je slišalo daleč, a z neko gotovostjo predvidevam, da v strahu in zaskrbljenosti.

V petkovem časopisu, 26. oktobra, so begunci z Bovškega lahko prebrali novico, da so avstro-ogrske enote zavzele Bovec, oslabile velik del obrambne linije in napredovale pri napadu. Zajetih italijanskih vojakov naj ne bilo več kot 10.000.⁷⁵⁵ Časopisje je naslednjega dne z bralci delilo tudi odzive goriških beguncev v Ljubljani: »'Kmalu bomo doma!' Pri Mariji begunski v frančiškanski cerkvi moli in prosi goriški begunec, goriška begunka: ‚Marija begunka! izprosi, da Bog blagoslovi naše orožje, da se s Teboj kmalu povrnemo – domov.‘«⁷⁵⁶ Ofenziva pri Bovcu in Tolminu, v zgodovino zapisana kot *čudež pri Kobaridu*, je med begunce prinesla žarke upanja o končni vrnitvi v domače kraje, vendar razmere v domačih krajih in približujoča se zima, ki je po gorah že kazala zobe, tega še niso dopuščali.

754 ÖSTA, KA, NFA, 22. Sch.D., Ktn. 1302, Op. Nr. 422/9.

755 *Slovenec*, 26. 10. 1917, str. 1–2, Dvanajsta soška bitka.

756 *Slovenec*, 27. 10. 1917, str. 1, Naši na italijanskih tleh.

»LAŠKI OKOPI IN ŽIČNE OGRAJE«: ZAČETNO OBDOBJE PO OFENZIVI

V začetku novembra 1917, ko so se prebivalci zalednih krajev na Bovškem vrnili v svoje domove, je življenje steklo po ustaljenih tirnicah. Županstva so ponovno poslovala in izvajala naloge, ki so jih že pred tem, župani pa so opravljali razne uradne poti.⁷⁵⁷ Uspeh vojaške ofenzive je država hitro vnovčila in pozvala vse prebivalstvo, da pripomore k pospešitvi pri dosegu miru: »Orožje je govorilo krepko besedo, – sedaj je vrsta na nas, da z navdušenostjo sledimo klicu države, ki nas pozivlja na podpisovanje VII[.] vojnega posojila.«⁷⁵⁸ Prav tako so že nekaj dni po preboju ponovno vzpostavili orožniške postaje za nadzor nad izpraznjenimi kraji in vojnim plenom, sicer najprej v začasnih prostorih, saj so bile postaje uničene ali neuporabne za delo. Težave so bile tudi z vzpostavitvijo redne telegrafske in poštne povezave z orožništvom. Kljub temu sta bili s koncem oktobra in začetkom novembra ponovno aktivirani tudi orožniški postaji na Srpenici in v Bovcu.⁷⁵⁹

Glavnina avstro-ogrske in nemške vojske je hitro zapustila bovško ozemlje. Zaradi množine vojaškega materiala ter zgradb

⁷⁵⁷ Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 48.

⁷⁵⁸ SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 6313/17.

⁷⁵⁹ ÖSTA, KA, ZSt, MfLV, HR, Gendarmerie, Akten, E–G 1. Gendarmerie Kuestenland, Ktn. 69, mapa »XX 1917«, No. 7020/XX–17 in XX 6833–17.

so nekatera poveljstva in enote ostali na Bovškem, da bi očistili in pospravili nekdanje frontno območje. Prav tako so delovale vse tovarne žičnice, s katerimi so prevažali vojaški material izpraznjenih skladišč ter podrlih zgradb. A ker je zima z gora že pritiskala v doline, je bilo čiščenje vojaških ostankov za nekatera območja predvideno šele spomladi, ko bi sneg skopnel. Pri svojem delu so vojaška poveljstva najprej uporabila na svojem območju nameščene črnovojniške delovne oddelke in delovne oddelke vojnih ujetnikov, a v kolikor so bili ti oddelki premalo, so lahko, tako kot v prejšnjih letih, zahtevala pomoč lokalnih orožnikov in prebivalstva.⁷⁶⁰ Količin vojaškega materiala in števila zgradb, ki so se v dobrih dveh letih vojne z Italijo nabrali na Bovškem, ni bilo mogoče razmontirati, odpeljati ali pretovoriti v kratkem času. V decembru 1917 je poveljnik transportne žičnice Trenta–Kranjska Gora ocenjeval, da za transport predvidenega materiala potrebujejo še najmanj deset tednov.⁷⁶¹ Prebivalci na Bovškem so še dolgo v pomlad leta 1918 spremljali transport vojaškega materiala iz svojih dolin. Tovarna žičnica iz Trente je 19. junija 1918 opravila zadnji dan obratovanja, zatem so žičniške naprave demontirali in prepeljali na Trbiž.⁷⁶² S tem lahko sklenem, da so se do konca junija 1918 vojaške enote premaknile z Bovškega v italijansko zaledje.

Dokler bovško območje ni bilo očiščeno vojnega materiala in se vsaj večina vojaških enot ni premaknila na novo frontno linijo, ni bilo mogoče računati na množično vrnitev bovškega prebivalstva iz begunstva. Kljub temu pa so si nekateri občinski predstavniki in civilisti zelo zgodaj ogledali stanje na zapuščenem frontnem območju in beguncem sporočili, da se bo čas njihove vrnitve še določil. Potovanje beguncev na izpraznjena območja je bilo mogoče le v izrednih primerih z dovoljenjem

760 ÖSTA, KA, NFA, 55. ID, Ktn. 3086, fasc. »172«, mapa »1917 55. ID. Op. No 1–230«, Op. Nr. 69.

761 ÖSTA, KA, AdTk, Eisenbahnr. – Seilbahnkmdo Nr, 17, Ktn. 1502, zvezek Wochenbericht, Betriebs-Bericht Nr. 10 v. 2. bis 8. Dezember 1917.

762 ÖSTA, KA, AdTk, Eisenbahnr. – Seilbahnkmdo Nr, 17, Ktn. 1502, zvezek Wochenbericht, Wochen-Bericht Nr. 28 vom 16. bis 22. Juni 1918.

V Bovcu na placu, hiša župana Leopolda Jonka
Vir: GM, inv. št. GM ZG 15034

goriških okrajnih glavarstev.⁷⁶³ Še preden je goriški deželni odbor na Dunaju zahteval, naj se župani in tajniki vrnejo v svoje občine in poročajo o njihovem stanju,⁷⁶⁴ je bovški župan Leopold Jonko pripotoval iz Radovljice na Bovško in 13. novembra 1917 v časopisju poročal svojim sokrajanom v begunstvu:

»Kakor hitro prideš od Ključ na breg, kjer se ti odpre bovška ravan, si pri prvem pogledu vzradoščen, ko stopiš po tolikem času zopet na domača tla in vidiš pred seboj domače gore. Le nekaj korakov, vidiš levo in desno strelske jarke, iz katerih so pred tedni gledali naši junaki zahrbtnemu sovražniku v oči. Par stopinj dalje, že imaš pred seboj laške okope in žične ograje za ograjo. Ako zreš v te uničene naprave in vdrtine naših izstrelkov, si lahko predstavljaš silni naš napad, začet pri Bovcu. Pogreša se takoj prijazno kapelico Sv. Ivana, na katerem mestu so napravili Lahi tudi

763 *Slovenec*, 5. 11. 1917, str. 3–4, Osvobojena Goriška. *Slovenec*, 22. 11. 1917, str. 5, Primorske novice.

764 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 26, št. 6468/17.

strelnski jarek. Ko prideš v Bovec, ki je danes kup razvalin, se lahko prepričaš v prvi hiši, kako je tam Lah gospodaril. Vse, kar je bilo rabljivo, je izginilo, ne najdeš niti enega poda, okna, vrat, ne vrtno ograje, vse, kar je premakljivega, naj si bo železno ali leseno, je izginilo; stojijo pač le goli, po vseh straneh prevrtani zidovi. Po tleh leži na debelo zdrobljena strešna opeka, vsakovrstno orožje, municija, v mnogih kleteh skladišča granat, celi kupi monture in čevljev, puščene od Laha pri naglem begu. Naštel sem v Bovcu še kakih 25 hiš, ki imajo še strehe, če jih smem še tako imenovati, med temi Filipčeva, Erjavčeva, Silova, Stravsgitlova, sodno poslopje, Tinjeva, Stergulčeva, vojašnica, obč[inski] dom, kapela, farovž, kaplanija, Ostanova, Kebrov hlev, Huberjeva, Vončinova, Kavščeva, Novinčeva in gozdarska hiša, katerim pa manjka večina opeke, ter jih prvi sneg udere, ker so brez vezil, ki jih je sovražnik požagal. Ista usoda je doletela Dvor, Plužno, Kal, Korit[nic]o, kakor sosedno Čezsočo in Gor. Žago. Nič drugače ni s poljem in tudi sadež je uničen. Taka je današnja slika Bovca. Ako hočem pa kaj o vrnitvi v naše kraje govoriti, moram reči, da je to vsled zime nemo-goče, četudi bi imeli že tako dovoljenje. Vrnemo se na spomlad, pa takrat veseli, četudi s strahom in skrbjo nad tem, kaj nas čaka, ker ne dobimo več ne sekire ne lopate; eno pa bomo lahko rekli: Doma smo.«⁷⁶⁵

Katastrofalne razmere po vseh krajih vzdolž ožjega območja nekdanje frontne linije je nekaj dni kasneje potrdil še poročevalec Cezero (Cezar Ostan),⁷⁶⁶ ki je obiskal tudi druge vasi znotraj tolminskega okrajnega glavarstva. Ostan je dodal, da so bile hiše proti Žagi razen redkih izjem vse porušene, prav tako most čez Učjo, medtem ko so bile vse hiše na Žagi in Srpenici vse popravljene in olepšane, s skoraj celimi strehami. Vzdolž

765 Jonko, Z Bovškega.

766 Klavora v svojem delu avtorstvo poročila pripiše Francu Ostanu – Cezarju (Klavora, *Plavi križ*, str. 296), vendar gre na tem mestu najverjetneje za Cezarja Avgušтина Ostana. Cezar Avguštin Ostan (* 8. 9. 1866; [datum in kraj smrti nista znana]) je bil mlajši brat Franca Ostana (* 23. 3. 1863; † 29. 12. 1925), najmlajši izmed sedmih otrok trgovca Cezarja Ostana in Terezije, roj. Miklavič, iz Bovca (Prim. SI AS 1067, t. e. 6, p. e. AS 1067/1/4/8, knj. RMK Bovec 1863–1871, str. 14, zap. št. 27 in str. 165, zap. št. 52).

novih cest so stale mnoge vojaške barake, nekatere polne oblek in obutve.⁷⁶⁷

Čeprav je bilo razumljivo, da je povratak beguncev pred pomladjo nemogoč, so župani zalednih občin že konec leta 1917 začeli pošiljati prošnje za vrnitev občanov vsaj v bližnje zaledje, kar so nadaljevali tudi v letu 1918. Uspeh nekaterih prošenj je bil pozitiven, saj je na primer Občina Soča že konec leta izdala nekaj potrdil o novem bivališču.⁷⁶⁸ Vendar so za pridobivanje listin za pot v domače kraje begunci potrebovali dosti več časa kot v prejšnjih letih. Odkar je bila fronta premaknjena na reko Piavo, sta bili deželi Kranjska in Koroška izločeni iz ožjega vojnega območja, zato so morali begunci zaprositi za potni list s sliko, kar je seveda trajalo, ter si pridobiti dodatno dovoljenje pri vojaškem zalednem poveljstvu v Trstu, na kar so ponovno morali čakati več tednov. Odziv na nove razmere je bil kritičen, ker takšno »zamudno postopanje je za naše begunce zelo sitno in zvezano s stroški. Je pa tudi nelogično in dokazuje, da [državni] merodajni krogi nimajo najmanjšega smisla za begunske reve in težave«. ⁷⁶⁹ A videti je, da se je vse več beguncev s pomočjo občinskih prošenj in s pridobljenimi potnimi dovoljenji začelo vračati v domače kraje po vsem tolminskem okraju, čemur pritrjuje tudi dopis z 19. januarja 1918, ki ga je okrajno glavarstvo poslalo občinam, da morajo v bodoče vsakega 25. v mesecu sporočiti število v občini živečega prebivalstva ter njegov prirastek ali upad.⁷⁷⁰ A kraji ob fronti so bili vse prej kot primerni za življenje in je bila potrebna njihova temeljita obnova.

Že od februarja 1916 je za pomoč prebivalcem prizadetih krajev pri državnem namestništvu v Trstu delovala Deželna komisija za obnovo Primorja, ki je v prvi vrsti skrbela za urejanje nizko-obrestnih posojil za odpravljanje vojne škode. V Ljubljani je bil kmalu zatem s pomočjo komisije ustanovljen Odbor za

⁷⁶⁷ Cezero, Z Goriškega.

⁷⁶⁸ Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 48.

⁷⁶⁹ SI AS 584, t. e. 3, p. e. Korespondenca, črka O, pismo Osrednji odbor za vrnitev beguncev in obnovo Primorja – 12. 1. 1918.

⁷⁷⁰ SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 80/61.

obnovo Goriške, ki naj bi skrbel, da bi bilo po vojni vse pripravljeno za takojšnjo vrnitev beguncev in za obnovo gospodarstva.⁷⁷¹ Na pomoč beguncem pri vračanju in prebivalcem pri obnovi so konec novembra 1917 priskočili tudi slovenski politiki in pravniki na Dunaju, ki so ustanovili Osrednji odbor za vrnitev beguncev in obnovitev Primorja. Odbor je skrbel za urejanje razne dokumentacije za begunce, da bi jim omogočili vrnitev ali jim končno uredili denarno podporo. Kot se je izkazalo, je bilo tudi veliko beguncev brez vsakršne dokumentacije. Drugo delo odbora je bila skrb za obnovo, da bi se za vračajoče begunce pripravili vsaj sprejemljivi pogoji za življenje, kar so poslanci skušali doseči po raznih interpelacijah v državnem parlamentu.⁷⁷² Odbor, ki je o svojem delovanju obveščal ljudi v časopisju, je na območje nekdanjega bojišča poslal posebno komisijo, da bi pregledala stanje v celotni deželi in stopila v stik z občinskimi predstavniki.⁷⁷³

Osrednji odbor je sredi januarja 1918 pozval begunce, naj se še ne vračajo na domove, četudi so bili njihovi domači kraji uvrščeni v razred, ki je dovoljeval vrnitev. Državni razglas je glede vračanja beguncev razdelil kraje ob nekdanji fronti v tri razrede: »Razred A., ki zadeva nepoškodovane kraje, se bo moral takoj vrniti. [...] Razred B., ki zadeva več ali manj poškodovane kraje, se vrne po možnosti in po svoji volji. [...] Razred C. pa zadeva kraje, ki so povsem ali pa tako močno poškodovani, da se begunci tje še ne morejo vrniti.«⁷⁷⁴ Po tej kategorizaciji so občine Bovec, Čezsoča, Srpenica in Žaga padle v razred B, čeprav je bil velik del krajev porušen. Odbor je zato po poslancu Antonu Gregorčiču⁷⁷⁵ konec januarja v državnem zboru vložil interpelacijo, naslovljeno na notranjega ministra in vodjo urada za ljudsko prehrano glede problematike vračanja beguncev:

771 Svoljšak, *Obnavljanje Goriške*, str. 99–100.

772 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 535–538.

773 *Edinost*, 27. 11. 1917, str. 1, Našim beguncem.

774 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 540–541. Več Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 474–475.

775 Anton Gregorčič (* 2. 1. 1852, Vrsno; † 7. 3. 1925, Gorica), duhovnik, politik, deželni in državnozbornski poslanec.

»Gorenji in srednji del soške doline je od začetka vojne z Italijo tvoril pozorišče uničevanja in pustošenja.

Prebivalstvo, ki je bilo deloma odgnano v Italijo, deloma je bežalo tostran in onstran bojne črte v sosednje občine, pričjenja sedaj, ko je sovražnik pregan iz teh krajev, vračati se k svojemu domačemu ognjišču.

Toda, kaka razočaranja morajo doživljati ti težko prizadeti nesrečniki ob pogledu na razdejana domovja, uničena zemljišča ter oplenjena stanovanja in gospodarska poslopja!

Prebivalstvo, ki prihaja na dom brez denarnih sredstev, v pomanjkljivi obleki in obutvi, se je nahajalo in se še danes nahaja v prav obupnih razmerah: večinoma seveda brez strehe in v tem mrzlem letnem času brez zadostne obleke in obuvala, predano na milost in nemilost lakoti.

Toda tudi po sovražniku zasedene in sedaj zopet oproščene občine gorenje in srednje Soške doline se nahajajo v najskrajnejši bedi. Glasom poročil, ki dohajajo iz teh občin, je posneti, da te občine je poslednjič preskrbela z živežem italijanska vlada, dočim niso pozneje dobile od nikogar več živil, dasi so že potekli trije meseci, odkar je pregan sovražnik iz tega ozemlja.

Seveda je želeli, da bi se mogli begunci čim preje povrniti na svoje domove, toda pred vsem bi bilo pač skrbeti za to, da se ustvarijo predpogoji vsaj za najskromnejše životarjenje beguncev na njihovih domovanjih.«⁷⁷⁶

S tem so želeli doseči zagotovitev najprej od ministra za notranje zadeve, da se vrnejo begunci le v občine, kjer so urejene stanovanjske razmere; da se zgradijo in opremijo potrebne barake; opremijo izropana stanovanja; da se zagotovi zadostno število delovnih moči, živine, vozov, orodja in drugega, ter od vodje urada za ljudsko prehrano, da se občine preskrbijo z živežem; da se zagotovijo živina in tovorna vozila; da bodo begunci preskrbljeni s hrano med potovanjem ter da se zagotovi zadostna količina krme za živino.⁷⁷⁷

776 SI AS 584, t. e. 10, p. e. Nedatirane interpelacije, Št. 56.

777 *Edinost*, 18. 2. 1918, str. 1, Interpelacija.

Vendar so ti in še drugi odbori uspeli doseči bolj malo pri dejanskem obnavljanju porušenih krajev, saj je bila na koncu obnova odvisna od znanja in iznajdljivosti županstev in tamkajšnjih obrtnikov. Vsaj v začetnem obdobju je bila obnova izvedena s pomočjo naokoli ležečega materiala, ki ga vojska ni odpeljala.⁷⁷⁸

778 Svoljšak, *Obnavljanje Goriške*, str. 104–105.

MNOŽIČNO VRAČANJE BOVŠKIH BEGUNCEV V RAZDEJANE KRAJE

Spomladi 1918 so se začeli bovški begunci po mnogih avstrijskih deželah od Kranjske do Češke množično vračati v domače kraje. Postopek vračanja beguncev znotraj Avstro-Ogrske je bil že uveljavljena praksa, ki jo je oblast na območju jugozahodne fronte prvič izvedla leta 1916, ko so se prvi begunci vrnili na območje Trentinskega zaradi pomanjkanja delovne sile.⁷⁷⁹ Jeseni leta 1917, ko so se na soški fronti vršile priprave za oktobrsko ofenzivo, je država s pomočjo c. kr. Ministrstva za notranje zadeve organizirala drugo vrnitev beguncev na Trentinsko na podlagi kriterijev, ki so bili kasneje uporabljeni tudi pri vrnitvi primorskih beguncev – ABC kategorizacija krajev, primernih za namestitve. Po vrnitvi v svoj kraj so bili begunci upravičeni do dvomesečne finančne podpore, s pomočjo katere naj bi imeli možnost začeti normalno življenje. Vračanje beguncev na Trentinsko v jesenskih mesecih se je izkazalo za slabo izbiro, saj v obdobju pred zimo niso imeli možnosti za ponovno vključitev v normalno življenje. Tudi dvomesečna finančna podpora ni zadostovala za preživetje med zimo. Zaradi slabih pogojev za namestitve in preživljanje so v nekaterih primerih prekinili vrnitev beguncev, na koncu so uradni postopek vračanja prestavili

⁷⁷⁹ Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 468–471.

na poletje 1918, čeprav so bili številni begunci že na Trentinskem. Poleg tega so se dogajali primeri slabe prakse, saj so deželne oblasti s svojih območij pošiljale begunce v domače kraje, čeprav so bili ti uvrščeni v kategoriji B in C, kamor vrnitev ni bila mogoča.⁷⁸⁰ Podobna praksa se je uveljavila tudi pri vračanju na Bovško v letu 1918.

Že konec januarja 1918 se je bovški župan Jonko z občinsko pisarno preselil iz Radovljice v Log (zraven najverjetneje tudi čezsoška pisarna), saj je tu lažje zagotavljal pomoč vračajočim se beguncem. V začetku maja, ko so verjetno uspeli urediti prostore za občinsko pisarno, se je dokončno preselil v Bovec.⁷⁸¹ Vračanje beguncem v domače kraje je sledilo po končani zimi. Prirastek ljudi je mogoče videti v popisih prebivalstva, ki so jih občine pošiljale okrajnemu glavarstvu, na primeru Občine Soča. Tu se je prebivalstvo od marca do maja 1918 povečalo s 479 na 563.⁷⁸² Hiter prirastek prebivalstva v tem obdobju je bil predvsem posledica tega, da so na Bovško, kljub temu da so bili kraji uvrščeni v kategorijo B, organizirano prihajale celotne skupine beguncem iz taborišč. Najprej so odšli begunci 12. aprila iz begunskega taborišča Bruck ob Leithi,⁷⁸³ nekaj tednov zatem so na pot odšli še begunci iz taborišča v Steinklammu. Duhovnik Josip Kos je še 22. aprila pisal nadškofu Frančišku Borgii Sedeju iz taborišča, da se bliža čas, ko »bo naše taborišče za begunce razpuščeno [in sedaj ostajajo] še Bovčani-Sočani-Goričani z okolico«.⁷⁸⁴ Predvsem taboriščniki so velik del poti opravili z vlakom do Trbiža, od koder so se peš odpravili v Log, kjer so se začasno nastanili po hišah in barakah, ker v Bovcu in ostalih krajih bovške kotline še ni bilo mogoče najti primernih prebivališč.⁷⁸⁵ Vrnitev iz taborišč je država beguncem olajšala z brezplačnim prevozom, saj so bili povečini brez lastnih finančnih sredstev ali

780 Prav tam, str. 474–482.

781 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 28, mapa 2 »Zaključni računi za leta 1915–1919«, leto 1918, zap. št. 17; zap. št. 44.

782 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 48.

783 Stres, *Usoda prebivalstva na Boškem*, str. 18.

784 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/5, pismo št. 1467.

785 Klavora, *Plavi križ*, str. 68–69.

so prejeli minimalno begunsko podporo.⁷⁸⁶ Poleg tega naj bi taboriščniki ob odhodu iz Brucka prejeli ležišče, obleko, čevlje, kuhinjsko posodo ter hrano za mesec dni.⁷⁸⁷ V domačih krajih so ostali odvisni od finančnih podpor in aprovizacije, ki so ju prejeli po posredovanju občine od okrajnih oblasti. Občina Trenta je v februarju 1918 prejela za 22.081,84 kron finančnih podpor, da jih razdelili med prebivalstvo; od tega zneska je bilo 5.091,70 kron namenjenih za občino v Logu in tamkajšnje begunce.⁷⁸⁸ Z marcem je v Kobaridu začel ponovno delovati davčni urad, kamor so od takrat naprej hodili tudi prebivalci Bovškega urejat in dvigovat begunske in vojaške podpore.⁷⁸⁹

Kljub vsemu tekom leta 1918 avstro-ogrski upravi ni popolnoma uspelo organizirati vračanja beguncev. Ob koncu vélike vojne novembra 1918 je bilo na območju avstrijskih dežel še večje število beguncev, ki so se na svoje domove vračali še v letu 1919.⁷⁹⁰

Razmere, ki so v domačih krajih pričakale vračajoče se begunce, so bile vse prej kot rožnate. Katastrofalne razmere na območju frontne linije niso dopuščale namestitve v porušeni, poškodovani, požgani ali kako drugače uničeni stanovanjskih in drugih stavbah. Župani so si prizadevali za organizirano in enotno delovanje v smeri obnove, zato so februarja 1918 v Gorici ustanovili Župansko zvezo po vojni poškodovanih občin, ki bi pomagala obnoviti mizarska podjetja, opekarne, apnarne, kamnoseštva in drugo za obnovo nujne gospodarske panoge.⁷⁹¹ Sestanka občin se je udeležil tudi bovški župan Jonko.⁷⁹² V okviru tega je bila sredi februarja izdana resolucija, ki jo je prebral poslanec in član Osrednjega odbora na Dunaju Josip Fon, v kateri so med drugim zahtevali, da je treba vzpostaviti vse opekarne in

786 Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 395.

787 Prinčič, *V Brucku taborišču ...*, str. 139.

788 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 72 in št. 10.343.

789 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 91.

790 Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 489–496.

791 Svoltjak, *Obnavljanje Goriške*, str. 103.

792 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 28, mapa 2, »Zaključni računi za leta 1915–1919«, leto 1918, zap. št. 12.

apnarne v deželi ter ustanoviti nove, za kar je bilo treba izprositi dopuste vojakov, med katerimi je bil tudi Čezsočan:

»Josip Vulč, iz Čezsoče pri Bovcu, zdaj poddesetnik pri gor[skem] strel[skem] p[olku] št. 2, dodeljen moštvo rek[onvalescentnega] odd[elka] – Langorio pri Krminu, ima doma opekarno in apnarno, – največjo v okraju. Prometne razmere ne dopuščajo dovoza teh materijalij od drugod, – a z raznimi popravami prične lahko že na spomlad [obratovati], zato naj se takoj izposluje Jos[ipu] Vulču odpust in [se] mu omogoči, da spravi v red svojo opekarno in apnarno.«⁷⁹³

Čeprav uspeh te resolucije ni razviden, je prav Osrednji odbor na Dunaju, ki je sodeloval pri resoluciji, opravljal veliko dela pri posredovanju prošenj za oprostitev od vojaške službe in imel pri tem precej uspeha.⁷⁹⁴

Državno namestništvo v Trstu je v sklopu obnove Goriške in Gradiške organiziralo po posameznih sodnih okrajih znotraj tolminskega okrajnega glavarstva predavanja o obnovi, ki jih je izvajal »potovalni učitelj« Anton Šega. Slednji je na Bovško prišel 27. marca 1918, kjer je imel v Logu predavanje, na katerega so bili vabljeni vsi župani.⁷⁹⁵ Zanimivo je predvsem dejstvo, da je ob vseh prizadevanjih za obnavljanje dežele tolminsko okrajno glavarstvo šele poleti ustanovilo komisijo za vojno škodo, ki je pričela s popisovanjem le-te. Občine so bile zato 6. junija naprošene, da naznanijo glavarstvu štiri može, ki bodo izvedenci za cenitev škode za področja veleposesti, kmetijstva, obrtništva in stavbeništva.⁷⁹⁶ A iz ohranjenih arhivskih virov sklepam, da so višje oblasti v zadnjem letu vélike vojne namenjale manj pozornosti obnovi, kot so jo namenjale skrbi za zagotavljanje živeža, zato so si begunci ob vrnitvi na svoj način uredili in obnovili začasna bivališča.

Gradnja začasnih nastanitev in zasilna ureditev krajev je zato postala prva skrb občinskih predstavnikov in prebivalcev.

793 *Edinost*, 20. 2. 1918, str. 1, Deželni sosvet za obnovo poknežene grofije Goriško–Gradišanske.

794 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 538–539.

795 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 92.

796 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 201.

Številne zapuščene vojaške zgradbe so bile dober vir gradbenega materiala, ki so ga ljudje začeli uporabljati za gradnjo začasnih barakarskih stanovanj. Konec januarja 1918 je tolminsko okrajno glavarstvo po občinah razposlalo razglas, da je prebivalcem prepovedano odhajati na območje fronte in odnašati razne vojaške stvari. V kolikor jih je pri plenjenju zasačila vojaška patrulja, so lahko bili najstrožje kaznovani ali celo ustreljeni.⁷⁹⁷ Po drugi strani pa je goriški deželni odbor v dogovoru z vojaškim poveljstvom zalednih skupin v Gorici pooblastil občinske urade, da njihovi občinski poverjeniki lahko pobirajo in spravljajo različne predmete, ki ležijo po občinskem ozemlju in »ki bi občanom koristili pri v[z]postavitvi dežele in ki jim preti nevarnost, da se s časom, ako se jih ne shrani, pokvarijo in poizgube«. ⁷⁹⁸ Kot vse kaže, je tudi vojska kmalu ugotovila, da ne bo uspela preprečiti odnašanja materiala iz nekdanjega vojnega zaledja, zato je skušala vsaj nekaj iztržiti iz tega. V Kranjski Gori je bila sredi leta 1918 sklicana licitacija za odkup večje količine gradbenega lesa, ki je ostal od barak, in žičniških naprav s prelaza Mojstrovka.⁷⁹⁹ Takšni množični odkupi so bili primerni predvsem za trgovce. Trgovec Anton Adolf Mlekuž, ki se je leta 1918 tudi že vrnil na Bovško, je verjetno ravno iz ostalega vojaškega materiala od Občine Soča odkupil 100 kosov tramov, ki jih je lahko prodal naprej za obnovo.⁸⁰⁰ Prevoz iz Soče je bil nedvomno cenejši kot prevoz iz Kranjske Gore. Kljub temu predvidevam, da so prebivalci kupili izredno majhne količine lesa in so večino pobrali in odpeljali brez dovoljenj, medtem ko so lahko trgovci služili predvsem na račun obnavljanja javnih stavb.

Vojaško poveljstvo zalednih postaj v Gorici je poslalo dopis vsem občinam, da so poslale prošnje za uporabo posameznih

797 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 63.

798 Občine, ki so sicer bile pooblaščenice za spravljanje raznih vojaških predmetov, niso imele pooblastil za njihovo uporabo. Za uporabo predmetov pri obdelovanju kmetijskih površin ali drugih javnih delih so morale občine dobiti dovoljenje s strani lokalnih vojaških poveljstev oziroma v bovškem primeru vojaškega poveljstva zaledne postaje v Bovcu. – SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, šte. 117/18.

799 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 237.

800 SI PANG/0052, t. e. 1, p. e. 12, mapa z računi, potrdilo 3. 8. 1918.

barak za naselitev prebivalstva. Poveljstvo je prošnjo nemudoma odobrilo, če baraka ni imela posebnega pomena za vojsko. Občinski urad je moral v sodelovanju s tamkajšnjo vojaško zaledno postajo sestaviti seznam prebivalcev s številom in velikostjo barak ter namenom za uporabo. Zanimivo je, da je bilo treba prošnje pošiljati posamično in skupna prošnja za prepustitev barak v uporabo ni bila mogoča, ker so bile barake z odločitvijo avstro-ogrskega vrhovnega vojaškega poveljstva tudi naprodaj.⁸⁰¹ S seznama domačinov občin Bovec in Čezsoča je razvidno, da je veliko število prebivalcev dobilo barake in drug vojaški material v uporabo. Vendar seznam barak odstira še en detalj iz življenja prebivalcev, ki kaže na to, da je ljudem za osnovne življenjske potrebe zadostovalo malo prostora. S seznama 48 prosilcev je razvidno, da so ljudje po večini zasedli ali si zgradili barake v velikosti od osemnajst do 32 kvadratnih metrov površine; niso pa bile izjema tudi večje, kot na primer baraka Franca Černute s Plužen, ki je obsegala kar 60 kvadratnih metrov površine.⁸⁰² Površine, ki so si jih prebivalci uredili za prebivanje, so bile za številčne družine utesnjujoče. Kot se je življenjskih razmer spominjala Darinka Kravanja: »V tem novem domu, oče, mama, jaz, že sedem let, Danilo pet let in Milenka triletna. Vas zanima, kako smo živel? Potem je bil še stric Marjan, brat od očeta[,] in nona – stara mati. Pomislite, kako smo se tiščal. ... Vseh teh devet ljudi.«⁸⁰³ Tekom leta 1918 se je v barake ali kako drugače urejena stanovanja v Bovcu, Dvoru, Kalu, Koritnici in na Plužnah ponovno naselilo kar 723 oseb.⁸⁰⁴ A zagotovitev prebivališča je bila le ena od skrbi, ki so v vsakdanjem življenju pestile prebivalce Bovškega v letu 1918.

801 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 127.

802 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 26, mapa »Seznama zgrajenih in podrhtih barak v Bovcu in Čezsoči«, seznam »Verzeichnis«.

803 Cit. po Klavora, Izkušnja vojne in begunstva, str. 32.

804 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 26, seznam »Izkaz beguncev v občini Bovec«.

Preskrba med ruševinami bojišč

Druga, skoraj še bolj važna skrb, ki so se je zaradi vsesplošnega pomanjkanja zavedale tudi oblasti, je bila preskrba. V prvi vrsti so v letu 1918 med prednostne naloge uvrstili preureditev nekdanjih bojišč v polja in njive, da bi s prihodom pomladi vse moči usmerili v setev in sajenje. Z začetkom leta so občine prejele dopis tolminskega okrajnega glavarstva, da je treba ustanoviti tri- do sedemčlansko žetveno komisijo. Žetvena komisija je imela nalogo, da se vsa kmečka dela pravočasno izvedejo, urediti je morala dnevno plačilo za delavce in delavcem priskrbeti vozno živino ter poljedelsko orodje.⁸⁰⁵ Sredi marca so žetvene komisije prejele še dodatna navodila:

»Žetvena komisija mora v prvi vrsti skrbeti, da se obdelajo zemljišča gospodarjev, ki so v vojni[,] in sploh vsa v občini ležeča zemljišča. Do 20. aprila morajo predložiti županstvu izkaz neobdelanih zemljišč. Do 25. aprila tl., mora županstvo predložiti izkaz vseh onih zemljišč[,] za katere ni upanja, da bi jih lastniki obdelali. Skrb obdelovanja teh zemljišč pripade občini, ki jih potem lahko odda drugim osebam v obdelovanje.«⁸⁰⁶

Poleg tega so morale žetvene komisije poskrbeti, da se je v obdelovanje zemljišč proti dnevnu plačilu prisililo vse zmožne moške, ženske in otroke.

Okrajno glavarstvo Tolmin je zatem najprej poskrbelo, da so med občine razdelili nekaj živine, ki naj bi jo uporabili za obdelovanje polj, vendar kot se je izkazalo, je bilo štirinajst pripeklanih volov za Bovec in Čezsočo v tako slabem stanju, da so bili nesposobni za delo. Krme v občinah ni bilo, paše pa je živina imela komaj za preživetje, zato je bovški župan Jonko prosili za dobavo boljše vprežne živine skupaj s krmo za prehranjevanje.⁸⁰⁷ V imenu žetvene komisije za Bovec in Čezsočo je župan Jonko 2. aprila 1918 dodatno poročal tolminskemu okrajnemu

805 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 77.

806 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 26, št. 999/8.

807 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 26, št. 475.

glavarstvu, da so zaradi neuporabne živine morali obdelovanje polj opraviti na roke s kopanjem, in če »ne dojde takoj primerno število za oranje sposobne živine[,] ostane nad polovico bovškega polja neobdelanega«⁸⁰⁸ Nadomestne vole so šele konec junija prejeli in razdelili med posestnike.⁸⁰⁹ Poleg živine je bilo že aprila, še preden so bila polja pripravljena, poskrbljeno za semenski ječmen, ki ga je cel bovški okraj prejel en vagon in so ga razdelili po občinah.⁸¹⁰ Iz vsega je mogoče sklepati, da na Bovškem kljub zadostni količini semena za setev niso uspeli pripraviti vseh razpoložljivih polj.

Za pomoč pri kmetijskih delih so družine lahko zaprosile za dopust moških, ki so bili v vojski, s tem da so prošnje posredovale okrajnemu glavarstvu. Marca 1918 je c. in kr. Vojno ministrstvo odredilo največ štiritedenske dopuste za vojake, ki bi jih doma potrebovali za obdelovanje polj. Dopuste so določala njihova poveljstva brez prošenj, zato je okrajno glavarstvo obvestilo občine, da naj ljudje ne pošiljajo prošenj za večmesečne dopuste na glavarstvo, temveč na vojaška poveljstva, ker jih zaradi preobilice glavarstvo ni moglo pravočasno rešiti, in naj občine potrdijo le tiste prošnje, ki so bile nujno potrebne.⁸¹¹ Na pomoč je v takih primerih priskočil tudi že omenjeni Osrednji odbor na Dunaju, če so se prosilci seveda spomnili nanj.

Vendar so bile vse te priprave usmerjene v prihodnost in v zaloge za prihajajočo jesen in zimo, medtem ko so v sedanjosti vladale s prehranbnega vidika že katastrofalne razmere na vseh področjih. Uspeh oktobrske ofenzive ni imel pozitivnih rezultatov pri izboljšanju preskrbe. Tako pljenje in uničevanje, ki sta ju ob prodoru v notranjost Italije povzročali avstro-ogrsko in nemška vojska, kot razdelitev vojnega plena med obe vojski so bili le kaplja v morje pomanjkanja znotraj habsburške monarhije.⁸¹² Tekom leta 1918 je skoraj odpovedala že preskrba za vojsko,

808 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 26, št. 391.

809 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 26, dopis 26. 6. 1918.

810 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 26, št. 505 in 579.

811 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 135.

812 Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg*, str. 825–827.

ki je bila nujna za nadaljevanje vojne, kar je imelo pomemben vpliv tudi na razvoj dogodkov na bojišču ob Piavi. V kolikor so bile prehrabne razmere že na bojišču blizu katastrofalnih, so se v notranjosti države nedvomno izkazale za pogubne.

Na Slovenskem je, tako kot celo obdobje vélike vojne, najtežjo preizkušnjo preživljalo civilno prebivalstvo mest.⁸¹³ Prebivalci Ljubljane so v leto 1918 zakorakali z lačnimi želodci, manjkalo je tako moke kot kruha, mesa je bilo le za vzorec, manjkalo je celo fižola za spomladansko sajenje. Tekom leta so se težave še povečevale, saj drugih ukrepov, razen zmanjševanja dnevne količine hrane, do katere je bil vsak upravičen, in določanja maksimalnih cen za prodajo, oblast ni mogla postavljati. Hudo pomanjkanje hrane je zato privedlo do številnih demonstracij znotraj države, ki so jih poleg zahtev po hrani spremljale tudi zahteve po končanju vojne. Spomladi 1918 so demonstracije zajele Ljubljano, septembra pa tudi bližnji Beljak.⁸¹⁴ Čeprav je bilo jasno, da podeželje v vsakdanjem življenju nekoliko lažje shaja s hrano, bi življenjske razmere na od vojne opustošenih območjih lahko prej primerjali s tistimi v mestih kot na podeželju.

Osrednja težava od vojne prizadetih krajev je bila predvsem ta, da v začetnem obdobju živeža ni bilo na zalogi, zato je bila vsa prehrana odvisna od uvoza. S povečevanjem števila prebivalstva na Bovškem je moralo tolminsko okrajno glavarstvo priskrbeti vedno večje količine aprovizacije. Zaloge hrane, ki so ostale od italijanskih zasedbenih oblasti, so hitro skopnele in količine mesečno zagotovljene aprovizacije so se manjšale. Ohranjena sladkorna karta kaže, da so bili prebivalci Avstrijskega primorja v avgustu 1918 mesečno upravičeni do komaj pol kilograma sladkorja.⁸¹⁵ Na Kobariškem, kjer v času italijanske okupacije niso doživeli lakote, so prehranske zaloge hitro pošle in prebivalci Kobariškega so se kmalu znašli v pomanjkanju,⁸¹⁶ ki

813 Stergar, *Vojna, lakota, ujetništvo*, str. 79–80, 82. Himmelreich, *Pomanjkanje prehrane med 1. svetovno vojno v Celju*, str. 162–163.

814 Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*, str. 134–147.

815 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 26, Izkaznica za sladkor.

816 Svoljšak, *Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske*, str. 144.

Življenje se je leta 1918 vrnilo na bovške ulice

Vir: GM, inv. št. GM ZG 9444

so ga ostali prebivalci na Bovškem in Tolminskem poznali že več kot dve leti. Dnevno so se obračali na občino s prošnjami za aprovizacijo in vse je bilo odvisno od okrajnega glavarstva, »da čim prej preskrbi tukajšnji aprovizaciji kaj živeža, ker ljudstvo je od velike lakote obupano«. ⁸¹⁷ V skrajnem primeru je bil upravičen tudi zakol živine, ki je bila namenjena za obdelavo kmetijskih površin, če je bil razlog dovolj dober. Vprašljivo je, koliko je bilo resnice pri zakolu vola v bovški občini, »ker si je pokvaril zadnjo nogo tako močno, da ni bilo več upanja[,] da bi vkraval, oziroma je obstojala nevarnost, da pogine«. ⁸¹⁸ Pri vsakdanji preskrbi prebivalstva se je bilo le treba nekako znajti.

Tako kot v prejšnjih letih so se tudi v zadnjem letu vojne občine soočale z različnimi težavami pri aprovizaciji, saj so pri

⁸¹⁷ Cit. po Galič in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 394.

⁸¹⁸ SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 26, dopis 26. 6. 1918.

dobavi posameznih surovin morali najprej zadostiti določenim pogojem, kot sta na primer zagotovitev vreč za prevoz ali zmožnost plačila naročenega blaga.⁸¹⁹ S 1. marcem 1918 je bil v Gorici ustanovljen Deželni gospodarski urad, ki je prevzel aprovizacijsko preskrbo za celotno Goriško in Gradiško.⁸²⁰ Aprovizacijo za Bovško so občine prejemale z železniškimi transporti na železniško postajo Trbiž ali Sv. Lucija (Most na Soči). Glede na vsesplošno prehrabno bedo v državi je tako pričakovano, da je še naprej prihajalo do primerov, ko je na cilj prispelo manj živeža, kot je bilo naročenega. Aprovizacija za soško občino je pri enem od transportov koruzne moke na Trbiž utrpela za tri sedemdesetkilogramске žaklje izgube, kar ji je Direkcija za državne železnice povrnila s plačilom 216,96 kron.⁸²¹ Poleg tega se je v manjših količinah aprovizacija »izgubila« tudi med prevozom z železniške postaje do občinskih uradov. Čeprav se je živež tehtal ob odhodu in prihodu, so nekateri posamezniki poskusili s srečo med transportom, da bi zase in za svoje družine priskrbeli nekaj več hrane, kot jim jo je bilo odmerjene. V primeru, ki so ga zabeležili v bovški občini, je pri prevozu sladkorja in moke od železniške postaje Sv. Lucija do Bovca prišlo do umanjkanja štirinajst kilogramov sladkorja, med glavnimi osumljenci za izginotje pa sta bila voznik tovarnjaka in spremljevalec Franc Kenda. Osumljenca sta morala v Kobaridu prenočiti, ker zvečer od orožništva nista dobila dovoljenja za nadaljevanje poti. Zjutraj pred odhodom je Kenda v Kobaridu srečal dva Bovčana, Cirila Miheliča in Ivana Mrakiča, ter ju prosil, da nadzorujeta tovarnjak, medtem ko je on odšel na zajtrk. Med nadzorom je Mihelič na tovarnjaku odkril dvanajst do trinajst kilogramov težek nahrbtnik. Mrakič, ki naj bi iz radovednosti pogledal vanj, je v njem opazil dve vreči z moko in sladkorjem ter strgan žakelji z moko na tovarnjaku, iz katerega je lastnik nahrbtnika ukradel moko.⁸²² Nadaljnji razplet primera je sicer neznan, vendar

819 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 141.

820 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 27, št. 132.

821 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 48.

822 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 26, zapisniki 26. in 28. 9. 1918.

pričevanja namigujejo na voznikovo krivdo, čeprav tudi Kenda ni podal ravno zanesljive razlage. Takšni primeri, ki kažejo na strategije preživetja, so sicer redki, a očitno je, da so posamezniki navkljub zagroženim kaznim poskusili s krajo.

Da so bile življenjske razmere prehrabno gledano res mižerne že za tiste, ki so tekom vojne živeli na Bovškem in so se preživljali tako s pridelano hrano in živino kot tudi z aprovizacijo, kaže tudi pripoved iz spominov Henrika Tume, ki je v letu 1918 hodil po Goriškem kot predstavnik Deželnega zavoda za obnovo Goriške in Gradiške in si ogledoval stanje planin. Pri tem si je pomagal z lokalnimi vodniki, starejšimi domačini, ki so ga vodili po razrušenih dolinah in planinah. O nekdanj vzdržljivih in neomajnih trentarskih gorskih vodnikih je zapisal:

»Z vodnikom sva nameravala na planino Za Grebenom, od tam pa čez Sleme, ki se vleče od Vršiča proti Krnu. Vodnik, na videz krepak človek, mi je izprva odvzel oprtnik, češ da ga ponese on. Komaj sva pa hodila eno uro, že me je prosil, naj bi počivala. Začudeno sem ga pogledal, pa mi je rekel: ‚Čudno se vam zdi, da sem že opešal. A pomislite, da dobivam za svojo družino, t. j. zase, ženo in sedem otrok[,] vsak mesec 2 kg sirkove moke in 2 do 10 kg krompirja, in to je hrana za ves mesec. Doma nimamo drugega kot kozje mleko, tega pa ne prenesem več. Hrano prepuščam otrokom. Hranim se večinoma z zeliščem in sem ves izmozgan.‘ [...]

Enako kakor z vodnikom iz Lepenje se mi je pozneje zgodilo v Trenti z mojim vodnikom iz predvojnega časa, Jožetom Komacem, p. d. Paurom, ki je bil pravi hrust izredne telesne sile. Spremljal me je s planine Za Potokom čez preval Velikih Vrat. Sonce je pripekalo. Ko sva dospela na južno stran Srebotnjaka, mi je izjavil, da ne more več dalje. Ostrmel sem. Potožil mi je, da kozjega mleka ne prenese, od aprovizacije pa komaj živi družina. Najbolj ga še drži pokoncu tobak.«⁸²³

V zadnjem letu vélike vojne sta bila lakota in pomanjkanje le dve izmed težav, ki so v vsakdanjem življenju pestile prebivalstvo

823 Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 376.

Bovškega. Tekom leta 1918 se je iz Združenih držav Amerike na evropska bojišča razširila nova bolezen, poimenovana španska gripa. V jeseni 1918 se je v drugem valu pandemije razširila tudi na Slovenskem. Španska gripa je najbolj prizadela mlade in robustne ljudi, zato so bile najbolj prizadete šole. Ljudje so v mestnih središčih zbolevali v tisočih, ponekod na podeželju celotne vasi. V šolske klopi so se pred prekinitvijo pouka vračali le posamezni učenci. Po ocenah je znotraj Avstro-Ogrske umrlo vsaj četrto milijona ljudi, na Kranjskem vsaj 1.410 ljudi (čeprav mednje niso bili všteti vojaki), vendar pa je resnične številke težko ugotoviti, saj jih zastirajo slabe zdravstvene razmere zaradi vojne.⁸²⁴ Španska gripa, ki je bolj razsajala po urbanih središčih, je v drugem valu zašla tudi na območje Avstrijskega primorja in prizadela Trst ter območje Goriške.⁸²⁵ Špansko gripo je zaneslo tudi na Bovško, Darinka Kravanja je v svojih spominih za smrt svoje sestre Palmire krivila ravno to.⁸²⁶ Pregled smrti na Bovškem v letih 1918 in 1919 pokaže, da je po vseh krajih od 185 smrti umrlo 23 ljudi zaradi pljučnih bolezni (kašlja, pljučnice, pljučne tuberkuloze, gripe), a le pri treh je kot vzrok smrti zabeležena španska gripa.⁸²⁷ To jasno kaže na to, da za številne smrti »razlog ni bila neka očitna bolezen, ampak enostavno prehuda izčrpanost in oslabelost zaradi prestanih naporov«,⁸²⁸ ki jih je povzročila velika vojna. V letu 1919 veliko več ljudi umrlo zaradi krvave griže kot zaradi pljučnih bolezni. Od 126 smrti je kar 37 ljudi (skoraj 30 odstotkov) umrlo za posledicami krvave griže,⁸²⁹ ki je v drugi polovici leta razsajala na Bovškem (Grafikon 3).

824 Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*, str. 228–231. Šimac in Keber, *Patriae ac humanitati*, str. 150–151. Keber, *Španska gripa leta 1918*, str. 72–74. Keber, *Epidemija v šolskih klopeh*, str. 94–98. Šorn, *Epidemija španske gripe*, str. 105–112.

825 Batagelj, *Španska gripa na Goriškem*, str. 53–62. Novak, *Črniška kronika*, str. 264–265.

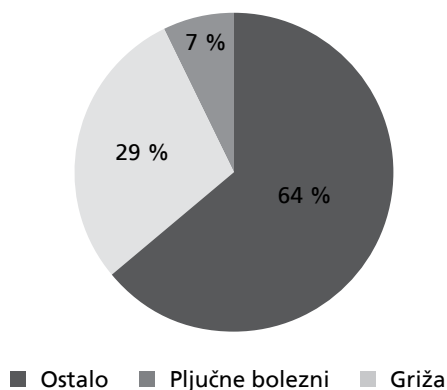
826 Klavora, *Izkušnja vojne in begunstva*, str. 32.

827 Pregled smrti po: ŽA Bovec, *Mrliška matična knjiga Bovec*, knj. 4; *Mrliška matična knjiga Čezsoča*, knj. 2; *Mrliška matična knjiga Log*, knj. 2; *Mrliška matična knjiga Soča*, knj. 3; *Mrliška matična knjiga Srpenica*, knj. 4; *Mrliška matična knjiga Trenta*, knj. 1.

828 Galič in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 404.

829 ŽA Bovec, *Mrliška matična knjiga Bovec*, knj. 4; *Mrliška matična knjiga Čezsoča*, knj. 2; *Mrliška matična knjiga Log*, knj. 2; *Mrliška matična knjiga Soča*, knj. 3; *Mrliška matična knjiga Srpenica*, knj. 4; *Mrliška matična knjiga Trenta*, knj. 1.

Grafikon 3: Primerjava vzrokov smrti v letu 1919

Vir: ŽA Bovec, mrliške matične knjige

V pomanjkanju in shajanju z minimalnimi količinami hrane, večkrat lačni kot siti, prepuščeni lastnemu znanju in iznajdljivosti ter na milost in nemilost mnogim boleznim so prebivalci Bovškega v začetku novembra 1918 dočakali konec več kot štiri leta trajajoče velike svetovne morije.

ZMAGOVALCI VÉLIKE VOJNE PONOVRNO NA BOVŠKEM

Težave Avstro-Ogrske, ki so se vlekly skozi zadnje leto vélike vojne na vojaškem, gospodarskem in političnem področju, so oktobra 1918 stopile v zadnjo fazo; čeprav je leto prej zaradi oktobrske revolucije iz vojne izstopila Rusija in se je po ofenzivi proti Italiji razmerje moči spremenilo v prid centralnih sil, se je po vstopu Združenih držav Amerike v vojno na strani antantnih sil ter tudi zaradi političnega delovanja njihovega predsednika Woodrowa Wilsona v začetku leta 1918 stanje začelo slabšati.⁸³⁰

Predvsem notranjepolitične težave avstrijske polovice monarhije so se pospešeno začele nabirati po smrti cesarja Franca Jožefa, ko je habsburško žezlo in krono prevzel cesar Karel. Slednji se je zavedal težavnega položaja, v katerem se je znašla njegova država zaradi vojne, zato si je brez vednosti zaveznice Nemčije prizadeval, da bi z antantnimi silami sklenil premirje. Neuspeli poskus dosega premirja, ki se je v začetku leta 1918 razvil v afero Sixtus, je povzročil, da je Avstro-Ogrska postala

830 Ameriški predsednik Woodrow Wilson (* 28. 12. 1856, Staunton; † 3. 2. 1924, Washington) je 8. 1. 1918 pred ameriškim kongresom razglasil svojih 14 točk, ki so predstavljale njegov pogled na povojno ureditev mednarodnih odnosov. Deseta točka je pomembno vplivala na razvoj notranjepolitičnih dogodkov v Avstro-Ogrski, saj je določala svoboden in avtonomen razvoj narodov Avstro-Ogrske. Gl. Thomas, *Fourteen Points*. Nečak in Repe, *Prelom: 1914–1918*, str. 158–160.

še bolj odvisna od svoje zaveznice Nemčije.⁸³¹ Afera Sixtus je še dodatno razburkala strasti na notranjepolitičnem področju.

Politično življenje, ki se je ob začetku vojne bolj kot ne zaustavilo, je s prihodom cesarja Karla na oblast dobilo ponoven zagon. Slovenski in hrvaški poslanci so upali na reformo države z nastankom nove jugoslovanske enote, medtem ko so si nemški poslanci prizadevali za močnejšo navezavo na Nemčijo in za nemško prevlado v avstrijski polovici monarhije. Spomladi 1917 so slovenski in hrvaški poslanci svoje notranjepolitične želje predstavili cesarju Karlu na pogovorih, ki jih je cesar opravil z vodilnimi politikami pred ponovnim zasedanjem avstrijskega državnega zbora. Njihovo idejo o tretji državni enoti, ki bi združevala vse jugoslovanske prebivalce, je cesar bolj kot ne odpravil z nasmehom, saj ni imel namere spreminjati ureditve ogrskega dela države, kar bi bilo ključno za uresničitev slovenskih in hrvaških želja.⁸³² Potem ko je cesar s posebnim patentom 25. aprila 1917 sklical parlament in je bilo prvo zasedanje določeno 30. maja, so se slovenski, hrvaški in srbski državni poslanci dan pred zasedanjem zbrali, sprejeli besedilo deklaracije in ustanovili Jugoslovanski klub, ki mu je predsedoval Anton Korošec.⁸³³ Slednji je na prvem zasedanju državnega zbora prebral izjavo Jugoslovanskega kluba, t. i. Majniško deklaracijo, z zahtevo po zedinjenju vseh ozemelj, na katerih prebivajo slovenski, hrvaški in srbski prebivalci, v samostojno državno enoto. Izjavi, ki so ji sledile tudi izjave drugih poslanskih skupin, je sledilo burno parlamentarno dogajanje, vendar na spremembe v vrhu države ni imela vpliva in tudi parlamentarne debate so se zatem premaknile na druga področja. Vendar pa je Majniška deklaracija imela povsem drugačen vpliv na dogajanje na Slovenskem, kjer se je razmahnilo deklaracijsko gibanje z zbiranjem podpisov v podporo deklaraciji. Deklaracijsko gibanje, ki je potekalo tekom

831 Svolfjak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 339–345. Več Griesser–Pečar, *Mirovna pobuda cesarja Karla I*, str. 321–335.

832 Lukan, *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«?*, str. 55–69.

833 Svolfjak in Antoličič, *Leta strahote*, str. 348.

Anton Korošec (* 12. 5. 1872, Biserjane; † 14. 12. 1940, Beograd), politik in teolog.

leta 1917 in v začetku leta 1918 predvsem po zaslugi žensk, je v podporo Majniški deklaraciji zbralo več kot 327.000 podpisov iz številnih krajev na Slovenskem, med katerimi so svoj delež prispevali tudi begunci po zalednih krajih in taboriščih. Vrhunec je predstavljala predaja 200.000 podpisov ob obisku Korošca v Ljubljani.⁸³⁴

Majniška deklaracija je ostala poglavitna smer poslancev v Jugoslovanskem klubu, ki mu avstrijska vlada ni želela prisluhniti, ampak je zanjo jugoslovansko vprašanje postalo problem, ki ga je bilo treba zatreti. Zato ni čudno, da so slovenski, hrvaški in srbski predstavniki začeli iskati rešitev tudi izven habsburškega okvira. Do jeseni leta 1918 so politične razmere na Slovenskem dozorele do te mere, da so bili politično pripravljene zakorakati na samostojno pot.⁸³⁵ Sredi avgusta 1918 je bil kot osrednje predstavniško telo slovenskih političnih predstavnikov v Ljubljani ustanovljen Narodni svet za Slovenijo in Istro, katerega predsedovanje je prevzel Anton Korošec, glavna naloga pa je bilo delo za združitev jugoslovanskega naroda v samostojno državo; v začetku oktobra 1918 so se uspeli uskladiti predstavniki Narodnega sveta za Slovenijo in Istro s predstavniki hrvaških in srbskih politikov znotraj Avstro-Ogrske in so ustanovili vrhovno politično predstavniško telo za vse slovenske, hrvaške in srbske prebivalce ter njihovo pravico do samoodločbe, Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu (Narodno višje), tudi pod predsedstvom Korošca.⁸³⁶

Grozeč razpad monarhije je poskusil cesar Karel preprečiti 16. oktobra 1918 z objavo manifesta, v katerem je preobrazbo monarhije skušal urediti v slogu zvezne države, znotraj katere bodo po načelu ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona o samoodločbi narodov oblikovane državne enote, da lahko »naša domovina [...] kot zveza svobodnih narodov izide iz vojnih viharjev«. ⁸³⁷ Vendar je bil tedaj to le poskus vpijočega v puščavi, ki

834 Stavbar, Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje, str. 54–60, 79–88.

835 Stergar, Vojna, lakota, ujetništvo, str. 82–84. Svoljšak in Antočič, *Leta strahote*, str. 354–355.

836 Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, str. 28–45.

837 *Slovenec*, 18. 10. 1918, str. 1, Cesarjev manifest.

so ga jugoslovanski politiki znotraj Narodnega sveta v Zagrebu zavrnil, obenem pa so prekinili tudi vse vezi z Dunajem. Narodni svet je pozval mesta in vasi, naj ustanovijo odbore za zaščito ljudi in premoženja, nakar je 29. oktobra prišlo do formalne prekinitve in razglasitve nove jugoslovanske Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Do konca oktobra je pod poveljevanje slovenskih častnikov prešla tudi vojska in oblikovana je bila narodna vlada za slovenski del nove države.⁸³⁸ S prvim novembrom je oblast na Goriškem prevzel Pokrajinski odsek narodnega sveta za Goriško s podporo slovenskih vojakov, ki so se že vrnili s fronte na Piavi. Po navodilih pokrajinskega odseka so se po občinah ustanavljali narodni odbori, ki so organizirali narodne straže.⁸³⁹ Tudi na Bovškem so se odzvali pozivu in organizirali bovško narodno stražo, ki je vzdrževala red in mir, ter se pridružili zamenjavi oblasti na Slovenskem.⁸⁴⁰

V istem času je prišlo tudi do zloma fronte na Piavi. Avstro-ogrska vojska je bila že od poletja 1918 v počasnem razkroju, ko se je po neuspešnem junijskem ofenzivnem poskusu oskrba vojske še poslabšala in je prihajalo do vojaških uporov in dezertacij.⁸⁴¹ Zaradi katastrofalnih razmer na bojišču in vse bolj neposlušne vojske se je cesar Karel 14. septembra na antantne sile obrnil s prošnjo za začetek mirovnih pogajanj, kar so njihovi predstavniki zavrnil. Konec septembra je tudi Nemčija spoznala, da je vojna izgubljena. Tekom oktobra je prišlo do dokončnega razpada avstro-ogrske vojske tako na fronti kot v zaledju, kar je italijanska vojska spretno izkoristila in na prvo obletnico preboja pri Bovcu in Tolminu 24. oktobra 1918 pričela z ofenzivo na Piavi. Prvega dne se je avstro-ogrska vojska še nekako zoperstavila napadom, zatem je drugega dne sledil upor zalednih rezervnih enot, ki so namesto proti fronti odkorakale

838 Perovšek, *Iz Avstro-Ogrske*, str. 171–174.

839 Kacin-Wohinz, *Slovinci v Italiji*, str. 515. Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo*, str. 44.

840 Dolenc, *Prispevek za zgodovino Bovškega pod Italijo*, str. 21.

841 Več o vojaških uporih gl. Ude, *Upori slovenskega vojaštva*, str. 185–203. Šimac, *Upor 2. gorskega strelskega polka*, str. 6–18. Guštin, »Zeleni kader« in vojaški upori, str. 142–144.

proti domu. Po preboju fronte s strani antantnih sil je prišlo 28. oktobra še do upora avstro-ogrskih enot, ki bi morale pripraviti protinapad, zato višja poveljstva niso več vedela, katere enote so jim še na voljo. Vojska je bila v kaosu in 3. novembra 1918 je moral cesar Karel sprejeti pogoje antantnih sil za premirje, ki so ga sklenili v vili Giusti pri Padovi.⁸⁴² Trume vojakov v redu in neredu so se valile v notranjost države, ki je razpadala po kosih.

Prebivalstvo Bovškega se je na dnevni ravni srečevalo z vračajočimi se vojaki. Bovška narodna straža je skrbela, da se je ob prehajanju ohranjal red in mir. Ante Beg je bil eden mnogih avstro-ogrskih vojakov, ki je potoval skozi Bovško nazaj proti domu. S skupino tovarišev je prišel po povsem uničenih cestah čez sedlo na Učji na Žago, kjer so bili marsikateri domačini, ki so se vrnili iz begunstva v notranjosti Avstro-Ogrske. Bovec je bil tedaj še vedno le kup ruševin. Tako pripoveduje:

»Dospeli smo v Žago, ki ni dosti trpela. Tu smo šele zvedeli, da je vojne v resnici konec. To se je videlo že na cesti. Nepretrgoma ponoči in podnevi so se valila vsakovrstna vojaška krdela iz Italije proti Trbižu. Pod cesto so ležali prevrnjeni topovi in avtomobili. V gostoljubni hiši smo dobili zavetišče. S čepic smo si potrgali ,cesarskega Karla'; namesto teh rozet pa so nam pripela zavedna dekleta slovenske kokarde. Zvečer smo praznovali naše dvojno osvobojenje: iz vojaške in avstrijske tiranije. Prvikrat po tolikih mesecih smo prišli zopet do kozarca vina; ponj smo poslali v sosedno Srpenico. (V Tolmeču in okolici ni bilo ne gostilne ne kavarne). Vaščani so napolnili hišo ter poslušali naše navdušene govore in narodne popevke.«⁸⁴³

Naslednjega dne so nadaljevali naprej proti Kobaridu ter spotoma srečevali veliko število vojakov, ki so se vračali v smeri proti Bovcu. Neki skupini vojakov so kmalu zaplenili konja z vozom, da bi si olajšali pot do Kobarida, ki »je nudil sliko ljudskega presejevanja. Brez prestanka so se valile vojaške množice

842 Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg*, str. 1037–1047. Stergar, *Vojna, lakota, ujetništvo*, str. 80–81.

843 Beg, *Spomini na Goriško*, str. 385.

iz Italije in se delile proti Bovcu in Tolminu«. ⁸⁴⁴ Darinka Kravanja se je spominjala teh, ki so dan za dnem skušali priti po najkrajši poti skozi Bovško na Koroško ali Kranjsko in so med potjo odmetavali vse odvečne stvari, ki so jih civilisti potem pobirali. ⁸⁴⁵ Kmalu za njimi, 4. novembra ob tretji uri popoldne, je v Bovec vkorakala tudi italijanska vojska. ⁸⁴⁶ Celotno ozemlje Avstrijskega primorja, določenega z demarkacijsko črto, ki je bila sprejeta s podpisom premirja, je bilo do 11. novembra (ko je bila velika vojna uradno končana z nemškim podpisom premirja) izpraznjeno nekdanjih avstro-ogrskih enot in do 23. novembra 1918 je bilo dokončno mirno zasedeno celotno območje, že leta 1915 določeno z londonskim paktom. ⁸⁴⁷

A kljub temu da direktnih odzivov na prihod italijanske vojske na Bovško ni zaslediti, lahko na podlagi odzivov iz drugih krajev Tolminskega in Goriške sklepam, da je bil ta prihod med vodilnimi predstavniki vasi sprejet z negativnimi čustvi in odporom. ⁸⁴⁸ »Naše republike je bilo konec in konec našega navdušenja.« ⁸⁴⁹

»Regione Venezia Giulia«: Nova povojna uprava

Zamenjava oblasti je v vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem ponovno prinesla spremembe. Uprava na zasedenem ozemlju nekdanjega Avstrijskega primorja je po določitih premirja sredi novembra 1918 prešla pod nadzorstvo vojaškega poveljstva in je bila organizirana v večjo upravno-politično deželo Julijsko krajino (*regione Venezia Giulia*), ki ji je načeloval

844 Prav tam, str. 386

845 Avsenak, Iz življenjske poti Darinke Kravanja, str. 4.

846 *Edinost*, 8. 11. 1918, str. 1, Vojna poročila.

847 Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo*, str. 69–73.

Dogajanje v začetnih mesecih italijanske zasedbe na Goriškem detajlno opisuje črniški župnik v kroniki. Gl. Novak, *Črniška kronika*, str. 268–284.

848 Prim. Novak, *Črniška kronika*, str. 268–272. Tolminska kronika, str. 385.

849 Munič, *Leta strahu in trpljenja*, str. 43, 45.

guverner general Carlo Petitti di Roreto⁸⁵⁰ (hkrati tudi poveljnik XIV. korpusa italijanske vojske). Vodenje nekdanjih okrajnih glavarstev so prevzeli civilni komisarji, ki so bili izbrani izmed vojaških poveljnikov na zasedenem področju. Leta 1919 so tudi posle večine županov prevzeli občinski civilni komisarji.⁸⁵¹ V začetnem povojnem obdobju italijanska vojska ni imela prevelikih težav s prevzemom oblasti, saj so ji prav prišle že tekom vojne nabrane izkušnje z upravljanjem okupiranega ozemlja.⁸⁵² Prevzem poslov je viden iz zapisnika, ki so ga sestavili v pisarni okrajnega civilnega komisarja Umberta Sale v Tolminu, ohranjenega za Občino Soča, v katerem je župan Jožef Flajs posle predal civilnemu komisarju Raimondu Leviju, ki je sočasno za občinskega upravitelja nastavil Jožefa Domevščka.⁸⁵³ Videti je, da je vodenje poslov le v bovški občini obdržal župan Jonko, ki ga je kasneje zamenjal Anton Durjava,⁸⁵⁴ medtem ko so drugod nastavili občinske upravitelje, na primer v Čezsoči je bil to Feliks Kavs, v Trenti pa Ivan Pretner.⁸⁵⁵

Italijanska vojaška oblast je najprej poskrbela, da so bile narodne straže razpuščene, kar je že pred zasedbo svetoval tudi Narodni svet v Ljubljani, predvsem v prepričanju, da bo zasedeno ozemlje na mirovni konferenci pripadlo jugoslovanski državi, zato so se hoteli izogniti vsakršnim konfliktom. Nova oblast je zahtevala tudi, da prebivalstvo vojski preda vse orožje ter vojni material, ki so ga imeli doma, kar naj bi potekalo brez konfliktov.⁸⁵⁶ Kljub temu je nekaj dni samostojne slovenske uprave in organizacije narodnih odborov imelo svoje posledice. V slogu deklaracijskega gibanja se je v začetnih tednih italijanske vojaške zasedbe pričelo zbiranje podpisov za pripadnost zasedenega ozemlja Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki se je vrstilo v

850 Carlo Petitti di Roreto (* 18. 12. 1862, Torino; † 27. 1. 1933, Torino).

851 Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo*, str. 77–80.

852 Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 388.

853 Komac, *Občina Soča med prvo svetovno vojno*, str. 51.

854 Dolenc, *Prispevek za zgodovino Bovškega pod Italijo*, str. 21.

855 SI PANG/0030, t. e. 5, p. e. 14, Popis in cenitev škode župnišča, zapisnik popisa. SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 28, srajčka Zaključni račun, Razglas 8. 5. 1920.

856 Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo*, str. 80–85.

Poziv županstvom primorskih občin k podpisovanju
za Jugoslavijo

Vir: SI AS 1164, t. e. 1414, p. e. 1161

81 občinah, zbranih pa je bilo 84.985 podpisov. Italijanska vojaška oblast je hitro reagirala in sredi novembra 1918 zaostrišla svoj odnos do vsega, kar je bilo prujugoslovansko.⁸⁵⁷ Zaostritev razmer na zasedenem ozemlju ja zaznal tudi Narodni svet v Ljubljani, ki je s pomočjo mreže narodnih odborov prejemal poročila o tamkajšnjih razmerah po zasedbi. V decembru 1918 je bila z namenom zbiranja poročil za mirovno konferenco, propagande in informiranja prebivalstva zasedenega ozem-

⁸⁵⁷ Prav tam, str. 93, 99–106. Več o odnosih Italije do južnoslovanskih sosedov gl. Wilcox, *The Italian Empire and the Great War*, str. 161–165.

lja ustanovljena Pisarna za zasedeno ozemlje.⁸⁵⁸ Kljub temu je italijanska vojaška oblast brez večjih zadržkov strogo delovala proti moškemu prebivalstvu. V taborišča v Gradiški, Krminu in Čedadu so internirali najprej vse vojake nekdanje avstro-ogrske vojske ter kmalu zatem še tiste, ki so jih obravnavali kot nevarne italijanskim interesom. Večinoma je šlo za ljudi, ki so imeli določen vpliv na prebivalstvo, kot so bili župani, duhovniki, učitelji in podobno.⁸⁵⁹ Kljub pritiskom novih oblasti je videti, da so predstavniki bovških občin ohranjali upanje, da bo ozemlje priključeno jugoslovanski državi. Junija 1919 so občinski predstavniki Bovca, Čezsoče, Loga, Soče, Srpenice in Trente v Gorici podpisali skupno izjavo po plebiscitu, ker »gre za našo narodno in gospodarsko bodočnost, zahtevamo zase pravico samoodločbe, ker hočemo narodno in gospodarsko živeti, ne vmreti«. ⁸⁶⁰ A zadeve so se odvijale drugače od pričakovanj bovških občinskih predstavnikov.⁸⁶¹

Vsekakor se je v začetku zasedbe italijanska oblast zavedala, da bo z ukrepi glede preskrbe kar najbolj vplivala na ostalo prebivalstvo. Že kmalu po prihodu italijanske vojske v Trst je prispela še prva ladja z živili, vrhovno vojaško poveljstvo pa je ocenjevalo, da potrebujejo vsaj 600 ton živil, ker je najbolj primanjkovalo moke, maščobnih izdelkov, sladkorja in soli. Zagotovitev živil je pozitivno vplivala na razmere, sploh na podeželju je »oskrba, ki jo je delila okupacijska vojska, pomenila več kakor politične svoboščine, ki jih v prvih povojnih mesecih niso pogrešali. [...] Iz vojaških kotlov so ljudje dobivali hrano, v kantinah pa tudi vina, tobaka, vermuta in konzerv po izredno nizkih cenah«. ⁸⁶² V Bovcu so v dneh po italijanski zasedbi od neznano kod pripeljali večje število krav in volov, ki so jih prodali prebivalcem občine in sosednje Čezsoče za rejo in meso.

858 Nečak, *Pisarna za zasedeno ozemlje*, str. 101.

859 Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo*, str. 107–113.

860 SI AS 1164, t. e. 1365, p. e. 1935, srajčka št. 2493, Prepis izjave goriških županov.

861 O povojnem notranje in zunanje političnem dogajanju v Italiji proti Jadranu in jugoslovanski državi gl. Wilcox, *The Italian Empire and the Great War*, str. 200–211.

862 Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo*, str. 90.

Skupno je občina iztržila 5.595 kron.⁸⁶³ Nova oblast je prav tako ohranila aprovizijsko oskrbo občin, ki so morale mesečno sporočati potrebo po živilih in jih potem tudi nepristransko razdeljevati.⁸⁶⁴ Prehranske razmere so se v nekaj mesecih izboljšale, za razliko od ostalih slovenskih dežel, kjer se je po koncu vojne prehransko stanje še poslabšalo in je normalizacija trajala več let.⁸⁶⁵ Poleg aprovizijskih živil je nova oblast ohranila tudi vse begunske in vojaške podpore, le prošnje za prejemanje podpore so morali prejemniki na novo vložiti pri Civilnem komisariatu v Tolminu.⁸⁶⁶

Edino težavo je v začetnem obdobju po prihodu italijanske vojske na Bovškem predstavljalo bogoslužje. Soški župnijski upravitelj Aljančič je konec leta 1918 pisal nadškofu Sedeju v Gorico, da zaproša za upraviteljstvo bovške župnije in čezsoškega vikariata, saj bovško prebivalstvo izraža željo, da se že vrne. Težava je bila le glede bogoslužja v soški župniji in trentarski kuraciji, ker kurat Kodrič, verjetno zaradi zdravstvenih težav, ni zmožal vsega dela, zato je predlagal zamenjavo, da bi sam lahko odšel v Bovec. Kot je poročal, »ljudstvo je že vznevoljeno in hoče domačega g. nunca; točasno namreč mašuje neki ital. vojaški duhovnik brez cerkvenega govora«⁸⁶⁷ Nadškof Sedej je zatem posredoval in naročil Aljančiču, naj italijanskemu kuratu prepove pridigati civilnemu prebivalstvu, ter je opozoril še dekanijски urad v Kobaridu, da v kolikor nima kurat posebnega dovoljenja za maševanje, naj se mu prepove, da »razžaljivo pridiga slovenskim vernikom v ital. jeziku«.⁸⁶⁸ V cerkvenoupravnem oziru je nadškof potrdil predlagano predstavitev Kodriča, Aljančiču pa je ponudil le prevzem vikariata v Čezsoči, saj ni bilo

863 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 27, seznam »Izkaz prodane živine«.

864 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 28, št. 334.

865 Prim. Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo*, str. 87–90. Himmelreich, *Namesto zemlje črni kruh*, str. 78–79.

866 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 27, št. 79 in srajčka »Begunske podpore«.

867 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/5, pismo št. 1519.

868 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/5, pismo št. 1528.

Ivan Vidmar je bil konec leta 1918 nameščen kot župnijski upravitelj in dekan v Kobaridu (*Bogoljub*, 10. 10. 1918, str. 19, Po domovini).

mogoče prestaviti bovškega dekana Vidmarja drugam.⁸⁶⁹ Čas še ni bil pravi za povojne spremembe, saj se navsezadnje vsi bovški duhovniki še niso vrnili iz begunstva.

V začetku leta je bil Ciril Munih s Tolminskega prestavljen na mesto župnika v Soči.⁸⁷⁰ Kot predstavnik skupine ljudi, ki je povojno življenje želela živeti v jugoslovanski državi, je marca 1919 Pisarni za zasedeno ozemlje posredoval sledeče poročilo o razmerah v dolinah Soče in Trente:

»Položaj je jako slab, posebno kar se žensk tiče. Vlačugarstvo na najvišji stopnji, dosti je že temu krivo to, da so služile že pred vojno po mestih kakor Trst itd. in govore vse laško. Človek nikdar ni varen da ga ne denuncirajo. Faktum je da so bili že vsi katerih največje stremljenje je Jugoslavija denuncirani in so bili oz. so še v nevarnosti da se jih odpelje v Italijo. Kar je moških se mora reči da so popolni Jugoslovani ki komaj čakajo trenutka da se rešijo.

Aprovizacija je jako draga.

Beguncem se jemlje les, to so barake ki stoje na njihovem svetu tako da ljudstvo naravnost obupuje.

Vojaške oblasti nastopajo proti ljudstvu jako priliznjeno med tem ko so proti inteligenci jako nezaupni. Zgodili so se slučajji da so iz ne vem katerega vzroka obljubljali – največ starim ženskam – do 500 lir če podpišejo prazen papir.

Obnavljanje dežele se ne vrši.

Župnik, učitelj in župan v Soči so bili osumljeni kot jugosl. špijoni in že na tem da jih kot take takoj internirajo. Po posredovanju župana v Kobaridu pri generalu se je cela stvar zvedela in po protestu pri tukajšnjem poveljstvu vsa stvar sistirala.

Smo mnenja da se Italijani grozovito boje vsakega gibanja med ljudstvom in da je najmanjši šum povod da spravijo na noge cele bataljone.

Med ital. vojaštvom se dosti govori da zasedejo Jugoslavijo do Drave oz. Zidanega mosta ter da se združijo z Nemci. Zadnje dni so pridno vlačili topove proti Trenti. Menda je tudi Trbiž jako močno zaseden. Bajе zbirajo tu čete.

869 ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/5, pismo št. 1522; pismo št. 1528.

870 Munih, *Leta strahu in trpljenja*, str. 50.

Imam še eno stvar ki mi leži na srcu, to je naša morala. Kar niso avstro-ogrške čete mogle napraviti v treh letih to so Lahi v 1 mesecu. Žalostno je ali res da v kaki morali ni govora. Ženske ne zaslužijo družega imena kot vlačuga. Strašno je pri otrocih. V Trenti in Logu imajo Lahi svoja vojaška gledališča in ni je predstave, da ne bi bili otroci ki so naravnost prisiljeni da se udeležijo navzoči. Posledica je da so ta mlada srca strašno razbrzdana in na potu da postanejo – če pripade to ozemlje – vredni sinovi majke Italije.«⁸⁷¹

Munihovo poročilo kaže na kompleksnost vsakdanjega življenja v povojnem obdobju. Sam težave vidi predvsem v simpatiziranju domačink z Italijani, italijanski propagandi nad otroki, postopanju italijanske vojaške oblasti nad pomembnejšimi predstavniki ter njenem pomanjkanju prizadevanja za izboljšanje življenjskih razmer. Vendar pa njegovo poročilo odstira tudi druge vidike, kot je način dojemanja nove oblasti s strani prebivalstva, ki se med ženskami in moškimi razlikuje. Poleg tega je mogoče opaziti tako previdnost kot nasilnost postopanja proti prebivalstvu.

Končna vrnitev domov na Bovško

Konec vélike vojne je pomenil začetek vračanja še dveh skupin ljudi na svoje domove; prva so bili begunci v notranjosti Italije, druga so bili nekdanji vojaki z različnih bojišč ali ujetništva.

Begunci v Italiji

Vračanje beguncev iz Italije je bilo načrtovano že pred zaključkom vojnega stanja v drugi polovici septembra 1918, ko so stekla pogajanja med avstro-ogorskimi in italijanskimi odposlanci v Bernu v Švici. Pri pogajanjih je sodeloval tudi Osrednji odbor za vračanje beguncev in obnovo Primorja na Dunaju, ki

871 SI AS 1164, t. e. 1365, p. e. 1897, srajčka št. 2065, Poročilo iz Soče in Trente, 21. 3. 1919.

je o poteku pogajanj ljudi obveščal v časopisju ter županstvom naložil, da sestavijo sezname beguncev v Italiji. Načrtovali so zamenjavo avstro-ogrskih beguncev v Italiji z italijanskim prebivalstvom na zasedenem ozemlju Furlanije.⁸⁷² V začetku oktobra je odbor obvestil begunce o uspešnem zaključku pogajanj, na katerih so sklenili, da bo le prišlo do zamenjave (izvzeti so bili le za vojsko sposobni moški, stari od sedemnajst do 52 let). Seznam beguncev v Italiji sta med redkimi občinami do tedaj posredovali tudi županstvi Srpenice in Žage, a veliko jih je še manjkalo. Odbor je opozoril, da bi se postopki lahko zavlekli, zato naj znanci begunce v Italiji obvestijo, da se za vrnitev čim prej zglasijo na pristojnih italijanskih uradih.⁸⁷³ A do zamenjave v tednih pred koncem vojne ni prišlo.

Begunci v Italiji so morali počakati, ker se je njihova vrnitev zamaknila v čas po premirju z Avstro-Ogrsko. Vrhovno italijansko poveljstvo je po koncu nemudoma prepovedalo vračanje beguncev, z izjemo tistih posameznikov, ki so bili nenadomestljivi za reorganizacijo civilne uprave. Vračanje beguncev je bilo najprej predvideno za tiste, ki so ostali v nekdanjih avstro-ogrskih deželah, zatem je bilo predvideno še vračanje beguncev znotraj Italije. Kljub temu so nekateri begunci s pomočjo dokumentov, ki so jih izdajali civilni uradi brez privoljenja višjih vojaških oblasti, odhajali v domače kraje že v letu 1918.⁸⁷⁴ Pod novo italijansko vojaško oblastjo je postopke vračanja prevzel Generalni sekretariat za civilne zadeve pri vrhovnem poveljstvu italijanske vojske. Zaradi pritiskov lokalnih oblasti tam, kjer so bili nastanjeni begunci, je vrhovno poveljstvo italijanske vojske z letom 1919 sprostilo prepoved vračanja za vse begunce, ki so imeli zagotovljena stanovanje in sredstva za preživljanje. Spomladi 1919 je torej sledil val vračajočih se beguncev na domove, ki so jih zapustili pred skoraj štirimi leti.⁸⁷⁵

872 Svolfšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 42.

873 *Slovenec*, 10. 10. 1918, str. 5, Primorske novice.

874 Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 506–508. Ceschin, *Gli esuli di Caporetto*, str. 220–222.

875 Svolfšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 43, 45. Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 509–510. Ceschin, *Gli esuli di Caporetto*, str. 221–223.

Kot že omenjeno, so ob vrnitvi domov begunci prejeli brezplačen prevoz ter hrano, če je bilo treba tudi iz vojaških skladišč; vsaj tri dni po povratku jim je hrano zagotavljala vojska. Begunci iz Bovškega so prejeli tudi obleko in perilo ter izredno finančno podporo v višini trimesečne begunske podpore. V kolikor je šlo za kmečke begunce, so ti v določenih primerih prejeli še dodatno dnevno podporo. Begunske finančne podpore je v nekaterih primerih italijanska oblast izplačevala vse do 1. avgusta 1920.⁸⁷⁶ Za vse vračajoče se begunce so poskrbeli z izgradnjo barak, v katerih so se nastanili, v kolikor so bili njihovi domovi porušeni. Barake so bile namenjene vsem beguncem, ki so se vrnili, tako tistim z avstro-ogrske strani kot tistim z italijanske, ker so jih na Bovškem zgradili tudi v Bovcu in Čezsoči.⁸⁷⁷

Vračanje beguncev znotraj Italije je bilo v primerjavi z vračanjem beguncev iz dežel nekdanje Avstro-Ogrske, ki so proces vračanja pričeli že spomladi 1918, izvedeno hitro. Večji premiki beguncev proti domovom, ki so se pričeli z marcem 1919, so se do maja povečini zaključili. V naslednjih dveh mesecih, torej do julija 1919, se je na domove vrnila še preostala peščica beguncev in proces vračanja se je zaključil.⁸⁷⁸

Vojaki

Konec vélike vojne je bil za številne vojake odrešitev, saj so bili po petih letih rešeni vojaške službe in so se lahko vrnili domov. A brez težav le ni šlo. Italijanska vojaška uprava je namreč ob prihodu na Bovško, najprej v Čedad, internirala vse vojake, ki so se tedaj že vrnili, kjer so morali ostati do decembra 1918 in nekateri najverjetneje do marca 1919, ko je italijansko vrhovno vojaško poveljstvo preklicalo uredbo o internacijah moških iz vojnih razlogov.⁸⁷⁹ Vračanje tistih, ki so se borili na fronti proti

876 Ceschin, *Gli esuli di Caporetto*, str. 226. Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 511. Svolfšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 43–44.

877 Svolfšak, *Slovenski begunci v Italiji*, str. 43. Dolenc, Prispevek za zgodovino Bovškega pod Italijo, str. 21–22.

878 Frizzera, *I profughi trentini nella Grande Guerra*, str. 511.

879 SI AS 1164, t. e. 1364, p. e. 1736, srājčka št. 53, poročilo 12. 12. 1918. Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo*, str. 108–109.

Italiji, se je za nekatere vojake lahko zavleklo še daleč v leto 1920, saj je italijanska vojska v zadnji ofenzivi oktobra 1918, torej tik pred koncem vojne, zajela veliko število avstro-ogrskih vojakov, ki so pristali v ujetništvu v Italiji.⁸⁸⁰ Anton Grahek je v svojih spominih opisal, kako je konec leta 1919 pobegnul iz ujetništva, ker se obljube italijanske vojske o vrnitvi domov niso hotele izpolniti. Tako je s pomočjo neznane ženske pripotoval do zasedenega primorja, od koder ga je neki fant peljal čez mejo v Ljubljano.⁸⁸¹ Poleg tega vračanje iz taborišč ni bilo prijetno. Na internirane vojake z Bovškega, ki so se vračali iz Čedad, so ljudje ob poti pljuvali ter nanje kričali: »Dol z avstrijskimi prasci!«⁸⁸²

Z vzhodne fronte so se eni vrnili prej, drugi kasneje. Pripadniki 97. pehotnega polka, med katerimi je bilo veliko moških z Bovškega, so se povečini vrnili domov do konca decembra 1918. Konec vojne so pričakali na območju današnje Romunije in Moldavije. Od tam so se nekateri odpravili na lastno pest proti domu, drugi so v bataljonih čakali, da so jih z vlakom odpeljali skozi Budimpešto do Maribora, kjer so izvedeli, da je italijanska vojska zasedla območje Primorske. Le polovica jih je nadaljevala naprej do Ljubljane, od koder so šli peš proti domu.⁸⁸³

Čeprav se je vojna 11. novembra 1918 uradno končala, se je v realnem okolju le prelevila v mnoge spopade oziroma lokalne vojne med novo vzniklimi državami po celotni Evropi.⁸⁸⁴ Del teh spopadov se je odvijal tudi na bodoči severni meji Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, kasneje Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Boji za severno mejo so pritegnili tudi vračajoče se vojake, ki so bili v Mariboru in Ljubljani lahko ponovno

880 Na seznamu vojakov nekdanjega 17. pehotnega polka, ki so bili v ujetništvu v Rivi ob Gardskem jezeru, je bilo tudi nekaj moških z Bovškega: Lojze Perkinc (Berginc?) in Josip Komac iz Soče ter Peter Mihelič in Josip Mlekuž iz Bovca. Gl. Škerjanec, *Imenik vojnikov ljubljanske pehote*, str. 16–61 passim.

881 Grahek, *Spomini na prvo svetovno vojno in ujetništvo*, str. 205–224.

882 It.: »*Abbasso porchi Austriaci!*«. SI AS 1164, t. e. 1364, p. e. 1736, srajčka 53, poročilo 12. 12. 1918.

883 Petkovšek, *Doživljaji iz svetovne vojne*, str. 116–126.

884 Več o tem gl. Gerwarth, *The Vanquished*, str. 1–15.

Primorski borci za severno mejo iz pete čete 40. pehotnega polka
Vir: SI AS 660, t. e. 2, p. e. 77

vključeni v novo jugoslovansko vojsko in poslani na severno bojišče v boje za Koroško.⁸⁸⁵ Zaradi bojev za severno mejo je prihajalo tudi do ponovnega vpoklica vojakov v enote in županstva so bila pozvana, »da gosp[odje] župani porabijo ves svoj upliv, da bodo oni mladeniči, ki so imeli vže odriniti v vojake, takoj tudi odrinili, ker se jih bo sicer siloma pritiralo v vojake«. ⁸⁸⁶ Tako je morebiti moral kdo od vračajočih se vojakov nehote nazaj v boj, ker bi drugače lahko pristal na vojaškem sodišču.⁸⁸⁷ Poleg teh so nekatere uspeli nazaj v vojsko pridobiti častniki, ki so čakali na železniških postajah, spet drugi so se za bojišče javili prostovoljno, kot na primer Lojze Horvat iz Loga Čezsoškega.⁸⁸⁸ S seznama nekaterih borcev za severno mejo je videti, da so bili med njimi tudi bivši avstro-ogrski vojaki iz skoraj vseh krajev na

885 Več o dogajanju na Koroškem v prehodnem obdobju gl. Rahten, *Po razpadu skupne države*, str. 100–205.

886 SI ZAL JES/0004, t. e. 21, p. e. »Spisi od št. 6–1339 1919«, št. 59.

887 SI ZAL JES/0004, t. e. 21, p. e. »Spisi od št. 6–1339 1919«, št. 579.

888 Gradnik, *Primorski prostovoljci v boju za severno mejo*, str. 37–38.

Bovškem.⁸⁸⁹ Sin enega od teh borcev iz Soče je vedel povedati, da je bil njegov oče Jožef Kašča sedem let od doma brez dopusta in da si je z bojevanjem na severni meji prislužil tudi »eno tako zlato odlikovanje in je potem dobil več penzije«. ⁸⁹⁰ V takšnih primerih so se vojaki z vzhodnih bojišč vélike vojne uspeli vrniti domov v drugi polovici leta 1919, ko je bilo bojov za severno mejo konec. Za nekatere druge je trajalo še dlje, a neredki so bili tudi tisti, ki so na severnem bojišču za večno obležali (med njimi je bil Andrej Mlekuž s Plužen).⁸⁹¹

Veliko število vojakov je vojno preživelo v ujetništvu v Rusiji. V času vojne sta bila namreč v Rusiji več kot dva milijona vojnih ujetnikov iz avstro-ogrske vojske,⁸⁹² od koder so se prvi začeli vračati že aprila 1918, ko sta Avstro-Ogrska in Nemčija z Rusijo ob podpisu premirja v Brest-Litovsku sklenili dogovor o vzajemni vrnitvi vojnih ujetnikov. Tedaj je več kot pol milijona avstro-ogrskih vojakov prispelo nazaj v Avstro-Ogrsko, kjer pa so jih ponovno vključili nazaj v vojsko.⁸⁹³ Kar veliko moških z Bovškega je med vojno pristalo v ruskem ujetništvu. Nekateri med njimi so bili že razglašeni za mrtve, ko so se potem živi javili iz ujetništva. V časopisju so domače obvestili o svoji usodi in jim poslali pozdrave.⁸⁹⁴ Med njimi je bil tudi Franc Stergulc, vojak 97. pehotnega polka, doma iz Soče, ki je v svojo beležnico zapisal nekaj stavkov o svojem ujetništvu. Njegovo enoto je ruska vojska zajela med

889 Prav tam, str. 149–157. Tudi Kuster, Poimenski seznam borcev, str. 215.

890 Pričevanje Jožef Kašča (roj. 1923).

Trditve ni bilo mogoče v celoti potrditi, ker Jožef ali Josip Kašča ni omenjen med do danes znanimi dobitniki odlikovanj v bojih za severno mejo (prim. Švajncer, Znaki in odlikovanja, str. 156–158). Je pa zato Josip Kašča dvakrat med prejemniki hrabrostnih odlikovanj pri 97. pehotnem polku (na obeh seznamih je moč zaslediti tudi druge priimke z Bovškega). Med prejemniki srebrne hrabrostne medalje II. razreda je zabeležen 27. 11. 1915, medtem ko je med prejemniki bronaste hrabrostne medalje zabeležen 24. 11. 1916. Ali gre v obeh primerih za isto osebo, bi bilo treba še dodatno preveriti. Gl. *Slovenec*, 27. 11. 1915, str. 6, Odlikovanja. *Slovenec*, 24. 11. 1916, str. 6, Vojaške vesti.

891 Andrejka, Padli borci za severno mejo, str. 187.

892 Številke o avstro-ogrskih vojakih v ruskem vojnem ujetništvu se razlikujejo, saj je mogoče zaslediti številke od 1,86 milijona do 2,3 milijona vojnih ujetnikov. Gl. Walleczek–Fritz, Kontrolle durch Fürsorge, str. 109.

893 Guštin, »Zeleni kader« in vojaški upori, str. 143. Stergar, Vojna, lakota, ujetništvo, str. 80.

894 Nekaj primerov v časopisju: *Slovenec*, 30. 4. 1915, str. 3, Dnevne novice. *Slovenec*, 28. 7. 1916, str. 4, Primorske novice. *Slovenec*, 8. 3. 1917, str. 5, Dnevne novice.

umikom julija 1916 in Stergulc je pristal na delu pri dveh ruskih gospodarjih, kjer ni imel veliko hrane in sta ga oba gospodarja zaradi oslabeledosti poslala nazaj v taborišče. Kako slabe življenjske razmere je doživljal v ujetništvu, je sam zabeležil: »Spet na Arbajt tam gdrugem gozpodarju[,] tam je bilo pa kar grdo, strgan kakor cegan vsem kazal rit in cuzke[, ...] nesem mogu jest in ne vstat[,] sem su spet stran.«⁸⁹⁵ Kdaj se je vrnil Stergulc, ni povsem jasno, a vrnil se je zagotovo, saj je v beležko v popolnem narečju zapisal tudi nekaj italijanskih izrazov (na primer neznam/nošo, nezemirite/laskuži), kar dokazuje, da se je na koncu soočil tudi z novo povojno italijansko oblastjo.⁸⁹⁶

Tudi za ostale vojake je težko reči, kdaj se je vsak posameznik vrnil, vendar je bilo še leta 1919 veliko moških z Bovškega na seznamu ujetnikov v Sibiriji, nekateri so bili tudi vključeni v 1. jugoslovanski polk dobrovoljcev v Tomsku.⁸⁹⁷ Vračanje slednjih se je zavleklo še za nekaj let. Eni so domov potovali po celini, čez Azijo in Evropo. Leopold Vadnjal je svojo ujetniško pot začel v Ekibastuzu, jo nadaljeval skozi Omsk, Jekaterinburg, Sankt Peterburg, po morju do Sčočina, skozi Berlin v Leipzig, Linz in na koncu v Maribor.⁸⁹⁸ Spet drugi so pot opravili čez Daljni vzhod po morju. Tak je bil Aleksander Ličan, ki je svojo pot domov pričel v Vladivostoku, nadaljeval skozi Hongkong, Singapur, Kolombo, Bombaj in čez Sueški prekop v Dubrovnik, od koder je prispel v Trst in domov v Ilirsko Bistrico.⁸⁹⁹ Za zadnje vojake se je vojna tako končala leta 1921 in med njimi je verjetno bil tudi kdo z Bovškega.

Ponovna vrnitev v vsakdanje življenje za nekdanje vojake ni bila tako preprosta. Od njihovega odhoda v vojsko do vrnitve se je veliko spremenilo – okolica, vasi, hiše, ostali prebivalci in tudi oni sami. Mnogi so bili zaradi vojne fizično ali psihično

895 »Spet na delo, k drugemu gospodarju, tam je bilo pa kar grdo, strgan kakor cigan vsem kazal rit in prsi ... nisem mogel jesti in ne vstati, sem spet šel stran.«

896 Vsi podatki in citat iz beležke Franca Stergulca. – Hrani Aleš Lipovec, zasebna zbirka.

897 *Slovenec*, 4. 9. 1919, str. 6, Iz sibirskega ujetništva.

898 Vadnjal in Janež, *Zapiski vojaka*, str. 156–163.

899 Ličan, *Spomini iz Sibirije*, str. 151–168.

prizadeti, kar je oteževalo njihovo vključitev v povojno družbo. Nekateri so se umaknili iz družbe ali so družbo iskali pri tistih, ki so tudi doživeli vojno izkušnjo. Spet drugi so za posledicami vojne zboleli in umrli. Vsakdanje življenje veteranov vélike vojne je bilo v povojnem svetu polno novih preizkušenj, s katerimi se je bilo morda težje soočiti kot z nasprotnikom na bojišču.⁹⁰⁰

Povojna prenova se začne

»S koncem vojne so prenehale izvanredne razmere, torej je čas, da se spravi tudi občinsko upravo v pravi tir,«⁹⁰¹ je deželni komisar zapisal v eni od okrožnic aprila 1919. V tem letu so italijanske oblasti začele s procesom odpravljanja vojne škode, ki je najprej zadeval prijavo škode po posameznih občinah na kmetijskih površinah, v panogah, na orodju, pri izpadu pridelkov in podobno,⁹⁰² kar nakazuje na to, da so najprej želeli odpraviti težave pri gospodarski samooskrbi na prizadetih območjih, preden bi začeli z obnavljanjem lokalne infrastrukture.

Obnova krajev je stekla z letom 1921, ko so bili objavljeni predpisi za načrtovanje obnovitvenih projektov, ki so bili v skladu z državnimi zakoni in navodili.⁹⁰³ Proces cenitve vojne škode je bil za prizadete od vojne razmeroma kratek. Glede na ocenjeno vojno škodo so ljudje prejeli finančna sredstva za gradnjo. Na Bovškem sta cenitev izvajala dva urada – prvi v Bovcu, drugi na Srpenici. Cenitev škode je bila izvedena s strani komisije treh občinskih predstavnikov, od katerih je sodni izvedenec naknadno izdelal popis in cenitev. Ker se na Bovškem zemljiška knjiga zaradi vojne ni ohranila, so lastništvo posameznih

900 Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 402–404. Več o veteranih vélike vojne gl. Eichenberg, *Kämpfen für Frieden und Fürsorge*. Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War*. Cohen, *The War Come Home*. Salvante, *The Italian Associazione Nazionale Mutilati e Invalidi di Guerra*, str. 162–186. Mosse, *Fallen Soldiers*, str. 53–156. Svoljšak, *Nekaj utrinkov iz delovanja veteranske organizacije*, str. 277–288.

901 SI PANG/0028, t. e. 9, p. e. 27, št. 382.

902 SI PANG/0063, t. e. 1, p. e. 28, št. 8463/19.

903 Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 397.

nepremičnin morale potrditi priče. Cenilna komisija je tako hodila od lastnika do lastnika, popisala škodo na njegovi lastnini, nato je lastnik po prejemu ocene in stroškov lahko zaprosil za povrnitev finančne škode ter pričel s pripravami na obnovo. Pred začetkom obnove so morali lastniki predložiti nov gradbeni načrt občinskemu stavbnemu odseku, ki je potrdil ustreznost z novim državnim regulacijskim načrtom, ki ga je izdelal Pokrajinski arhitekturni urad za obnovo.⁹⁰⁴ Bovški trg je z regulacijskim načrtom, ki ga je izdelal arhitekt Maks Fabiani kot vodja urada za obnovo, dobil novo podobo, posodobljena pa je bila tudi druga infrastruktura, kot sta vodovod in kanalizacija. Do leta 1925 je bila obnova povečini zaključena.⁹⁰⁵ Predvsem javne stavbe so postale manifesti vojne zmage in italijanske oblasti. Nova bovška šola, ki so jo odprli 1. oktobra 1922, je bila oplešana z napisom: »Iz vojnih razvalin, napojenih z italijansko krvjo, je vstala ta šola večja in lepša v letu Danteja – 1921.«⁹⁰⁶ Novi, drugačni časi so prihajali ...

904 Komac, *Soočenje z veliko vojno*, str. 62–63.

905 Svoltjšak, *Obnavljanje Goriške*, str. 105. Kolenc, *Arhitekt Maks Fabiani in povojna obnova*, str. 110–111.

906 *Slovenec*, 11. 10. 1922, str. 3, Primorske novice.

**ZAKLJUČEK:
VÉLIKA VOJNA IN
NJENA ZAPUŠČINA**

*Nekoč se svetleče zdani jutro,
tam v sončnem siju novi svet se dviga,
svet iz oblakov žarečega miru.
Zvonijo zvonovi vseh krajev: Mir.⁹⁰⁷*

Vélíka vojna je močno zarezala v vsakdanje življenje bovškega prebivalstva. Poleg tega, da je bila zaradi vojne nekdanj strnjena skupnost tega okraja razbita in razseljena po različnih krajih v zaledju Avstro-Ogrske in Italije, je vojna na koncu bovško prebivalstvo tudi povezala. Povezala jih je v kolektivnem spominu na véliko vojno, katerega pomemben del je bila predvsem begunska izkušnja.⁹⁰⁸ A v kolektivnem spominu jih je povezala tudi spremenjena domača pokrajina. Ne samo da je vojna za seboj pustila veliko razdejanje in uničenje, na Bovškem je pustila tudi številne nove grobove in pokopališča, kjer so za véčno počivali v letih 1915–1917 preminuli avstro-ogrski in italijanski vojaki ter vojni ujetniki.⁹⁰⁹ Predvsem impresivno pokopališče je s pet metrov velikim spomenikom, katerega avtor je češki kipar Ladislav Kofránek,⁹¹⁰ nastalo v Logu pod Mangartom. Tu so v celotnem obdobju vojne pokopali 859 vojakov obeh vojsk. Spomenik, ki na dnu nosi posvetilo »Padlim hrabrim braniteljem Rombona in v bojih v Bovški kotlini hrabro in junaško padlim vojakom«, predstavljata dva na skalah stoječa avstro-ogrška vojaka, katerih pogled je usmerjen na Rombon. Prvi vojak je pripadnik gorskih enot s prepoznavnim ruševčevim krivcem na kapi. V polni bojni opremi drži v levi roki puško, z desno roko pred očmi pa si zastira sončne žarke. Poleg njega stoji pripadnik

907 »*Einst brich ein heller Morgen leuchtend an, / Da steigt im Sonnenglanz die neue Welt, / Die Welt des Friedens leuchtend aus den Wolken. / Die Glocken klingen aller Orten: Friede.*«

Del nekrologa na vojaškem pokopališču v Lepeni, ki ga je za umrle tovariše spesnil praporščak Alfred Grohmann. – *Die Zweierschützen im Weltkrieg 1914–1918*, str. 117.

908 O kolektivnem spominu gl. Halbwachs, *Kolektivni spomin*, str. 23–53. Več o begunstvu v kolektivnem spominu bovškega prebivalstva sem pisal v Komac, »Hudič vzemi vojske in politiko«, str. 217–232.

909 Seznam pokopališč in umrlih med vojno: Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 261–376.

910 Ladislav Jan Kofránek (* 24. 6. 1880, Vojice; † 20. 10. 1954, Praga), češki umetnik.

Spominska plošča umrlih in preživelih udeležencev vélike vojne iz Bovca
Vir: Čopi, Spominska plošča

bosanskohercegovskih enot z razpoznavnim pokrivalom – fesom, v bojni opremi z oprtanim nahrbtnikom, vendar brez puške.⁹¹¹

To in ostala vojaška pokopališča, ki jih je po koncu vélike vojne italijanska oblast uredila pri Bovcu, v Soči in v Trenti, so igrala pomembno vlogo pri ohranjanju kolektivnega spomina. Ne glede na to, da je bil primarni namen pokopališč pokopavanje trupel, je njihov sekundarni namen služil predvsem spominjanju in žalovanju, saj so se v času miru nanje vračali družine in prijatelji ter objokovali izgubljene svojce in tovariše.⁹¹² Za prebivalstvo Bovškega so bila ta vojaška pokopališča pomembna predvsem zato, ker so bile žrtve vélike vojne večinoma pokopane

911 Pipan, Spomenik hrabrim braniteljem Rombona, str. 50–52. Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 253.

912 Winter, *Sites of Memory*, str. 22.

daleč proč od doma, po številnih krajih na vzhodni fronti ali na Balkanu, mnoge tudi neznano kje. Na oltarju vélike vojne je bilo skupno žrtvovanih najmanj 245 vojakov (Bovec 76, Čezsoča 35, Kal - Koritnica sedemnajst, Log Čezsoški štiri, Log pod Mangartom 31, Plužna enajst, Soča in Trenta skupaj 25, Srpenica štirinajst in Žaga 32).⁹¹³ Zato so domača vojaška pokopališča pridobila svoj sekundarni namen s spominjanjem in objokovanjem padlih domačinov; postala so kraji spomina in ljudi povezovala v kolektivnem spominu na véliko vojno.⁹¹⁴ K temu je prispevala tudi uradna povojna italijanska politika, saj »je bil kolektivni spomin na to vojno potlačen. Deloma zato, ker bi bilo nemogoče obenem slaviti zmago in poraz«. ⁹¹⁵ Vojaki bivše avstro-ogrske armade so postali pozabljeni v uradnem spominu in tako niso bili deležni uradnih spominskih obeležij, ki so bila posvečena vsem padlim italijanskim vojakom. Novo italijansko ozemlje, ki je bilo dokončno pridobljeno s podpisom Rapalske pogodbe (12. novembra 1920), je imelo v Italiji svoj emocionalni naboj in spomeniki vélike vojne so predstavljali žrtvovanje italijanskega naroda,⁹¹⁶ zato je edina možnost spominjanja tistih, ki niso dočakali konca vélike vojne, prešla v krog družine, prijateljev ali občinskih skupnosti. Poleg tega so občinski predstavniki poskrbeli, da so »v počastitev« tako živih kot umrlih udeležencev vélike vojne izdelali spominske plošče s fotografijami in pomenskimi seznanji.⁹¹⁷

Poskusi italijanske oblasti s prepričevanji, da bi prebivalstvo nekdanjega Avstrijskega primorja, ki je ostalo brez možnosti

913 Seznam padlih vojakov z Bovškega gl. Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 411–424.

Seznam žrtev na portalu Sistory navaja 257 žrtev, vendar so upoštevane tudi civilne žrtve. Gl. *Vojaške žrtve I. svetovne vojne na Slovenskem*, s. v. Bovec.

914 Nora, *Between Memory and History*, str. 12. Halbwegs, *Kolektivni spomin*, str. 146.

915 Luthar, »O žalosti niti besede«, str. 97.

916 Jezernik, *Mesto brez spomina*, str. 337. Klabjan, *Nation and Commemoration in the Adriatic*, str. 402–403.

917 Spominske plošče udeležencev vélike vojne so danes na ogled v trdnjavi Kluzé. Zanimivo je, da so se na Bovškem ohranile spominske plošče vseh takratnih občin, razen Soče in Trente, zato se tudi postavlja vprašanje, ali sta bili izdelani. Obe občini sta imeli glede na svoje število prebivalstva izredno nizko število umrlih vojakov (gl. Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 420–421), kar odpira nova vprašanja, zakaj je temu tako.

diskretne in slovesne počastitve padlih vojakov, posvetilo več pozornosti preživelim,⁹¹⁸ so bili brez upanja. Tudi nekdanji vojaki so v povojnem obdobju doživljali svojevrstno krizo, ki se je kazala v različnih oblikah vedênja, in ne ravno želje po obujanju vojnih dogodkov. Vélíka vojna je žrtve terjala še leta po svojem koncu.⁹¹⁹ Izkušnja vélike vojne je vojake in civiliste zaznamovala še za dolgo časa, če ne kar za vse življenje.

918 Klabjan, *Nation and Commemoration in the Adriatic*, str. 411.

919 Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 402–404.

SKLEP

Izkušnja vélike vojne v vsakdanjem življenju civilnega prebivalstva na Bovškem je bila kompleksna – mogoče bolje rečeno totalna, saj je posegla na vse ravni življenja in ga oblikovala po svojih potrebah. Vojna je oblikovala vsakdanje življenje prebivalstva ves čas svojega trajanja in še leta po svojem uradnem koncu, njene posledice pa so ponekod vidne še danes. A če se osredotočim na raziskavo o vsakdanjem življenju bovškega prebivalstva med véliko vojno, ki je potekala v obdobju več kot štiri let (1914–1918), se v primeru Bovškega kot območja neke teritorialnoupravne celote znotraj sodnega okraja pokaže, da je prebivalstvo izkusilo več vrst medvojnega življenja. Zaradi izbire avstro-ogrske vojske, da obrambno linijo vzpostavi na Soči, je bil bovški okraj razdeljen na avstro-ogrsko in italijansko frontno območje, kar je med približno 5.500 prebivalci povzročilo tri različne vojne izkušnje. Velika večina prebivalstva je morala zaradi vojne nevarnosti zapustiti svoj dom in oditi v begunstvo v notranjost Avstro-Ogrske in tudi Italije – prva in druga izkušnja vojne sta zato begunski.

S prvo begunsko izkušnjo in življenjem v begunstvu so se soočili tisti prebivalci, katerih evakuacija je bila ukazana s strani avstro-ogrske vojske. Slednji so bili zato soočeni z življenjem v globljem zaledju, v številnih vaseh in mestih. Veliko je bilo tudi

takšnih, ki so vojno preživljali v begunskih taboriščih znotraj avstrijske polovice dvojne monarhije.

Druga begunska izkušnja je zadela prebivalce krajev, ki jih je zasedla italijanska vojska. Slednja je prav tako zaukazala evakuacijo prebivalcev s frontnega območja ter jih je kot begunce razselila po zahodu in jugu Italije, kjer so se morali prilagoditi življenju v tujejezičnem okolju.

Tretja vojna izkušnja je izhajala iz življenja v neposrednem zaledju frontne linije na avstro-ogrski strani v treh vaseh (Soči, Trenti in Logu pod Mangartom), kjer do evakuacije ni prišlo oziroma je bila le delno izvedena. Življenje v zaledju so oblikovali striktna vojaška pravila, bližina bojne linije in prisotnost velikega števila vojaštva.

Vsem izkušnjam velike vojne je skupno to, da se je po začetnih turbulentnih spremembah ponovno vzpostavil vsakdanjik, ki je ustrežal nastalim spremembam. Ljudje so se prilagodili novemu načinu življenja in novim razmerjem v svoji okolici, s tem pa so prilagodili tudi svoje strategije preživetja. V vseh primerih vojne izkušnje se kaže strategija preživetja, ki se vrti okoli preskrbe sebe in družine – primarni namen je bil zagotoviti hrano ali pridobiti finančna sredstva, ki bi olajšala zagotovitev hrane. Seveda so se v sklopu teh strategij preživetja oblikovali tudi novi družbeni odnosi. Oblikovali so se v begunstvu med begunci in prebivalci begunskih krajev in v frontnem zaledju med domačimi prebivalci in tamkajšnjim vojaštvom. Predvsem slednja interakcija – med prebivalkami in vojaki – se je v nekaterih primerih izkazala za problematično, saj je podirala ustaljene vzorce rojstev in poročne prakse. Opozorila in prizadevanja duhovnikov, da do tega ne bi prihajalo, se v veliko primerih niso obnesla.

Vojna je tako povzročila prevetritev vseh ustaljenih praks, ki so se jim ljudje, v kolikor so želeli preživeti, morali prilagoditi. Ob njenem koncu so se ljudje sicer skušali vrniti nazaj v ustaljene življenjske tirnice, vendar so bile spremembe zaradi vojne prevelike, da bi to bilo možno. Totalnost vojne je spremenila

okolje, ljudi, človeške odnose in nenazadnje tudi državno ureditev, kar je lepo ubesedil tudi nekdanji soški župnik po koncu vélike vojne: »Facit⁹²⁰ vojne? Zguba na vse strani. Zgubljeni očetje in matere, sinovi in hčere, zgubljeno zaupanje v človeško pravičnost, zgubljeni domovi in zgubljena svoboda.«⁹²¹

Kot sem ob raziskovanju ugotovil, je problematika vélike vojne dosti širša od mejnih datumov 28. julija 1914 in 11. novembra 1918, čeprav se v tem obdobju najbolj kaže njena totalnost. Predvsem ob njenem zaključku, ko vélika vojna preide v povojno obdobje, se v vsakdanjem življenju prebivalstva na Bovškem oziroma kar na celotnem italijanskem zasedenem ozemlju začnejo odvijati različni procesi (zamenja se več uprav, odpravljajo se posledice vojne, vračajo se begunci in vojaki), ki sem se jih le na kratko dotaknil. Pogled na obdobje vélike vojne in povojno obdobje skupaj, me napeljuje k ideji o dolgi véliki vojni – véčji vojni (*the Greater War*), ki svoje lovke razpreda še po letu 1918.⁹²² Zaradi tega me obdaja občutek nedokončanosti dela, saj nekatera vprašanja, ki so se mi kot zgodovinarju začela porajati pri raziskovanju zaključnega obdobja vélike vojne in jih nisem želel vključiti v to raziskavo, ker zahtevajo dodaten in podroben diskurz, ostajajo odprta. Glavno vprašanje, kako se je vélika vojna nadaljevala v vsakdanjem življenju povojnega obdobja na italijanskem zasedenem ozemlju, naj ostane iztočnica za raziskovalno nadaljevanje. Ali kot je francoski zgodovinar Jacques Le Goff zaključil predgovor k nedokončanemu delu kolege Marca Blocha:

»Nedokončana knjiga je popolno dejanje zgodovine.«⁹²³

920 »Konec (lat.)«

921 Munihi, *Leta strahu in trpljenja*, str. 43, 45.

922 Gerwarth, *The Vanquished*, str. 4–15. Gerwarth in Manela, Introduction, str. 1–16. Gerwarth in Horne, Paramilitarism in Europe, str. 1–8.

923 Bloch, *Apologija zgodovine*, str. 36.

POVZETEK

**»SRCE SE MI TRGA
OD ŽALOSTI«**

**Vsakdanje življenje
prebivalstva na Bovškem
med véliko vojno**

Monografija o vsakdanjem življenju na Bovškem se začne s predzgodbo o dogajanju v prvi polovici leta 1914, ki je potekalo, kot je bilo tedaj običajno za skupnost na Bovškem. S sarajevskim atentatom na prestolonaslednika Franca Ferdinanda se je vsakdanje življenje občutno spremenilo. Tako kot na celotnem območju Avstro-Ogrske, vsaj tistem izven območja frontnih linij, je v prvem letu vojne življenje potekalo po spremenjenih tirnicah vojnega absolutizma. Potem ko je bila razglašena vojna, so domove redno zapuščali moški, ki so bili vpoklicani v vojsko. Slednji so se s pomočjo pisem ali pozdravov v časopisju javljali z vzhodnega in balkanskega bojišča. Kmalu po nastopu vojnega stanja, ko je vse niti življenja začela vleči vojaška oblast, je bila na Srpenici ustreljena grofica Lucy Cristalnigg, ena prvih civilnih žrtev vélike vojne na slovenskih tleh. V vsakdanje življenje je vstopila totalna vojna. Šole so prekinile z običajnim poukom – med šolske klopi je sedla vojna, ki so jo otroci podpirali s patriotičnim in dobrodelnim delovanjem. Že v prvem letu vélike vojne so se tudi na Bovškem spremenile prehrabne razmere, ki jih je huda zima 1914/15 še zaostрила.

Z začetkom leta 1915 so vojaške priprave na območju Bovškega dale slutiti, da bo prišlo do spopada s sosedo Italijo, ki je leta 1914 razglasila svojo nevtralnost. Krajša obrambna linija, ki so jo enote avstro-ogrske vojske utrjevale vzdolž pobočja Svinjaka med najožjima prehodoma v dolino Koritnice in dolino Soče (med Kluzami in Kršovcem), je morebitni vojni z Italijo še kako pritrjevala. Ozračje je bilo napeto v dneh pred razjasnitvijo situacije z Italijo.

Z italijansko vojno napovedjo je Bovško vstopilo v novo obdobje vélike vojne. Območje je postalo del začasne avstro-ogrske obrambne linije, ki naj bi upočasnila prodor italijanske vojske v notranjost države. A začasna obrambna linija, ki se je kmalu izkazala za stalno, je imela za bovško prebivalstvo dolgotrajne posledice. Območje bojev ni dopuščalo naselitve civilnega prebivalstva, zato je to moralo biti evakuirano. Prvi dan po vojni napovedi je vojaška oblast za del Bovškega zaukazala

evakuacijo, ki je zajela prebivalstvo bovške kotline od ožine pri slapu Boki do obrambne linije na pobočju Svinjaka. Kasneje so bili izseljeni še kraji vzhodnejše in zahodnejše od omenjenega območja. Evakuacija je bila izvedena hitro in začelo se je obdobje večletnega begunstva.

Izkušnja vélike vojne na Bovškem je tako pri veliki večini prebivalstva povezana z begunsko izkušnjo. Na eni strani so bili begunci v notranjosti lastne države. To so bili prebivalci Bovca, Čezsoče, Plužen, Lepene ter delno Loga in Soče. Življenje v begunstvu je izkazovalo različne strategije preživetja, ki so jih bovške družine izvajale na dnevni ravni po številnih krajih znotraj avstrijske polovice monarhije, po deželah Kranjske, Koroške in Štajerske ter v begunskih taboriščih. Družine, posameznice in posamezniki so na različne načine skušali poskrbeti za preživetje. Preskrba s hrano je bila z vsakim letom vélike vojne težja, saj je bilo pomanjkanje v državi vse večje. Vélika vojna je postajala vélika lakota. Življenje v begunskih taboriščih je bilo do potankosti urejeno, za vsa področja je bilo poskrbljeno in vse organizirano, medtem ko so se morali begunci izven taborišč znajti na svoj način. Njihovo življenje je bilo odvisno od številnih dejavnikov, a so imeli določeno svobodo gibanja, ki so jo nekateri izkoristili tudi za obisk domačih krajev.

Na drugi strani so bili begunci v notranjosti tuje države, države sovražnice. Predvsem prebivalci Srpenice in Žage so begunstvo preživljali v mnogih krajih v notranjosti Italije, kjer so se morali prilagoditi novemu življenjskemu okolju. Njihovo begunstvo v Italiji je bilo nekoliko lažje, saj pomanjkanja hrane niso doživeli. Spremljale so jih težave, ki sta jih predstavljala predvsem drugo jezikovno okolje ter pomanjkanje stikov z znanci in domačimi znotraj Avstro-Ogrske. Kljub temu pa ne moremo reči, da je bila zaradi tega travma begunstva kaj manjša, saj človeških izkušenj ne moremo primerjati. Izkušnja vsake družine je bila svojevrstna in hkrati skupna, saj v begunstvo niso odšli sami, ampak v celotnih skupnostih, in so se tako tudi naselili po krajih. Begunce v Italiji je begunska izkušnja spremljala še v leto

1919 po koncu vélike vojne, medtem ko so se begunci znotraj Avstro-Ogrske v večji meri vrnila leta 1918.

Poleg begunskega življenja je za del bovškega prebivalstva življenje teklo naprej na domačih tleh. Potek frontne linije na Bovškem je dopuščal, da so tri vasi ostale skoraj v celoti naseljene. Vsakdanje življenje v teh krajih je bilo zaradi bližine fronte, ki je bila ponekod komaj pet kilometrov oddaljena, dosti strožje in od vojaške oblasti bolj omejeno kot drugod v notranjosti države. Poleg stalne nevarnosti, ki so jo predstavljali predvsem artilerijski izstrelki z italijanske strani fronte ali preleti vojaških letal, so tudi množice vojaštva povzročile številne težave. Vojaška infrastruktura je povzročila pomanjkanje kmetijskih površin, večje pomanjkanje prehrane ter omejeno gibanje. Tako je bila potrebna večja iznajdljivost, da bi si posamezniki ali družine olajšali preživetje v medvojnem obdobju. Pri tem so skušali pomagati tudi občinski predstavniki in duhovniki, ki so poznali težave svojega prebivalstva.

Strategije preživetja, ki so se jih posluževale nekatere ženske v zaledju, so duhovnikom predstavljale velike težave moralne narave. Čeprav prostitucija na Bovškem ni bila vidno prisotna, je imela interakcija vojaštva in prebivalstva tako pozitivne kot negativne posledice. Prišlo je do porok in zgodili so se umori. Zgodb o življenju bovškega prebivalstva je mnogo, a vsem je skupna skrb za preživetje. Strategije preživetja v neposrednem zaledju fronte so bile odvisne tako od lastnega kmetijstva kot od pomoči države in v nekaj primerih od pomoči vojske. Kot v vsaki vojni se je boj za preživetje dogajal na bojnem polju in v zaledju. A ko je šlo za preživetje vojske, so prisilno v boj lahko vključili tudi civilno prebivalstvo.

Duhovno življenje v zaledju je potekalo z manjšimi spremembami. Vsi duhovniki so po najboljših močeh skrbeli za duhovno oskrbo prebivalcev. Poleg tega so duhovno pomoč nudili tudi vojakom, ko sami niso imeli na voljo vojaškega kurata. Vojna izkušnja župnijskega upravitelja Vinka Aljančiča v Soči kaže na ambicioznega duhovnika, ki se je dobro znašel v vojaških krogih. Svoje delovanje je usmeril tudi v šolstvo, saj je bil med drugim zaslužen za ponovno vzpostavitev šole v Soči, tako

da so šole v bovškem zaledju kljub krajšim prekinitvam delovale v celotnem vojnem obdobju.

Ni bilo malo domačinov, ki so véliko vojno doživeli na domačih tleh, kjer so delovali v vojaških, orožniških ali drugih delovnih enotah. Tu so skrbeli za red in mir, nadzorovali gozdove, vodili vojake po visokogorju in podobno. Predvsem izkušnje gorskih vodnikov je vojska spretno uporabila v začetnem obdobju vojne z Italijo in pred oktobrsko ofenzivo leta 1917. Svojevrstna je tudi vojna izkušnja Marije Komac, ki je ob začetku vojne delovala kot bolničarka na bojišču nad Koritnico.

Vsakanje življenje občinskih predstavnikov vseh treh krajev je bilo usmerjeno v sodelovanje z vojsko, ki je v ožjem frontnem območju imela najvišjo oblast. V skladu z navodili in ukazi, ki so jih prejeli od vojaških poveljstev na območju občin ali od višjih vojaških poveljstev s strani tolminskega okrajnega glavarstva, so urejali poslovanje občin. Poleg tega so skrbeli za zagotavljanje finančne in aprovizacijske pomoči svojim prebivalcem ter za prevoze vpoklicanih k naboru. Pomemben del občinskega življenja so bili obiski vojaških gostov pri poveljstvih, kjer so jih protokolarno sprejeli tudi župani.

Prebivalstvo v zaledju fronte je 24. oktobra 1917 doživelo noč, kot je tekom vojne z Italijo še ni bilo. Uspešna ofenziva, ki sta jo nemška in avstro-ogrska vojska izvedli pri Bovcu in Tolminu, je frontno linijo premaknila daleč v notranjost Italije. Glavnina vojske je zapustila ozemlje Bovškega in ljudje v begunstvu so upali na čimprejšnjo vrnitev, ki pa je bila zaradi prihajajoče zime prestavljena na pomlad 1918. Medtem pa so begunci in begunke v notranjosti Italije zaman upali na vrnitev, saj so jo dočakali šele ob koncu vélike vojne. Vrnitev v domače kraje je bila povsem nova izkušnja, ki je prebivalstvo zaznamovala z drugačno podobo pokrajine, kot so je bili vajeni. Vojna, ki je na Bovškem divjala dve leti in pol, je uničila domove, polja, gozdove in travnike, vendar pa je vrnitev v domače okolje za prebivalce pomenila olajšanje.

Življenje v zadnjem letu vojne je bilo povezano z zagotavljanjem prostora za bivanje in obnovo kmetijskih površin.

Obnova polj je bila nujna za zagotovitev živil v drugi polovici leta ter čez zimo. S pomočjo države ali na lastno pest so se vračajoči begunci spopadali s posledicami vojne, ki je divjala po domačih krajih. Gradili sočasne barake in čistili razbitine vojne. Življenje so skušali vrniti v tiste tirnice, v katerih so ga pustili v začetku leta 1915, čeprav ga je vojna do leta 1918 tako predrugačila, da to ni bilo več mogoče. A obnova življenja ni bila mogoča v polni meri, saj je vojna še vedno divjala.

Tretjega novembra 1918 se je v velika vojna na avstro-ogrskih tleh končala. Končala se je njena totalnost na vseh področjih življenja. Habsburška dvojna monarhija je že v dnevih pred podpisom premirja doživela svoj razpad. Razpadla je njena vojska na fronti in razpadlo je njeno ozemlje na več novih držav. Nekaj dni je nekdanje Avstrijsko primorje živelo kot del nove Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, vendar je po dogovoru med antantnimi silami iz leta 1915 pripadlo Italiji. Upanje o vključitvi v Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov je med številnimi prebivalci ostalo tudi po tem, ko je na Bovško vkorakala italijanska vojska, ki je prevzela oblast v prehodnem obdobju med vojno in mirom. Nova povojna italijanska uprava je hitro poskrbela, da je odstranila vse nevarne elemente – internirala nekdanje vojake in pomembnejše osebe v skupnostih – ter prebivalcem ponudila predvsem tisto, česar je najbolj primanjkovalo v vsakdanjem življenju – hrano.

S koncem velike vojne so se domov začeli vračati bovški begunci iz Italije ter vojaki z vseh front in iz ujetništva. A tudi na teh zadnjih poteh proti domu so se srečevali z mnogimi težavami in izzivi. Uradni konec vojne še ni pomenil konca vojaških spopadov, ki so izbruhnili vsepovsod po Evropi med novonastalimi državami in so se jim nekateri vojaki pridružili. Pot domov je zato za nekatere včasih trajala leta. Z zagotavljanjem redne preskrbe in z začetki organizirane povojne obnove je povojno življenje pod italijansko upravo postalo lažje. Kljub temu je bila povojna izkušnja izredno kompleksna, saj so se v italijanski politiki že kazale protijugoslovanske tendence, ki so zaznamovale prihajajoče obdobje.

SUMMARY

**»MY HEART BREAKS
WITH SORROW«**

**Everyday Life of the Bovec
Region Inhabitants
During the Great War**

The present contribution about everyday life in the Bovec region begins in the first half of 1914 when the situation was still normal. However, with the assassination of Franz Ferdinand in Sarajevo, everyday life in the Bovec region changed profoundly. As in the other parts of Austria-Hungary – at least those not on the front lines – life was determined by wartime absolutism. After the proclamation of war, men started to leave their homes to serve in the military. However, they kept in touch by sending letters or greetings to their families and friends through newspaper advertisements. Shortly after the war broke out, the soldiers were not the only victims: in Srpenica, Countess Lucy Cristalnigg was shot in a military incident and became one of the first civilian casualties of the Great War in the territory of present-day Slovenia. This incident announced the beginning of a total war. Schools soon closed, while the war occupied the children with various patriotic and charitable tasks. The first year of the Great War also significantly changed the local diet, which worsened further by the coming winter.

At the beginning of 1915, military preparations in the Bovec region signalled the possibility of opening a new front against Italy, although Italy declared neutrality in the first year of the war. The Austro-Hungarian forces established a short defensive line along the slope of Mount Svinjak, where they defended the narrowest part of the upper valley towards the broader valleys of Koritnica and Soča. The situation became uncertain, and the tension weighed heavily on the local population.

Indeed, Italy soon declared war on Austria-Hungary, which meant a new stage in the development of the Great War for the Bovec region. The area became a part of a provisional Austro-Hungarian defence line, which was supposed to hinder the advance of the Italian Army towards the east. It soon turned out that the situation was much more permanent: the defence line remained in place and cut deeply into the region's everyday life. The battle zone did not allow for normal civilian life, which could only mean one thing: evacuation. On the very first

day of the war between Italy and Austria-Hungary, the military command ordered the evacuation of the entire Bovec region from the Boka waterfall up to the defence line at Mount Svinjak. Later, the surrounding areas were evacuated as well. Most of the population in the Bovec area was forced to flee immediately.

For the people from the Bovec area, the central experience of the Great War remained closely connected with flight. Some of them became refugees in the inner parts of Austria-Hungary: they mainly came from Bovec, Čezsoča, Plužna, Lepena, and partly Log and Soča. Families and individuals developed many unique survival strategies while finding a safe place to settle, mainly in the Austrian part of the Monarchy – in the provinces of Carniola, Carinthia, Styria, and in many refugee camps. Surviving the war as refugees mainly involved securing enough food – a task that became more and more difficult as the war progressed. The Great War became the great famine. However, life in the refugee camps was far less chaotic, well organised, and safer. However, those who stayed outside the refugee camps retained their freedom to travel and often used it to try to visit their hometowns.

On the other hand, some refugees from the territory of Austria-Hungary were evacuated into the enemy state of Italy. Especially the inhabitants of Srpenica and Žaga lived in the inner parts of Italy during the war, where they had to adapt to the new circumstances. Even though the environment was more foreign to them, they did not suffer food shortages like their compatriots in Austria-Hungary. The refugees from the Bovec area who were evacuated to Italy mainly struggled with the language barrier and the lack of a social network represented by their family and friends who had remained in the Austrian part of the Monarchy. However, the subjective experiences cannot be compared so easily: each family had to deal with its own difficulties, however similar they might have been to each other. However, those who found refuge in Italy experienced a more long-term displacement, as they could not return to their homeland until 1919 – in contrast to their compatriots who returned as early as 1918.

Some Bovec area inhabitants were not evacuated but stayed in their homes. The position of the defensive line allowed three villages to remain inhabited. Nevertheless, the front heavily determined the life of these people: due to the proximity of the front – less than five kilometres in some places – daily life was severely restricted compared to the interior parts of the state. The main dangers for the inhabitants of these villages included the possible artillery fire from the Italian side, aircraft overflights, and the sheer number of military personnel stationed in the area. The military infrastructure resulted in the lack of agricultural land, a greater need for food, and a severe restriction of movement. As a result, people living near the defence line also developed various strategies to help them survive the war. Community leaders and the clergy would often help the residents as best they could.

These strategies – especially by women at the rear of the front – represented a source of moral concern for the clergy. Although prostitution was not widespread, the interaction between the Army and the locals had positive and negative effects: they affected the number of marriages, births, and murders. The survival of the military and the civilian population went hand in hand, though it was not symmetrical: while the latter could occasionally rely on the military for help, the military had the power to secure the support of the local population regardless of their wishes.

The spiritual life near the front remained almost undisturbed. Clergymen remained active in their care for the inhabitants. They even extended their support to the military when military curates were unavailable. The story of Vinko Aljančič, a parish administrator in Soča, describes the individual ambition of some clergymen. Aljančič was transferred to the front as a substitute priest for the local inhabitants, and he also extended his activities to resuming primary school education, which had been interrupted at the beginning of the war with Italy.

Some of the locals spent the war as members of the military units, the armed police, or other labour units. They contributed

to peacekeeping in the communities, controlled the forests, and served as mountain guides for the military. The mountain guides proved particularly valuable to the Austro-Hungarian Army during the first years of the war and during the preparations for the offensive in October 1917. Marija Komac, a resident of Bovec, also joined the Army. For a short time, she was the only woman in the area to serve as a nurse near the battlefield above the village of Koritnica.

Municipal officials invested special efforts into coexisting peacefully with the military, especially since the Army exercised its supreme command over the territory in times of war. The military command passed orders and instructions to the municipal officials, thus influencing the work of the municipalities. Municipal officials were primarily concerned with providing financial support and food for the population, as well as with organising the transportation of men drafted for military service. The officials also exercised a vital protocol function and often participated in high-level visits of military guests.

On 24 October 1917, the people living near the front endured a night that was exceptional even for the wartime circumstances: the German and Austro-Hungarian Armies launched a joint offensive in the Bovec basin against the Italian Army and pushed the front far into the Italian territory. This caused most of the military units to move away from the Bovec region. The evacuated inhabitants began to hope to return to their homes, and they were indeed allowed to do so in the spring of 1918 and throughout 1919. For many refugees, returning to their home villages was yet another shocking experience. The landscape as they had known it was gone. Two and a half years of intense warfare near Bovec had completely destroyed houses, fields, forests, and meadows. Still, for most, returning here was a relief.

In the last year of the war, everyday life was primarily related to the recovery of housing and agricultural land. The latter was of utmost importance due to the general food shortage and the approaching winter. The refugees who returned to the Bovec

region faced the difficult circumstances alone or with some support from the state. Although the war had permanently altered the environment they returned to, they took the first steps to clear the rubble left by the war and construct temporary shelters. The turmoil of war in 1918 also impeded the residents' reconstruction ambitions.

On 3 November 1918, the Great War officially ended in the Austro-Hungarian area, affecting all spheres of life. The Dual Monarchy disintegrated already in the days before the signing of the peace treaty. The military structure at the front broke up, and so did the national territories. Several new states were formed. For a few days, the territory of the Austrian Littoral fell under the administration of a newly established state, the State of Slovenes, Croats and Serbs, until the 1915 Treaty of London allowed Italy to claim the territory. Many inhabitants of the Bovec region supported the new State of Slovenes, Croats and Serbs and hoped to return under its administration, even as the Italian military assumed the command of the territory during the transitional period between war and peace. The new Italian administration acted quickly: it interned the former soldiers and notable community leaders and provided the inhabitants with what they wanted most in their daily lives: food.

After the end of the Great War, the refugees from the Italian territory, as well as soldiers and prisoners of war from the Bovec region, returned to their homeland. Their journey to Bovec was not always easy. It took some soldiers years to return to their native villages, and some even joined the armed conflicts that emerged throughout Europe and in the newly established states after the Great War. In the region itself, the Italian leadership encouraged post-war reconstruction. With regular supplies and well-organised rebuilding efforts, daily life soon became more predictable and secure. Nevertheless, the complexity of the post-war experience remained as anti-Yugoslav tendencies started to increase in Italian politics and set the tone for the years to come.

**VIRI IN
LITERATURA**

Arhivski viri

ACAG Curia – Nadškofijski arhiv Gorica:

Fond Arcivescovi Sedej.

GM – Goriški muzej:

Fototeka Goriškega muzeja.

MNZS – Muzej novejše zgodovine Slovenije:

Fototeka, Zbirka fotografij prve svetovne vojne (1914–1918).

Fototeka, Fotografski fond nadporočnika Frana Spillerja Muysa.

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv Austria:

Zbirka Kriegspressequartier Alben 1914–1918.

ÖStA – Österreichische Staatsarchiv, KA – Kriegsarchiv:

AdTk – Archive der Truppenkörper:

Fond Eisenbahnregiment – Seilbahn Kronau.

Fond Eisenbahnregiment – Seilbahnkommando Nr. 17.

BS – Bildersammlung:

Zbirka 1. Weltkrieg, Fronten: Isonzo.

Zbirka 1. Weltkrieg, Fronten: Kärnten.

MS, 1. Wk – Manuskripte, Manuskripte zur Geschichte des 1. Weltkrieges:

Serija Italienischer Kriegsschauplatz.

NFA – Neue Feldakten:

Fond 1. Korps.

Fond 10. Armee.

Fond 22. Schützen Division.

Fond 44. Schützen Division.

Fond 55. Infanterie Division.

Fond 92. Infanterie Division.

Fond 93. Infanterie Division.

Fond 26. Gebirgs Brigade.

Fond 184. Infanterie Brigade.

ZSt, MfLV, HR – Zentralstellen, Ministerium für Landesverteidigung, Hauptreihe:

Fond E–G 1. Gendarmerie Küstenland.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko.

SI AS 33, Deželna vlada za Kranjsko.

SI AS 137, Okrajno glavarstvo Radovljica.
SI AS 231, Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije.
SI AS 252, Poveljstvo Soške armade.
SI AS 584, Jugoslovanki poslanski klub na Dunaju.
SI AS 660, Narodni svet za Koroško v Velikovcu.
SI AS 1067, Zbirka matičnih knjig, serija Krajevni ljudski odbori.
SI AS 1164, Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani.
SI AS 1201, Splošna zbirka fotografij Arhiva Republike Slovenije.
SI AS 1829, Zbirka gradiva kraljevih kvestur Trst in Gorica.
SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije.

SI PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici:

SI PANG/0002, Civilni komisariat za politični okraj Tolmin.
SI PANG/0028, Občina Bovec.
SI PANG/0043, Občina Log.
SI PANG/0052, Občina Soča.
SI PANG/0063, Občina Trenta.
SI PANG/0245, Okrajno sodišče Tolmin.
SI PANG/0602, Osnovna šola Soča.

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana:

SI ZAL JES/0002, Občina Dovje–Mojstrana.
SI ZAL JES/0004, Občina Kranjska Gora.
SI ZAL JES/0060, Osnovna šola Kranjska Gora.

ŠAK – Škofijski arhiv Koper:

ŠAK Ž Bov, Župnija Bovec.
ŠAK Ž Log, Župnija Log.
ŠAK Ž Srp, Župnija Srpenica.

Zasebna zbirka Aleša Lipovca:

Beležka Franca Stergulca iz Soče.

Zasebna zbirka avtorja.

ŽA – Župnijski arhiv Bovec:

Matične knjige Bovec.
Matične knjige Čezsoča.
Matične knjige Log.
Matične knjige Soča.
Matične knjige Srpenica.
Matične knjige Trenta.

Spomini, dnevniki in tiskani viri

- Aljaž, Jakob. *Dovška župnijska kronika 1889–1923*. Dovje–Mojstrana: Planinsko društvo, 1989.
- Beg, Ante. Spomini na Goriško. V: Branko Marušič (ur.). *Goriški spomini: sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002, str. 380–387.
- Die Zweierschützen im Weltkriege 1914–1918: Geschichte des oberösterreichischen k. k. Landwehrregiments Linz Nr. 2, später gennant k. k. Schützenregiment Nr. 2, zv. 2*. Linz: Verlag Jos. Feichtingers Erben, 1931.
- Dörrer, Anton. *Vom Isonzo (Von der Soca) bis in die Seisera: Feldbriefe eines Tiroler Zugkommandanten aus dem küstenländisch-kärntnerischen Stellungsraben von 1915/16*. Saarlouis: Hausen Verlagsgesellschaft m. b. H., [1916].
- Gemeindelexikon der im reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, zv. VII, Österreichisch–Illyrisches Küstenland*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1906.
- Grahek, Anton. *Spomini na prvo svetovno vojno in ujetništvo*. Ljubljana: Mladika, 2001.
- Izvestje c. kr. II. državne gimnazije v Ljubljani v šolskem letu 1915/16*. Ljubljana: c. kr. II. državna gimnazija, 1916.
- Jahresbericht des k. k. Staatsgymnasiums zu Laibach, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1915/16*. Ljubljana: Verlag des k. k. I. Staatsgymnasiums, 1916.
- Jonko, Leopold. Z Bovškega. *Slovenski narod*, 13. 11. 1917, str. 3.
- Klavora, Hinko. Čez drn in strn skozi življenje. V: Branko Marušič (ur.). *Goriški spomini: sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002, str. 226–241.
- Koledar Družbe sv. Mohorja: za navadno leto 1917*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1917.
- Krauss, Alfred. *Die Ursachen unserer Niederlage*. München: Verlag J. F. Lehmanns, 1920.
- Kugy, Julius. *Vojne podobe iz Julijskih Alp: deveto poglavje*. Ljubljana: Kres, 1995.
- Ličan, Aleksander. *Spomini iz Sibirije*. Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 2006.
- Lovrenčič, Josip. Smrt šestih. *Slovenec*, 14. 10. 1915, str. 1–2.
- Malgaj, Franjo. *Vojni spomini: 1914–1919*. Maribor: Pro-Andy, 2009.
- Matičič, Ivan. *Na krvavih poljanah*. Ljubljana: Karantanija, 2006.

- Merljak, Fran. Na binkoštno nedeljo 1915 v Kobaridu: Spomini ob dvajsetletnici italijanske vojne napovedi. V: Branko Marušič (ur.). *Goriški spomini: sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002, str. 434–439.
- Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Militärstrafgesetz über Verbrechen und Vergehen vom 15. Jänner 1855 für das Kaiserthum Österreich*. Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1855.
- Mlakar, Albin. *Dnevnik 1914–1918*. Kobarid: Turistična agencija K.C.K., 1995.
- Munih, Ciril. *Leta strahu in trpljenja: (1914–1918): kronika župnije sv. Lucija (Most na Soči)*. Tolmin: Tolminski muzej, 2016.
- Mussolini, Benito. *My Diary 1915–17*. Boston: Small, Maynard and Company, 1925.
- Novak, Alojzij. *Črniška kronika: frontno zaledje v vipavski dolini med prvo svetovno vojno*. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 2014.
- Ostan, Cezar – Cezero. Z Goriškega. *Slovenski narod*, 17. 11. 1917, str. 2.
- Petkovšek, Matija. *Doživljaji iz svetovne vojne: dnevnik vojaka 97. tržaškega pehotnega polka (1914–1918)*. Hotedršica: samozaložba R. Brus, 2018.
- Pleterski, Janko (ur.). *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917: poročili vojaške in vladne komisije*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1980.
- Postava o črni vojski za kraljevine in dežele zastopane v državnem zboru, razven tirolske in predarelske. *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*, XXXI, št. 90/1886.
- Prešeren, Jakob. *Vojak 1915–1918*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014.
- Raibler *Kriegstagebuch 1914–1917*. V: Raimondo Domenig (ur.). *Dalla parte dell'impero: Diario di guerra di Raibl (Cave del Predil) 1914–1917*. Malborghetto: Mueso Etnografico, 2017, str. 167–311.
- Robida, Franjo. *Iz stare Ljubljane na soško fronto: spomini na staro Ljubljano, soško fronto in boje za severno mejo*. Radovljica: Didakta, 2008.
- Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder : Spezialortsrepertorium für das Österreichisch–Illyrische Küstenland*. Wien: Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1918.
- Škerjanec, Martin. *Imenik vojnikov ljubljanske pehote 17 po prevratu leta 1918*. Ljubljana: samozaložba, 1919.

- Tolminska župnijska kronika 1914–1922. V: Bogdan Kolar (ur.). *Prva svetovna vojna in Cerkev na Slovenskem*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2015, str. 334–428.
- Tuma, Henrik. *Iz mojega življenja: spomini, misli in izpovedi*. Ljubljana: Naša založba, 1937.
- Turšič, Leopold. Kostrunova špica. *Slovenec*, 18. 12. 1915, str. 1–2.
- Váchal, Josef. Slikar cerkve v Soči, prev. Edo Gaberšek. *Novičke*, februar 2009, posebna št., str. 8–10.
- Vadnjal, Leopold in Stanko Janež. *Zapiski vojaka: 1914–1921*. Ljubljana: Borec, 1989.
- Weber, Fritz. *Das Ende der alten Armee: Österreich-Ungarns Zusammenbruch*. Salzburg-Stuttgart: Verlag »Das Bergland-Buch«, 1959.
- X. izvestje Mestnega dekliškega liceja v Ljubljani. *Šolsko leto 1916/17*. Ljubljana: Mestni dekliški licej, 1917.
- Zlobec, Andrej. *V viharju soške*. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2008.
- Zorzut, Ludvik. Božič v prognanstvu – božič v domovini. *Mladika*, 1, št. 9 (1920), str. 210–212.
- Zupančič, Franc. *Dnevnik: 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

Pričevanja

- Hosner, Anton (roj. 1932), Trenta, 13. december 2014; 15. junij 2018 (zapis pogovora hrani avtor).
- Kašča, Jožef (roj. 1923), Soča, 8. januar 2017; 22. januar 2017 (zapis pogovora hrani avtor).
- Kavs, Marija (roj. 1919), Soča, 13. avgust 2017 (zapis pogovora hrani avtor).
- Štrukelj, Darko (roj. 1933), Log pod Mangartom, 15. september 2017 (zapis pogovora hrani avtor).

Periodični tisk

- Bogoljub*. Ljubljana, 1915, 1918.
- Dan*. Ljubljana, 1914.
- Domoljub*. Ljubljana, 1916.
- Edinost*. Trst, 1914–1918.
- Goriški list*. Gorica, 1914.

Ilustrirani glasnik. Ljubljana, 1916.
Karnisch-Julische Kriegszeitung. [Beljak], 1916.
Novi čas. Gorica, 1914.
Primorski list. Gorica, 1912.
Resnica. Ljubljana, 1918.
Sava. Kranj, 1914.
Slovenec. Ljubljana, 1914–1922.
Slovenski dom. Ljubljana, 1914.
Slovenski narod. Ljubljana, 1914–1917.
Soča. Gorica, 1914.
Učiteljski tovariš. Ljubljana, 1914, 1915, 1917.
Tedenske slike. Ljubljana, 1918.

Literatura

- Ajlec, Kornelija. Vojaške preskrbnine in pokojnine v prvi svetovni vojni: zakonodaja in izvedba. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 126–142.
- Andrejka, Viktor. Padli borci za severno slovensko mejo 1918–1919. V: Janko Kuster (ur.). *Spominski zbornik ob 60–letnici bojev za severno slovensko mejo 1918–1919*. Maribor: Zveza prostovoljcev–borcev za severno slovensko mejo 1918–1919 v Ljubljani, Klub koroških Slovencev v Mariboru in Sklad Prežihovega Voranca v Mariboru, 1979, str. 187–189.
- Antoličič, Gregor. *Maribor in poveljstvo jugozahodne fronte med prvo svetovno vojno: doktorska disertacija*. Maribor, 2018.
- Avsenak, Vinko, Nataša Bartol, Viljem Čušin, Zoran Kašca, Jani Kravanja, Ksenija Komac Krivec, Erna Wojčicki Germovšek, Elke Arcet, Michele Obit in Maja Rihter (ur.). *Kje je moj dom?: zbornik, posvečen vsem trpečim z Bovškega v prvi svetovni vojni*. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2018.
- Avsenak, Vinko. Iz življenjske poti Darinke Kravanja. *Na fronti: revija za vojaško zgodovino*, št. 5 (2008), str. 9–13.
- Bade, Klaus J. *Evropa v gibanju: migracije od poznega 18. stoletja do danes*. Ljubljana: Založba /^{*}cf., 2005.
- Batagelj, Martin. *Španska gripa na Goriškem v letu 1918: diplomsko delo*. Nova Gorica, 2020.
- Batič, Matic. Vsakdanje življenje v občini Črni Vrh med prvo svetovno vojno. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 66, št.1 (2018), str. 95–112.

- Bloch, Marc. *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1996.
- Bobič, Pavlina. *Vojna in vera: katoliška Cerkev na Slovenskem, 1914–1918*. Celje in Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2014.
- Boisserie, Étienne in Marco Mondini (ur.). *I disarmati = The disarmed: profunghi, prigionieri e donne del fronte italo-austriaco = refugees, prisoners and women of the Austro-Italian front*. [Rovereto]: Museo Storico Italiano della Guerra, 2020.
- Brewer, John. Microhistory and the Histories of Everyday Life. *Cultural and Social History* 7, št. 1 (2010), str. 87–109.
- Budkovič, Tomaž. *Bohinj 1914–1918, med fronto in zaledjem*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 1999.
- Carr, Edward Hallett. *Kaj je zgodovina?* Ljubljana: Studia humanitatis, 2008.
- Carter, Laura. *Histories of Everyday Life: The Making of Popular Social History in Britain, 1918–1979*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Ceschin, Daniele. *Gli esuli di Caporetto: i profughi in Italia durante la Grande Guerra*. Roma in Bari: Gius Laterza & Figli Spa, 2014.
- Cholij, Serhiy. War as a Model of Population Movement in the Modern World: The Galician Perspectives in the First World War. V: Christin Pschichholz (ur.). *The First World War as a Caesura?*. Berlin: Duncker & Humboldt, 2020, str. 159–178.
- Clark, Christopher. *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. London: Penguin Books, 2013.
- Cohen, Deborah. *The War Come Home: Disabled Veterans in Britain and Germany, 1914–1939*. Berkley: University of California Press, 2001.
- Dedijer, Vladimir. *Sarajevo 1914*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Der Einjährig-Freiwillige in der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Wien: L. W. Seidel und Sohn, 1878.
- Dolenc, Janez. Prispevek za zgodovino Bovškega pod Italijo 1918–1941. V: Jurij Kunaver (ur.). *Pokrajina in ljudje na Bovškem: zbornik*. Ljubljana: Republiški koordinacijski odbor gibanja »Znanost mladini«, 1988, str. 21–27.
- Dolenc, Janez (ur.). *Tolminski zbornik 1975*. Tolmin: Kulturna skupnost Tolmin, 1975.
- Dudeková Kováčová, Gabriela. *Človek vo vojne: stratégie prežitia a sociálne dôsledki prvej svetovej vojny na Slovensku*. Bratislava: VEDA vydavateľstvo SAV, Historický ústav SAV, 2019.

- Eichenberg, Julia. *Kämpfen für Frieden und Fürsorge: Polnische Veteranen des Ersten Weltkriegs und ihre internationalen Kontakte, 1918–1939*. München: Oldenbourg Verlag, 2011.
- Eržen Podlipnik, Elizabeta. Dobrodelnost in pomoč vojakom ter prebivalstvu na Kranjskem v prvem letu prve svetovne vojne. V: Elizabeta Eržen Podlipnik, Hana Habjan, Mira Hodnik, Kos Marija, Kos Marjana, Dragan Matić, Barbara Pešak Mikec, Judita Šega in Barbara Žabota. *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod!: Kranjska v prvem letu vélike vojne*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014, str. 61–66.
- Fischer, Jasna. Razvoj obrti, industrije in trgovine. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 77–83.
- Fischer, Jasna. Zagate v kmetijstvu. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 72–74.
- Frizzera, Francesco. *I profughi trentini nella Grande Guerra: Identità multiple, fedeltà percepita, welfare statale: doktorska disertacija*. Trento, 2015.
- Fussell, Paul. *Velika vojna in moderni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2013.
- Führ, Christoph. *Das k.u.k. Armeeoberkommando und die Innenpolitik in Österreich. 1914–1917*. Graz, Wien in Köln: Böhlau Verlag, 1968.
- Gabršček, Andrej. *Goriški Slovenci: Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice, knj. 2*. Ljubljana: samozaložba, 1934.
- Galić, Lovro (ur.). *Priprave Kranjske dežele in obalne pokrajine spomladi 1915 v pričakovanju italijanske invazije: (iz vojnega dnevnika c. in kr. polkovnika Aloisa Pl. Harla)*. Kobarid: Kobariški muzej, 2013.
- Galić, Lovro in Darja Pirih. *Od Krna do Rombona: 1915–1917*. Tolmin in Kobarid: Tolminski muzej in Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2007.
- Gerwarth, Robert in John Horne. Paramilitarism in Europe after the Great War: An Introduction. V: Robert Gerwarth in John Horne (ur.). *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford: Oxford University Press, 2013, str. 1–20.

- Gerwarth, Robert in Erez Manela. Introduction. V: Robert Gerwarth in Erez Manela (ur.). *Empires at War: 1911–1923*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Gerwarth, Robert. *The Vanquished: Why the First World War Failed to End*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2016.
- Glaise-Horstenau, Edmund, Eduard Czegka, Fritz Franek, Walther Heydendorff, Rudolf Kiszling, Carl Klumpner, Ernst Wisshaupt in Georg Zobl (ur.). *Österreich-Ungarns letzter Krieg, zv. 6*. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1936.
- Gradnik, Vladimir. *Primorski prostovoljci v boju za severno mejo 1918–1919*. Koper: Založba Lipa, 1981.
- Grahelj, Gašper. *Idrija med prvo svetovno vojno: begunci v mestu in okoliških vaseh v letih 1914–1915: diplomsko delo*. Idrija, 2016.
- Grgič, Anton. Preljubi moj primorski dom. *Na fronti: revija za vojaško zgodovino*, št. 11 (2016), str. 4.
- Griesser–Pečar, Tamara. Mirovna pobuda cesarja Karla I: misija Sixtus. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije* 15, št. 2 (2015), str. 321–336.
- Guštin, Damijan. »Slovenski polki« na vzhodni fronti. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 128–131.
- Guštin, Damijan. Soška fronta in njeno slovensko zaledje. V: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (ur.). *Vélika vojna in Slovenci: 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 62–74.
- Guštin, Damijan. »Zeleni kadri« in vojaški upori v slovenskih enotah spomladi 1918. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 142–144.
- Halbwachs, Maurice. *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Hämmerle, Christa. An der »Schulfront«. V: Hannes Stekl, Christa Hämmerle in Ernst Bruckmüller (ur.). *Kindheit und Schule im Ersten Weltkrieg*. Wien: New Academic Press, 2015, str. 112–136.
- Healy, Maureen. *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

- Himmelreich, Bojan. *Namesto žemlje črni kruh: organizacij preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2001.
- Himmelreich, Bojan. Pomanjkanje prehrane med 1. svetovno vojno v Celju. V: Mojca Šorn (ur.). *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018, str. 147–165.
- Hobsbawm, Eric. *Čas imperija: 1875–1914*. Ljubljana: Sophia, 2012.
- Hobsbawm, Eric. *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914–1991*. Ljubljana: Sophia, 2017.
- Jezernik, Božidar. *Mesto brez spomina: javni spomeniki v Ljubljani*. Ljubljana: Modrijan, 2014.
- Judson, Pieter M. *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- Kacin-Wohinz, Milica in Marta Verginella. *Primorski upor fašizmu: 1920–1941*. Ljubljana: Društvo Slovenska matica, 2008.
- Kacin-Wohinz, Milica. *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918–1921*. Maribor: Obzorja; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1972.
- Kacin-Wohinz, Milica. *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935*. Koper: Lipa, 1990.
- Kacin-Wohinz, Milica. Slovenci v Italiji. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 510–551.
- Kalela, Jorma. *Making History: The Historian and Uses of the Past*. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- Keber, Katarina. Epidemija v šolskih klopeh: primer španske gripe leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 70, izredna št. (2022), str. 93–102.
- Keber, Katarina. Španska gripa leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru. V: Mojca Smolej (ur.). *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 71–77.
- King, Greg in Sue Woolmans. *Umor Franca Ferdinanda: Sarajevo 1914 in romanca, ki je spremenila svet*. Ljubljana: Orbis, 2017.
- Kirchner Reill, Dominique. *The Fiume Crisis: Life in the Wake of the Habsburg Empire*. Cambridge, Massachusetts in London: Harvard University Press, 2020.

- Klabjan, Borut. Nation and Commemoration in the Adriatic. *Acta Histriae* 18, št. 3 (2010), str. 399–424.
- Klavora, Fedja. *Ampletium, Vliz, Plez, Flitsch, Plezzo, Belc: kdo dal podobo je Bovškemu: o zgodovini, življenju, cesti in naseljih na Bovškem*. Tolmin: samozaložba, 2003.
- Klavora, Marko. Izkušnja vojne in begunstva v pripovedih prebivalcev zgornjega Posočja. V: Vinko Avsenak, Nataša Bartol, Viljem Čušin, Zoran Kašca, Jani Kravanja, Ksenija Komac Krivec, Erna Wojčicki Germovšek, Elke Arcet, Michele Obit in Maja Rihter (ur.). *Kje je moj dom?: zbornik, posvečen vsem trpečim z Bovškega v prvi svetovni vojni*. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2018, str. 29–37.
- Klavora, Vasja. *Plavi križ: soška fronta: Bovec 1915–1917*. Koper: Lipa, 1991.
- Koder, Metka. »Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega«: vsakodnevno življenje v Ljubljani med prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse* 5, št. 1 (1998), str. 37–56.
- Kolenc, Nataša. Arhitekt Maks Fabiani in povojna obnova Goriške po 1. svetovni vojni. V: Ines Beguš in Marko Klavora (ur.). *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str. 106–115.
- Komac, Jernej. »Eno pa bomo lahko rekli: doma smo!«: *prebivalstvo Bovškega in njegova izkušnja vélike vojne 1914–1918: magistrsko delo*. Ljubljana, 2018.
- Komac, Jernej. »Hudič vzemi vojske in politiko!« Begunska izkušnja v kolektivnem spominu bovškega prebivalstva v letih 1914–1941. *Goriški letnik*, št. 41 (2017), str. 217–232.
- Komac, Jernej. »Pošteni možje, ali vam prinesemo čompe ali polento?«: o preskrbi v vsakdanjem življenju prebivalcev Bovškega v zaledju frontne linije v letih 1915–1917. *Zgodovina za vse* 25, št. 2 (2018), str. 51–61.
- Komac, Jernej. »V imenu Njegovega Veličanstva cesarja avstrijskega ...«: vojaško kazensko sodstvo in zakonodaja v habsburški monarhiji v drugi polovici dolgega 19. stoletja. *Arhivi* 44, št. 2 (2021), str. 261–280.
- Komac, Jernej. *Občina Soča med prvo svetovno vojno: vojaško in civilno dogajanje v neposrednem zaledju prve frontne linije: diplomsko delo*. Ljubljana, 2015.

- Komac, Jernej. Soočenje z veliko vojno na Bovškem. V: Vinko Avsenak, Nataša Bartol, Viljem Čušin, Zoran Kašca, Jani Kravanja, Ksenija Komac Krivec, Erna Wojčicki Germovšek, Elke Arcet, Michele Obit in Maja Rihter (ur.). *Kje je moj dom?: zbornik, posvečen vsem trpečim z Bovškega v prvi svetovni vojni*. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2018, str. 41–64.
- Komac, Vlasta Terezija. *Zakladnica bovške preteklosti*. Idrija: Založba Bogataj, 2002.
- Kosi, Jernej. Evakuacija, beg in namestitev goriško–gradiškega civilnega prebivalstva v avstrijskem zaledju po odprtju soške fronte: med brezhibno pripravljenimi načrti in njihovo kaotično izvedbo. V: Ines Beguš in Marko Klavora (ur.). *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str.18–29.
- Kosi, Jernej. Med državno zapovedanimi vojnimi napori in preživetvenimi strategijami podeželskega prebivalstva v času prve svetovne vojne. Primer sester Divjak. *Zgodovinski časopis* 73, št.1-2 (2019), str. 118–137.
- Kresal, France. Gozdarstvo in rudarjenje. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 75–77.
- Kresal, France. Socialna politika. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 98–101.
- Kresal, France. Začetna doba elektrifikacije. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 90–92.
- Krivec, Ksenija. *Srpenica skozi čas: zgodovina prostovoljnega gasilskega društva Srpenica in njegove vasi: ob stoletnici delovanja društva*. Srpenica: PGD; Nova Gorica: Branko, 1999.
- Kučera, Rudolf. *Rationed Life: Science, Everyday Life, and Working-Class Politics in the Bohemian Lands, 1914–1918*. New York: Berghahn, 2016.

- Kuster, Janko. Poimenski seznam borcev za severno mejo 1918–1919. V: Janko Kuster (ur.). *Spominski zbornik ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo 1918–1919*. Maribor: Zveza prostovoljcev–borcev za severno slovensko mejo 1918–1919 v Ljubljani, Klub koroških Slovencev v Mariboru in Sklad Prežihovega Varanja v Mariboru, 1979, str. 190–218b.
- Langthaler, Ernst. Schulchroniken als Quellen zur Alltagsgeschichte des Ersten Weltkriegs. V: Hannes Stekl, Christa Hämmerle in Ernst Bruckmüller (ur.). *Kindheit und Schule im Ersten Weltkrieg*. Wien: New Academic Press, 2015, str. 97–111.
- Lazarević, Žarko. Razmah finančnih ustanov. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 83–86.
- Leidinger, Hannes. Sistematization of Hatred: Danger of Escalation and Genocidal Violence in Habsburg Warfare, 1914–1918. V: Christin Pschichholz (ur.). *The First World War as a Caesura?*. Berlin: Duncker & Humbolt, 2020, str. 125–133.
- Levene, Mark. Deadly Geopolitics, Ethnic Mobilisations, and the Vulnerability of Peoples, 1914–18. V: Christin Pschichholz (ur.). *The First World War as a Caesura?*. Berlin: Duncker & Humbolt, 2020, str. 33–48.
- Lipušček, Uroš. *Sacro Egoismo: Slovenci v krempljih tajnega london-skega pakta*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012.
- Lüdtke, Alf. Alltagsgeschichte – ein Bericht von unterwegs. *Historische Anthropologie* 11, št. 2 (2003), str. 278–295.
- Lüdtke, Alf. Introduction: What is history of everyday life and who are its practitioners? V: Alf Lüdtke (ur.). *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton: Princeton University Press, 1995, str. 3–40.
- Lukan, Walter. Ärgernis im »Toleranzhaus« des Brückenkopfes Görz (1916). Ein Beitrag zur Sitten- und Sanitätsgeschichte der Isonzofront. V: Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec, Božo Repe, Dušan Nečak, Gorazd Bajc, Mitja Žagar, Matjaž Rebolj, Domen Kaučič in Matej Hreščak (ur.). *Nečakov zbornik: procesi, teme, in dogodki iz 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 77–117.

- Lukan, Walter. *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete in Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2014.
- Luthar, Oto. *»O žalosti niti besede«: uvod v kulturno zgodovino vélike vojne*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000.
- Malni, Paolo. *Evacuati e fuggiaschi del fronte dell'Isongo: I profughi della Grande Guerra in Austria e in Italia*. V: Franco Cecotti (ur.). *»Un esilio che non ha pari«: 1914–1918: Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria*. Gorizia: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli–Venezia Giulia, LEG, 2001, str. 99–154.
- Marušič, Branko. *Italijanska okupacija Posočja (1915–1917)*. *Zgodovinski časopis* 43, št. 2 (1989), str. 231–240.
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem: 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Moll, Martin. *Österreichische Militärgerichtsbarkeit im Ersten Weltkrieg – »Schwert des Regimes«?: Überlegungen am Beispiel des Landwehrdivisionsgerichtes Graz im Jahre 1914*. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 50/51, št. 1 (2000/2001), str. 301–355.
- Moll, Martin. *»Župnik smrdi po srbski krvi.« Vojni pohod proti slovenski duhovščini, poletje in jesen 1914*. V: Filip Čuček in Martin Moll. *Duhovniki za rešetkami. Poročila škofu o poletju 1914 na Spodnjem Štajerskem aretiranih duhovnikih*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2006, str. 21–36.
- Mosse, George L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York in Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Mulligan, William. *The Great War for Peace*. New Haven in London: Yale University Press, 2014.
- Nečak, Dušan in Božo Repe. *Prelom: 1914–1918: svet in Slovenci v 1. svetovni vojni*. Ljubljana: Sophia, 2005.
- Newman, John Paul. *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State Building, 1903–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Nora, Pierre. *Between Memory and History. Representations*, št. 26 (1989), str. 7–24.
- Pančur, Andrej. *Politično življenje*. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do*

- mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 24–42.
- Perovšek, Jurij. Iz Avstro-Ogrske. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 169–174.
- Perovšek, Jurij. *Slovenski prevrat 1918: položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Petelin, David. *Živeti v socialistični Ljubljani: mestno življenje v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2019.
- Pipan, David Erik. Spomenik hrabrim braniteljem Rombona. *Na fronti: revija za vojaško zgodovino*, št. 2 (2003), str. 48–52.
- Piškuric, Jelka. »Bili nekoč so lepi časi«: vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Študijski center za narodno spravo, 2019.
- Planina, Janez. Soča: Monografija vasi in njenega področja. *Geografski zbornik 2* (1954), str. 187–246.
- Podbersič, Renato. Duhovna oskrba goriških beguncev. V: Ines Beguš in Marko Klavora (ur.). *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str. 52–63.
- Podbersič, Renato. *Katoliška cerkev na Goriškem med prvo svetovno vojno: magistrska naloga*. Nova Gorica, 2004.
- Podbersič, Renato. Msgr. Ivan Rojec in goriški begunci med prvo svetovno vojno. V: Roman Kolar (ur.). *Miscellanea*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2016, str. 235–249.
- Prinčič, Vili. *V Brucku taborišču ... 1915–1918: 2015 ob stoletnici dogajanja*. Trst: ZTT=EST, 2015.
- Proctor, Tammy M. *Civilians in a World at War, 1914–1918*. New York in London: New York University Press, 2010.
- Rahten, Andrej. *Po razpadu skupne države: slovensko–avstrijska razhajanja od mariborskega prevrata do koroškega plebiscita*. Celje: Celjska Mohorjeva družba; Društvo Mohorjeva družba; Celovec: Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2020.
- Rahten, Andrej. *Prestolonaslednikova smrt: po sledih slovenskih interpretacij sarajevskega atentata*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2014.

- Rauchensteiner, Manfred. *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*. Wien, Köln in Weimar: Böhlau Verlag, 2013.
- Rejc, Vesna. »V boj za boga, cesarja in državo, za lastno grudo in svobodo kmeta«: življenje prebivalstva v Zgornjem Posočju v letih 1914–1915: *diplomsko delo*. Ljubljana, 2004.
- Rejec, Albert. Zgodbe slovenskih posoških duhovnikov med prvo svetovno vojno. *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1971*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1971, str. 96–119.
- Rutar, Simon. *Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerkno ž njih prirodnoznanstvom in statističnim opisom*. Nova Gorica: Branko, 1994.
- Salvante, Martina. The Italian Associazione Nazionale Mutilati e Invalidi di Guerra and Its International Liaisons in the Post Great War Era. V: Julia Eichenberg in John Paul Newman (ur.). *The Great War and Veterans' Internationalism*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2013, str. 162–186.
- Selišnik, Irena. Skrb v službi vojne: bolniške strežnice na Kranjskem. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 90–102.
- Simić, Marko. *Utrdbi pod Rombonom: predstraža soške fronte: razplet svetovnega spopada med utrdbami in topovi na Bovškem*. Ljubljana: Rombon, 2005.
- Slamič, Igor. Posledice izbruha vojne, kakor se kažejo v poročilih škofov s slovenskega ozemlja osrednjim cerkvenim ustanovam v Rimu. V: Bogdan Kolar (ur.). *Prva svetovna vojna in Cerkev na Slovenskem*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2015, str. 65–107.
- Sluga, Miha. Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben: nekaj drobcev o spolnem življenju avstro-ogrskih vojakov med prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse* 18, št. 2 (2011), str. 5–19.
- Stavbar, Vlasta. *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje: slovenska politika v habsburški monarhiji, od volilne reforme do nove države (1906–1918)*. Maribor: Založba Pivec, 2017.
- Steege, Paul, Andrew Stuart Bergerson, Maureen Healy in Pamela E. Swett. The History of Everyday Life: A Second Chapter. *The Journal of Modern History* 80, št. 2 (2008), str. 358–378.
- Stekl, Hannes in Christa Hämmerle. Kindheit/en im Ersten Weltkrieg – eine Annäherung. V: Hannes Stekl, Christa Hämmerle in Ernst Bruckmüller (ur.). *Kindheit und Schule im Ersten Weltkrieg*. Wien: New Academic Press, 2015, str. 7–44.

- Stergar, Rok, »Lahu niti pedi naše zemlje«: slovenski pogledi na Italijane ob napovedi vojne 23. maja 1915. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 44, št. 1 (1996), str. 69–73.
- Stergar, Rok. Hrana na bojiščih 1. svetovne vojne: izkušnje slovenskih vojakov. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 22–53.
- Stergar, Rok. Slovenci in Italijani v času prve svetovne vojne. V: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (ur.). *Véliká vojna in Slovenci: 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 148–156.
- Stergar, Rok. Vojna, lakota, ujetništvo, negotovost in Jugoslavija: leto 1918 na prostoru današnje Slovenije. V: Mojca Smolej (ur.). *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 78–89.
- Stres, Peter. Usoda prebivalstva na Bovškem v času Soške fronte. V: Jurij Kunaver (ur.). *Pokrajina in ljudje na Bovškem: zbornik*. Ljubljana: Republiški koordinacijski odbor gibanja »Znanost mladini«, 1988, str. 9–20.
- Strle, Urška. K razumevanju ženskega dela v vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 103–125.
- Studen, Andrej. Iz avanturizma v turizem. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 92–94.
- Studen, Andrej. Modernizacija načina življenja. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 104–122.
- Studen, Andrej. Revolucija v prometu. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 86–90.
- Studen, Andrej in France Kresal. Življenjske razmere. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 150–152.

- Stürgkh, Karl. Cesarjev manifest. *Edinost*, 25. 5. 1915, str. 1–2.
- Suny, Ronald Grigory. Imperial Choices: Perceiving Threats and the Descent to Genocide. V: Christin Pschichholz (ur.). *The First World War as a Caesura?*. Berlin: Duncker & Humbolt, 2020, str. 13–32.
- Svoljšak, Petra, Darja Pirih, Damjana Fortunat–Černilogar in Lovro Galić. *Tolminsko mostišče II*. Tolmin: Tolminski muzej, 2005.
- Svoljšak, Petra in Gregor Antoličič. *Leta strahote: Slovenci in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018.
- Svoljšak, Petra. »Smo ko brez gnezda plašne ptice« (Alojz Gradnik, Molitev beguncev). Slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski. V: Vincenc Rajšp (ur.). *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*. Dunaj in Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut in Založba ZRC, 2010, str. 89–104.
- Svoljšak, Petra. Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske v 1. svetovni vojni? V: Mojca Šorn (ur.). *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018, str. 133–145.
- Svoljšak, Petra. Begunstvo – nedokončana zgodba. V: Ines Beguš in Marko Klavora (ur.). *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str. 8–17.
- Svoljšak, Petra. Nekaj utrinkov iz delovanja veteranske organizacije Zveza bojevnikov: »Organizacija Bojevnikov je trdna in močna, je zveza src in duš. Je temelj prijateljstva in ljubezni med narodi«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006), str. 277–288.
- Svoljšak, Petra. Obnavljanje Goriške. V: Ines Beguš in Marko Klavora (ur.). *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str. 98–105.
- Svoljšak, Petra. Prva svetovna vojna in Slovenci: 1994–2014. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 143–171.
- Svoljšak, Petra. *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1991.
- Svoljšak, Petra. *Soča, sveta reka: italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917)*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Šimac, Miha. Oris vpliva prve svetovne vojne na pastoralno delo duhovnikov. V: Bogdan Kolar (ur.). *Prva svetovna vojna in Cerkev na Slovenskem*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2015, str. 108–166.
- Šimac, Miha. Upor 2. gorskega strelskega polka v Codroipu 1918. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 88, št. 4 (2017), str. 5–20.

- Šimac, Miha. *Vojaški duhovniki iz slovenskih dežel pod habsburškim žezlom*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2014.
- Šimac, Miha in Katarina Keber. *Patriae ac humanitati: zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011.
- Širok, Kaja. »Z eno nogo na poti v krtovo deželo«: umik civilnega prebivalstva iz Goriške v avgustu 1916. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 44, št. 3 (2006), str. 421–434.
- Šorn, Mojca. Epidemija španske gripe v Ljubljani. *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, št. 3 (2021), str. 95–116.
- Šorn, Mojca. *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med véliko vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Šorn, Mojca. Pomanjkanje in lakota v Ljubljani v času prve svetovne vojne. V: Mojca Šorn (ur.). *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018, str. 167–185.
- Štepec, Marko. *Vojne fotografije: 1914 – 1918: iz fotografske zbirke Muzeja novejše zgodovine Slovenije*. Ljubljana: Defensor, 2008.
- Štepec, Marko. *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva v slovenskih deželah 1914–1918: doktorska disertacija*. Ljubljana, 2018.
- Švajncer, Janez. Znaki in odlikovanja bojev za severno slovensko mejo 1918–1919. V: Janko Kuster (ur.). *Spominski zbornik ob 60–letnici bojev za severno slovensko mejo 1918–1919*. Maribor: Zveza prostovoljcev–borcev za severno slovensko mejo 1918–1919 v Ljubljani, Klub koroških Slovencev v Mariboru in Sklad Prežihovega Voranca v Mariboru, 1979, str. 151–160.
- Traverso, Enzo. *Fire and Blood: The European Civil War 1914–1945*. New York in London: Verso, 2016.
- Tuchman, Barbara W. *The Guns of August: The Outbreak of World War I*. New York: Random House, 2014.
- Ude, Lojze. Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi. *Zgodovinski časopis* 22, št. 3–4 (1968), str. 185–205.
- Valentinčič, Majda (ur.). *Vojska nas ne vzame: vojaška in begunska korespondenca družine Valentinčič med prvo svetovno vojno*. Tolmin: Tolminski muzej, 2017.
- Walleczek–Fritz, Julia. Kontrolle durch Fürsorge: Neutrale humanitäre Organisationen und ihr Engagement für Kriegsgefangene in Österreich–Ungarn und Russland im Ersten Weltkrieg in vergleichender Perspektive. V: Wolfram Dornik, Julia Walleczek–Fritz in Stefan Wedrac (ur.). *Frontwechsel: Österreich–Ungarn »Große*

- Krieg« im Vergleich.* Wien, Köln in Weimar: Böhlau Verlag, 2014, str. 105–138
- Wieviorka, Annette. *The Era of the Witness.* Ithaca in London: Cornell University Press, 2006.
- Wilcox, Vanda. *The Italian Empire and the Great War.* Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning: the Great War in European Cultural History.* Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Spletni viri

- Bibliography. 1914–1918–Online. Dostopno na: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/bibliography/>. Pridobljeno 19. 1. 2022.
- Čopi, Anton. Spominska plošča v počastitev preživelih in padlih udeležencev I. svetovne vojne iz občine Bovec, 1914–1918. *Europeana 1914-1918 – untold stories & official histories of WW1.* Dostopno na: <https://1914-1918.europeana.eu/en/contributions/4099>. Pridobljeno 4. 7. 2022.
- Demm, Eberhard. Propaganda at Home and Abroad. 1914–1918–Online. Dostopno na: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_and_abroad. Pridobljeno 27. 3. 2022.
- Grlj, Božo. *Ruska kapelica – elegija pod Vršičem, dokumentarni film (TV Slovenija, 2016).* Dostopno na: <https://365.rtv slo.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniski-program/174444673>. Pridobljeno 16. 1. 2022.
- Geopedia - interaktivni spletni atlas in zemljevid Slovenije. Dostopno na: <http://www.geopedia.si/lite.jsp>. Pridobljeno 4. 7. 2022.
- Isonzói–Csata. Dostopno na: <https://www.europeanfilmgateway.eu/detail/ISONZ%C3%93I-CSATA/ofm::21f7f6d025c07ceb-c1f34f6b96da6277>. Pridobljeno 23. 3. 2022.
- Kolař, Pavel. *Historisierung.* Dostopno na: https://docupedia.de/zg/Historisierung_Version_2.0_Pavel_Kol%C3%A1%C5%99. Pridobljeno 21. 1. 2022.
- Mihelič, Miha. Ruski grob pri Triglavskih jezerih ter z njim povezani dogodki, razmišljanja in občutja. V: Barbara Nadbath, Dimitrij Mlekuž in Janko Boštjančič (ur.). *Vojni ujetniki carske Rusije v prvi svetovni vojni na slovenskem ozemlju [Elektronski vir].* Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije; Pivka: Park

- vojaške zgodovine, 2018. Dostopno na: https://www.zvkds.si/sites/www.zvkds.si/files/uploads/files/publication/vojni_ujetniki_carske_rusije_v_prvi_svetovni_vojni_na_slovenskem_ozemlju_small_0.pdf. Pridobljeno 11. 3. 2022.
- Riviere, Antoine. Rape. *1914–1918–Online*. Dostopno na: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/rape>. Pridobljeno 27. 3. 2022.
- Roberts, Hilary. Photography. *1914–1918–Online*. Dostopno na: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/photography>. Pridobljeno 27. 3. 2022.
- Tepperberg, Christoph. War Press Office (Austria–Hungary). *1914–1918–Online*. Dostopno na: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_press_office_austria-hungary. Pridobljeno 17. 5. 2022.
- Thomas, Chris. Fourteen Points. *1914–1918–Online*. Dostopno na: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/fourteen_points. Pridobljeno 28. 3. 2022.
- Tominšek Čehulić, Tadeja, Mojca Šorn, Marta Rendla in Dunja Dobaja. *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* [Zbirka]. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997]. Dostopno na: *Zgodovina Slovenije – Sistory*, <https://www.sistory.si/zrtve/zrtev/?id=56456>. Pridobljeno 10. 3. 2022.
- Vojaške žrtve 1. svetovne vojne na Slovenskem*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. Dostopno na: *Zgodovina Slovenije – Sistory*, <https://zv1.sistory.si/search?q=Bovec&page=1&size=50&order=asc&filter=eyJJTUUUiOiJBbnRvbiJ9>. Pridobljeno 28. 1. 2022.
- Valutna primerjava. *Forum Pro Hereditate*. Dostopno na: <http://forum.prohereditate.com/viewtopic.php?t=t7528>. Pridobljeno 23. 5. 2022.

SEZNAM KRATIC

1. Wk/I. WK – 1. Weltkrieg, prva svetovna vojna
ACAG – Archivio della Curia Arcivescovile di Gorizia, Nadškofijski arhiv Gorica
AdTk – Archive der Truppenkörper, arhiv vojaških organizacij
AGK – Armeegruppenkommando, poveljstvo armadnih skupin
BA – Bildarchiv Austria, Avstrijski fotografski arhiv
BS – Bildersammlung, zbirka fotografij
c. in kr. → k. u. k.
c. kr. → k. k.
E. Nr./Exh. Nr. – Exhibiten Nummer, ekshibitna številka
EGK – Etappengruppenkommando, poveljstvo zalednih skupin
Et. – Etappe, zaledje
fasc. – fascikel
Fml. – Feldmarschalleutnant, podmaršal
Geb.Brig. – Gebirgs Brigade, gorska brigada
GM – Goriški muzej
I.Brig. – Infanterie Brigade, pehotna brigada
I.D. – Infanterie Division, pehotna divizija
Inv. Nr. – Inventar Nummer, inventarna številka
Inv. št. → Inv. Nr.
K – krona
k. k. – kaiserlich-königlich, cesarsko-kraljevi
k. u. k. – kaiserlich und königlich, cesarski in kraljevi
KA – Kriegsarchiv, Vojni arhiv
Kmd./Kmdo. – Kommando, poveljstvo
Ktn. – Karton, škatla
MF – mikrofilm
MfLV – Ministerium für Landesverteidigung, Ministrstvo deželne brambe
MKK – matična knjiga krstov
MKP – matična knjiga porok
MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije
Mob. – Mobilisation, mobilizacija
MS/Ms – Manuskript(e), rokopis(i)
NFA – Neue Feldakten, novejši spisi z bojišča

No./Nr. – numero, nummer, številka
ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Avstrijska nacionalna knjižnica
Op. Nr. – Operativ Nummer, delovna številka
ÖSTA – Österreichische Staatsarchiv, Avstrijski državni arhiv
p. e. – popisna enota
pl. – planina
Praes. Nr. – Praesidium Nummer, predsedstvena številka
Res. Nr. – Reservaten Nummer, zaupna številka
RS – Republika Slovenija
s. v. – sub verbo, pod geslom
Sch.D./Sch. Div. – Schützen Division, strelska divizija
SHS – Srbov, Hrvatov in Slovencev
SI AS – Arhiv Republike Slovenije
SI PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
SI ZAL JES – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Jesenice
ŠAK – Škofijski arhiv Koper
t. e. – tehnična enota
Z./Zl. – Zahl, številka
ZSt – Zentralstellen, centralni uradi
Ž – župnija
ŽA – Župnijski arhiv

IMENSKO KAZALO

A

Abram, Josip 32, 166, 167
Ajlec, Kornelija 103, 160, 163,
285, 292
Aljančič, Vinko 156, 169, 174,
175, 178, 180–186, 188, 192, 198,
247, 270, 276
Aljaž, Jakob 48, 49, 282
Andrejka, Viktor 254, 285
Antoličič, Gregor 14, 41, 43, 44,
48, 55, 60, 64, 76–78, 99–101,
105, 107–109, 114, 115, 118, 119,
124, 125, 132, 136, 159, 160, 166,
179, 200, 239, 285, 297
Arcet, Elke 285, 290, 291
Avarna, Giuseppe 70
Avsenak, Vinko 15, 74, 80, 81,
110, 112, 243, 285, 290, 291

B

Bade, Klaus J. 75, 285
Bajc, Gorazd 292
Balkovec, Bojan 292
Bartol, Nataša 285, 290, 291
Batagelj, Martin 236, 285
Batič, Matic 14, 147, 285
Beg, Ante 242, 282
Beguš, Ines 290, 291, 294, 297
Belin, France 52, 53
Bergerson, Andrew Stuart 295
Berginc, Alojzij 57, 252
Bloch, Marc 16, 18, 266, 286
Bobič, Pavlina 47, 176, 181, 286
Boisserie, Étienne 14, 286
Boštjančič, Janko 299
Brandtner, Hansi 200
Bratina, Milena 190
Braun, Fran 61
Braz, Zora 123
Berchtold, Leopold 41

Brewer, John 17, 286
Bruckmüller, Ernst 288, 292, 295
Budkovič, Tomaž 170, 178, 179,
206, 286
Burián, Istvan 70

C

Carr, Edward Hallett 19, 286
Carter, Laura 17, 286
Cecotti, Franco 293
Ceschin, Daniele 250, 251, 286
Choliy, Serhiy 75, 286
Christalnigg, Lucy 49, 50
Christalnigg, Oskar 50
Clark, Christopher 42, 286
Cohen, Deborah 256, 286
Conrad von Hötendorf, Franz 41
Czegka, Eduard 288

Č

Čabrinović, Nedeljko 39
Černigoj, Franc 101
Černigoj, Jožef 197
Černuta, Franc 229
Čopi, Anton 59, 261, 299
Čopi, Jožefa 81, 94, 99
Čuček, Filip 293
Čušin, Viljem 285, 290, 291

D

Dedijer, Vladimir 39, 40, 286
Demm, Eberhard 192, 299
Detter, Karl 198
Dobaja, Dunja 166, 300
Dolenc, Janez 28, 241, 244, 251, 286
Dollenz, Anton 67
Domenig, Raimondo 283
Domevšček, Jožef 244
Domevšček, Jožefa 166
Dornik, Wolfram 298

Dornja, Anton 61
Dörrer, Anton 139, 282
Dudeková Kováčová, Gabriela
13, 14, 109, 286
Durjava, Anton 244

E

Eichenberg, Julia 256, 287, 295
Eržen Podlipnik, Elizabeta 56, 287
Evgen Avstrijski, nadvojvoda 64,
71, 77, 138, 139, 208

F

Fabiani, Maks 257, 290
Filipič, Alojzij 119, 120, 122,
124–126, 181
Filipič, Marija 125
Fiore, Enrico 136
Fischer, Jasna 29, 287
Flajs, Andrej 53
Flajs, Emilija 136
Flajs, Franc 143
Flajs, Jožef (župan) 208, 209, 244
Flajs, Jožef (poštar) 143
Fon, Josip 90, 226
Fon, Matija 119
Fon, Peter 50
Fortunat–Černilogar, Damjana 297
Franc Ferdinand, nadvojvoda
39–41
Franc Jožef I., cesar 28, 39–41,
62, 191–193, 238
Franek, Fritz 288
Friedrich Avstrijski, nadvojvoda
208, 209
Frizzera, Francesco 14, 78, 80,
92, 95, 103, 108, 114, 117, 119,
132, 221, 224, 226, 250, 251, 287
Führ, Christoph 77, 287
Fussell, Paul 8, 287

G

Gaberšek, Edo 284
Gabršček, Andrej 76, 95–97, 221,
227, 287
Galić, Lovro 15, 61, 64, 65, 119,
135, 136, 138, 139, 154, 160, 180,
214, 226, 233, 236, 256, 260–263,
287, 297
Gerwarth, Robert 10, 252, 266,
287, 288
Glaise–Horstenau, Edmund 288
Golja, Ivanka 111
Gradnik, Alojz 297
Gradnik, Vladimir 253, 288
Grahek, Anton 252, 282
Grahelj, Gašper 14, 288
Gregorčič, Anton 221
Greiner, Leo 184, 192
Grgič, Anton 74, 288
Griesser–Pečar, Tamara 239, 288
Grlj, Božo 152, 299
Gruntar, Josipina 33
Guanin, Josip 53, 187
Guštin, Damijan 8, 25, 58, 140,
241, 254, 288

H

Habjan, Hana 287
Halbwachs, Maurice 260, 262, 288
Hämmerle, Christa 52, 53, 97,
194, 288, 292, 295
Harl, Alois 287
Healy, Maureen 13, 53, 54, 57,
106, 107, 288
Heydendorff, Walther 288
Himmelreich, Bojan 54, 155, 163,
232, 247, 289
Hobsbawm, Eric 10–13, 289
Hodnik, Mira 287
Hohenbühel, Karl 203

Horne, John 266, 287
Hosner, Andrej – Kurtle 47
Hosner, Anton 152, 171, 172, 284
Hosner, Marija 136
Hreščak, Matej 292
Horvat, Lojze 253
Hvala, Justin 189, 190

I

Ivančič, Anton 59
Ivančič, Ivan (Čezsoča) 61
Ivančič, Ivan (Bovec) 32
Ivančič, Zofija 61

J

Janež, Stanko 255, 284
Jeglič, Anton Bonaventura 108
Jelačić, Josip 36
Jezernik, Božidar 262, 289
Jonko, Leopold 33, 34, 89, 90,
218, 219, 225, 226, 230, 244, 282
Judson, Pieter M. 28, 31, 35, 289

K

Kacin–Wohinz, Milica 12, 241,
243, 244, 246, 247, 251, 289
Kalan, Josip 53
Kalela, Jorma 13, 289
Karel I., cesar 164, 186, 238,
240–242
Kašca, Andrej 87
Kašca, Josip 61, 254
Kašca, Jožef (ml.) 166, 169, 254, 284
Kašca, Jožef (st.) 254
Kašca, Jožefa 103
Kašca, Kristina 87
Kašca, Terezija 109
Kašca, Zoran 285, 290, 291
Kaučič, Domen 292

Kavs, Andrej (Trenta) 173
Kavs, Andrej (Bovec) 61
Kavs, Andrej (Koritnica) 61
Kavs, Feliks – Fric 89, 244
Kavs, Jožef 61
Kavs, Marija (begunka) 61
Kavs, Marija (pričevalka) 161,
166, 170, 284
Kavs, Tomaž 60, 202
Keber, Katarina 176, 200, 236,
289, 298
Kenda, Franc 234, 235
King, Greg 40, 289
Kirchner Reill, Dominique 12, 289
Kiszling, Rudolf 288
Klabjan, Borut 262, 263, 290
Klavora, Adolf 35
Klavora, Fedja 28, 29, 37, 290
Klavora, Franjo 81, 104
Klavora, Hinko 32, 33, 282
Klavora, Marija 36
Klavora, Marko, 229, 236, 290,
291, 294, 297
Klavora, Vasja 15, 81, 82, 88, 94,
95, 99, 101, 104, 124, 166, 200,
219, 225, 290
Kleindienst, Katja 288, 296
Klobučar, Andrej 152, 174, 175,
200
Klumpner, Carl 288
Koder, Metka 106, 112, 166, 290
Kodrič, Ivan 91, 175, 176, 178,
179, 247
Kofránek, Ladislav 260
Kolar, Bogdan 284, 295, 297
Kolař, Pavel 16, 299
Kolar, Roman 294
Kolenc, Nataša 257, 290
Komac Krivec, Ksenija 50, 120,

122, 124, 124, 285, 290, 291
Komac, Elizabeta 112, 141
Komac, Franc 103
Komac, Jernej 9, 15, 23, 43, 46,
55, 61, 87, 103, 104, 126, 144,
148, 156, 172, 178, 180, 192,
204–206, 208, 209, 216, 220, 225,
234, 244, 257, 260, 290, 291, 315
Komac, Josip 252
Komac, Jože – Pavr 198, 235
Komac, Jožefa 169
Komac, Marija 200–202, 271, 277
Komac, Vlasta Terezija 35, 291
Korošec, Anton 239, 240
Kos, Josip 96, 97, 225
Kos, Marija 287
Kos, Marjana 287
Kosi, Jernej 76, 77, 109, 291
Kosmač, Katarina 57
Krajec, Andrej 182
Krauss, Alfred 213, 214, 282
Kravanja, Andrej 88
Kravanja, Darinka 74, 80, 81,
109, 110, 112, 229, 236, 243, 285
Kravanja, Jani 285, 290, 291
Kravanja, Josip 61
Kravanja, Jožefa 84, 104, 166
Kravanja, Katarina 161, 162
Kravanja, Matevž 61
Kravanja, Tereza 166
Kresal, France 29, 155, 164, 291,
296
Kučera, Rudolf 13, 54, 106, 107,
159, 291
Kugy, Julius 137, 199, 282
Kunaver, Jurij 286, 296
Kuster, Janko 254, 285, 292, 298
Kutin, Ivan 119

L

Langthaler, Ernst 20, 292
Lavtižar, Jožef 182
Lazarevič, Žarko 29, 292
Leidinger, Hannes 118, 292
Levene, Mark 118, 292
Levi, Raimond 244
Ličan, Aleksander 255, 282
Lipovšek, Marija 88
Lipušček, Uroš 63, 292
Logar, Jožef 33
Logar, Miroslav 188–193
Lovrenčič, Josip 118, 282
Ludendorff, Erich 11
Lüdtke, Alf 17, 18, 292
Lukan, Walter 8, 77, 167, 239,
292, 293
Luthar, Oto 59, 262, 293

M

Malgaj, Franjo 47, 282
Mallnig, Johann 69
Malni, Paolo 75, 82, 95, 102, 293
Manela, Erez 266, 288
Marija Jožefa Saška, nadvojvodinja 101
Marka, Tomaž 60
Marušič, Branko 118, 119, 282,
293
Matičič, Ivan 58, 172, 282
Matić, Dragan 287
Melihen, Alojz 125
Melik, Vasilij 33, 293
Merljak, Fran 74, 283
Mihelič, Ciril 234
Mihelič, Ivan 94
Mihelič, Miha 172, 299
Mihelič, Peter 252
Milčinski, Fran 78, 283

Mlakar, Albin 132, 165, 172, 210, 214, 283
Mlekuž Alojz 61
Mlekuž, Andrej 61
Mlekuž, Anton (Bovec) 59
Mlekuž, Anton (Plužna) 254
Mlekuž, Anton Adolf – Rejder 33, 91, 164, 228
Mlekuž, Dimitrij 299
Mlekuž, Elizabeta (Bovec) 88
Mlekuž, Elizabeta (Kal) 135
Mlekuž, Josip 252
Mlekuž, Katarina 173
Mlekuž, Marija 87
Mlekuž, Stanko 111
Močnik, Franc 174
Moll, Martin 44, 293
Mondini, Marco 14, 286
Moravec, Slavko 48
Mosse, George L. 256, 293
Mrakič, Ivan 234
Mrakič, Josip 36
Mrakič, Karl 61
Mulligan, William 10, 11, 293
Munih, Ciril 42, 69, 135, 162, 166, 176, 178, 243, 248, 249, 266, 283
Mussolini, Benito 118, 129, 283
Muznik, Franc 193

N

Nadbath, Barbara 299
Nečak, Dušan 238, 246, 292, 293
Nemeczek, Josef 188, 190, 201
Neumann, Avgust 166
Newman, John Paul 256, 293, 295
Nora, Pierre 262, 293
Novak, Alojzij 52, 115, 135, 136, 144, 152, 154, 166, 167, 170, 176, 188, 236, 243, 283

O

Obit, Michele 285, 290, 291
Ostan, Cezar Avguštin 33, 219, 220, 283
Ostan, Dragotin – Luti 35
Ostan, Franc 219

P

Pančur, Andrej 32, 293
Perkinc, Lojze 252
Perovšek, Jurij 240, 241, 294
Pešak Mikec, Barbara 287
Petelin, David 18, 294
Peternel, Jurij 115
Petitti di Roreto, Carlo 244
Petkovšek, Matija 252, 283
Petraghani, Umberto 129
Pičulin, Anton 36
Pillichshammer, Ivan 169
Pinter, Ana 200
Pipan, David Erik 180, 261, 294
Pirc, Danilo 229
Pirc, Marjan 229
Pirc, Martin 80
Pirc, Matija 35
Pirc, Milenka 229
Pirc, Palmira 236
Pirih, Darja 15, 61, 65, 119, 135, 137–139, 154, 160, 180, 214, 226, 233, 236, 256, 260, 261–263, 287, 297
Piškurić, Jelka 18, 294
Planina, Janez 148, 294
Plattner, Josef 83, 164, 175
Pleterski, Janko 44, 283
Podbersič, Renato 70, 97, 107, 176, 294
Potiorek, Oskar 40
Prestor, Ciril 59

Prešeren, Jakob 144, 145, 172, 283
Pretner, Ivan 244
Princip, Gavriilo 40
Prinčič, Vili 96, 97, 99–101, 226,
294
Proctor, Tammy M. 75, 92, 117,
118, 294
Pschichholz, Christin 286, 292, 297
Punz, Jožef 113

R

Radetzky, Josef 36
Rahten, Andrej 41, 253, 294
Rajšp, Vincenc 297
Rauchensteiner, Manfred 13, 42,
62, 70, 206, 231, 242, 295
Rebolj, Matjaž 292
Rejc, Vesna 14, 44–46, 55, 56,
127, 156, 204, 295
Rejec, Albert 119, 121, 124, 295
Rendla, Marta 166, 300
Repe, Božo 238, 292, 293
Rihter, Maja 285, 290, 291
Riviere, Antoine 167, 300
Robančič, Stanko 118
Roberts, Hilary 22, 192, 300
Robida, Franjo 158, 283
Rohr, Franz 63–66, 68, 79, 134,
138, 140, 208
Rojec, Ivan 41, 94, 107, 176, 205,
294
Rot, Franc (begunec) 126
Rot, Franc (talec) 119
Ručna, Ivan 118
Rutar, Simon 28, 295

S

Sala, Umberto 244
Salvante, Martina 256, 295

Sedej, Frančišek Borgia 21, 69,
70, 83, 94, 97, 107, 125, 126, 156,
167, 169, 174, 176, 177, 179, 181,
183, 225, 247
Selišnik, Irena 147, 200, 295
Simić, Marko 64, 66, 295
Slamič, Igor 125, 295
Sluga, Miha 106, 166, 167, 295
Smolej, Mojca 289, 296
Sofija Hohenberška, vojvodinja
39, 40
Sovdat, Adolf 59
Spiller Muys, Fran 205, 280
Stacul, Carlo 124
Stavbar, Vlasta 240, 295
Steege, Paul 18, 295
Steiner, Ana 50
Stekl, Hannes 52, 97, 288, 292, 295
Stergar, Rok 8, 54, 62, 71, 232,
240, 242, 254, 296, 315
Stergulc, Franc 254, 255, 281
Stergulc, Rozalija 112, 141
Strausgitl, Anton 36
Straussgittel, Roza 162
Straussgittel, Dušan 111
Stres, Peter 80, 88, 94, 99, 116,
119–124, 144, 148, 152, 156, 158,
225, 296
Strle, Urška 104, 296
Studen, Andrej 29, 155, 164, 296
Stürgkh, Karl 71, 296
Suny, Ronald Grigory 11, 297
Svoljšak, Petra 14, 41, 43, 44,
48, 55, 60, 64, 75, 76, 78, 86, 94,
99–101, 105, 107–109, 114, 115,
117–125, 128, 132, 135, 136, 155,
159, 160, 166, 179, 200, 221, 223,
226, 232, 239, 240, 244, 250, 251,
256, 257, 297
Swett, Pamela E. 295

Š

Šega, Anton 227
Šega, Judita 287
Šimac, Miha 8, 14, 35, 48, 55,
105, 106, 155, 166–168, 170, 176,
179, 200, 236, 241, 297, 298
Širok, Kaja 75, 109, 298
Škerjanec, Martin 252, 283
Šorn, Mojca 9, 14, 54, 56, 108,
155, 157, 158, 166, 232, 236, 289,
297, 298, 300
Štakul, Karlo 124
Štepec, Marko 14, 48, 298
Štrukelj, Darko 158, 284
Šuler, Anton 92
Švajncer, Janez 254, 298

T

Tepperberg, Christoph 22, 300
Thomas, Chris 238, 300
Tisza, István 41
Tominšek Čehulič, Tadeja 166, 300
Tožbar, Anton – Špik 198
Traverso, Enzo 11, 16, 17, 22, 75,
118, 298
Trebše, Ivan 126
Tuchman, Barbara W. 42, 298
Tuma, Henrik 71, 235, 284
Turšič, Leopold 176, 284

U

Ude, Lojze 241, 298
Uršič, Franc 97, 98

V

Váchal, Josef 180, 181, 284
Vadnjal, Leopold 255, 284
Valentinčič, Majda 88, 298
Vencelj, Anton 159

Vencelj, Gašper 36
Vencelj, Simon 83
Verginella, Marta 12, 289
Vertelj, Anton 172
Vidmar, Fran 90
Vidmar, Ivan 74, 79, 91, 112, 125,
133, 174, 183, 247, 248
Vodopivec, Peter 288, 296
Volc, Ivan 49
Vuga, Ciril Metod 101
Vulč, Josip 227

W

Walleczek–Fritz, Julia 254, 298
Weber, Fritz 214, 284
Wedrac, Stefan 298
Wieviorka, Annette 16, 299
Wilcox, Vanda 42, 62, 63, 245,
246, 299
Wilson, Woodrow 238, 240
Winter, Jay 261, 299
Wisshaupt, Ernst 288
Wojčicki Germovšek, Erna 285,
290, 291
Wojčicki, Karel 166
Woolmans, Sue 40, 289

Z

Zajc, Franc 104, 105
Zdravlje, Alojz 60
Zdravlje, Justina 87
Zdravlje, Marija 87
Zdravlje, Silvester 87
Zdravlje, Terezija 87
Zenoch, Roza 53
Zlobec, Andrej 46, 284
Zobl, Georg 288
Zorč, Anton – Čot 34, 37
Zorč, Terezija 161, 162

Zornik, Alojz – Fuli 199
Zornik, Josip 133, 196, 199
Zorzut, Ludvik 125, 284
Zupančič, Franc 162, 163, 165,
200, 201, 284

Ž
Žabota, Barbara 287
Žagar, Andrej 125
Žagar, Marija 125
Žagar, Mitja 292
Žagar, Stanko 53

O AVTORJU

Jernej Komac (1988) je zgodovinar in arhivist, zaposlen v Arhivu Republike Slovenije. Leta 2018 je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani magistriral pod mentorstvom dr. Roka Stergarja z nalogo »*Eno pa bomo rekli: doma smo!*« : *prebivalstvo Bovškega in njegova izkušnja vélike vojne 1914 – 1918*. Pri svojem raziskovanju se posveča predvsem temam iz zgodovine prve svetovne vojne, vojaške zgodovine ter zgodovine vsakdanjega življenja. Je avtor več znanstvenih člankov v znanstvenih revijah in zbornikih.

V Arhivu Republike Slovenije je z nazivom asistent tudi član raziskovalne skupine Arhivski center za strokovni razvoj. Kot arhivist je zadolžen za skrbništvo arhivskega gradiva upravnih oblastev na Slovenskem v zgodnjem obdobju po prvi svetovni vojni (1918–1924) ter vojaških enot in organizacij do leta 1941. Od leta 2020 sodeluje kot glavni urednik pri znanstveni in strokovni reviji *Arhivi*.

Avtor v rokopisu obravnava življenje prebivalstva v času prve svetovne vojne na ožjem območju Bovškega. Vidike vsakdanjega življenja prebivalstva obravnava v luči korenitih sprememb, ki jih je prinesla vojna. Območje, ki mu je posvečena monografija, ni bilo izpostavljeno vojni le z ukrepi oblasti ob prehodu v vojno stanje, pač pa je specifično po tem, da je bil velik del tam živečega prebivalstva zaradi bližine potencialnega in nato dejanskega območja vojaških operacij začasno izseljen ter da je Bovško postalo del frontnega območja in da je bil njegov velik del okupiran s strani vojne nasprotnice Italije

Avtor je za prebivalstvo sila dinamično obdobje in samo pokrajino razčlenil z občutkom za krajevno različne prilike in zgodbe posameznih prebivalcev, hkrati pa je znal označiti njihov lokalni dogodek kot del velikih dogajanj na frontah in v notranjem delovanju.

dr. Damijan Guštin

Študija, ki se pod temeljnim naslovom Srce se mi trga od žalosti posveča vsakdanjemu življenju prebivalstva na Bovškem med veliko vojno, predstavlja spoznanja mladega raziskovalca, poklicnega zgodovinarja in arhivista, ki je s temi kraji in njihovo zgodovino tudi sam usodno povezan. Temu ustrezno je v uvodu svoje študije avtor temeljito posegel po predstavitvi zgodovinopisja, ki se posveča prvi svetovni vojni tako v svetovnem merilu kakor tudi na domačih tleh. Pri tem je njegova pozornost usmerjena predvsem na italijansko bojišče, s čimer so kraji ob Soči imeli osebne izkušnje in katerih sledi je mogoče opazovati še danes. A če je teh sledi v naravi veliko v podobi ohranjenih kavern, poti ali nenazadnje izkopanih artefaktov, povezanih s srditimi boji in prelito krvjo, je teh, po avtorju, mnogo manj moč najti v obliki arhivskega gradiva ...

Avtor si je samo študijo zastavil v treh sklopih; prvi obravnava začetek vojnih dni pa vse do vstopa Italije v vojno; drugi, osrednji sklop, predstavljata vojni leti 1915–1917, ko je tod najbolj divjal vihar bojnega groma; tretji del pa je posvečen dobi po preboju soške fronte vse do prvih let po koncu velike vojne. Pri tem si ne dela utvar, da je uspel odgovoriti na vsa zastavljena vprašanja, v upanju, da bodo nekatera morda k raziskovanju spodbudila tudi druge.

dr. Miha Šimac

**INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO**

Cena: 25 EUR

917896171104219